

82114771'06
Ш 65

АНАТОЛІЙ ШИЯН

3

ARHANTOMIN
IIIMRIE

АНАТОЛІЙ ШИЯН

ТВОРИ В ТРЬОХ ТОМАХ

*

Том третій

ХУРТОВИНА

Роман

КНИГА 3

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1986

У2
Ш65

В том вошла третья,
заключительная книга
романа «Метель»
и рассказы разных лет.

Ш 4702590200—249
М205 (04)—86 передплатне

© Склад, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1986 р.

ХУРТОВИНА

КНИГА ТРЕТЯ ¹

1

Дорогою ідуть поранені бійці в сірих і чорних халатах, іноді в самій білизні, прикриті госпітальними ковдрами, деякі на милицях, в перев'язках, крізь які проступає кров.

Ідуть, переправившись на лівий бік. А слідом тягнеться цивільне населення: жінки, діти, бабусі, старі чоловіки з клунками й торбами. Йдуть далі від палаючого міста, над яким уже знову повисли ворожі літаки, скидаючи бомби.

Перелюб кинув погляд на цих людей, нахмутив брови. До його свідомості вриваються розповіді.

— Горить будинок... Все рухнуло від бомби. Лишилася одна стіна... А на підвіконні стоїть дівчинка років трьох у рожевському платтячку й гукає: «Мамочко! Мамочко! Ма-а-а!»

Перелюб обігнав гурт і порівнявся з іншим. Це — сталінградці, які ще не отямилися від пережитого страхіття.

— Вулицями важко проїхати. Попадали телеграфні стовпи, горять. Палають будинки, лежать убиті. Блукають з дітьми матері, поспішають до переправи... А там уже зібралось люду — ніде яблуку впасти. І поранені з госпіталів,

¹ © К., Радянський письменник, 1980 р.

і цивільні — всі рятуються від видимої смерті. Чути крик, плач...

Обігнав і цей гурт, а назустріч шкутильгає, опираючись на палицю, бабуся, пов'язана темною хустиною: В руках у неї тільки портфель, старенький, потертий...

А це ось край дороги сидить молода красива жінка. В очах невимовна туга. Біля неї двоє дітей — хлопчик і дівчинка, нажахані, пришиклі, — мовчки дивляться на матір. Не зупинився біля них Перелюб, проминув. Його увагу привернув невеличкий візок, якого тягнуть двоє дівчат. На візкові лежить стара хвора жінка, мабуть, їхня мати, поряд — хатні пожитки...

Перелюб зупинився у лісочку під кленом, де товпились люди, когось розглядаючи. На пожовклій траві в холодку лежав померлий боєць з госпіталю. Хтось поклав біля його узголів'я шматок хліба і скибку стиглого кавуна.

Раптом пролунав чийсь тривожний голос:

— Повітря! Повітря!

Несподівано з-за лісочка вишугнув бомбардувальник і повис над дорогою. Поранені солдати з госпіталю кинулись у гущавину дерев, а цивільні, недосвідчені люди бігли кудись у степ, бігли далі й падали, збиті з ніг ворожими кулями, окривавлюючи подорожній пил та сухі бур'яни.

Вражений Перелюб стояв під рясною кроною молодого клена, проводжаючи той літак, що так само хутко зник, як і з'явився. З губів капітана зірвалися слова, сповнені гніву і люті:

— Ну, гади! Ми вам цього не забудемо!

Біля поранених метушилися люди, подавали допомогу.

Чулися в степу крики, стогін і ридання.

Перелюб вийшов з лісочка на дорогу. Перед його очима лежало місто, воно горіло, і то тут, то там готіла пожежа і густо слався чорний дим. Крізь той дим проривалися гарячі полиски нових спалахів і підводились над містом, заступали собою сонце, і воно над силу переблискувало, неспроможне пробити товщу кіптяви.

Він не міг відвести очей од міста, ще не баченого ним досі, й відчував, що навіть у хвилини найстрашнішої трагедії, найбільшого горя душа його не стане на коліна перед страхом. Навпаки, велика, як вогонь, зненависть клекотіла зараз у ньому, витіснивши пекучий біль і скорботу, залишивши тільки нестримну лютю, непереборне бажання якогось шаленства; вона, ця зненависть, жадала помсти, і він готовий був хоч зараз стати віч-на-віч з ворогом.

Перелюб покваплював себе, прискорював ходу. Здавалося, у ці хвилини він забув про втому й кількаденну перед цим подорож у гарячому степу. Брови його вигнулись і зійшлися на переніссі, а очі, запалені гнівом, стали такими, що в них страшно було навіть зазирнути. Все клекотіло у ньому від нервової напруги й розбурханих думок. Він, сам того не помічаючи, поспішав і поспішав уперед і... раптом спинився. З-за надбережної зелені гайочка зненацька вигулькнуло плесо великої ріки. Якусь хвилину дивився на нього, витираючи хустинкою спітніле обличчя, ставив, як у небі гасали ворожі бомбардувальники: полювали за буксиром, що тягнув за собою важкий пором з бійцями, озброєнням та боєприпасами. Було видно, як зривалися бомби й, наближаючись до ріки, моторошно свистіли в повітрі, падали, на щастя, не влучаючи в ціль, здіймали високі фонтани води, які тут же й осідали в ріку, розсипаючись на численні бризки...

«Чого ж я стою? — подумав Перелюб, оглядаючи дорогу, що тягнулася кудись у глибину гайка поміж надбережних лоз із слідами гарматних коліс, машин, возів, кінських копит та слідів бійців, які вже пройшли тут раніше. — Мабуть, десь близько буде вже й переправа».

А й справді, йти йому довелося зовсім недалеко. В гайку, замасковані рибальськими сітями й гіллям, стояли гармати. Під розлогими осокорами очікували на переправу нерозпряжені й дуже знесилені коні та воли, стояли вози з тяжкою кладдю боєприпасів, укритих великими брезентами й свіжим віттям. Навколо походжали бійці, суворі й зосереджені.

«Цих не застращась», — мимоволі подумав Перелюб, придивляючись до солдатських облич, на яких не помітив ані страху, ані розгубленості.

— Як пройти до переправи? — запитав він у бійця, що переходив через дорогу, несучи котелок з гарячою стравою.

— До переправи? — чомусь перепитав солдат і, козирнувши, охоче відповів: — Та переправа, товаришу капітан, ось зараз буде. Куші пройдете й побачите причал.

— Сибіряк? — поцікавився Перелюб, дружньо посміхаючись до бійця.

— З того краю, — і собі посміхнувся юнак, довірливо оглядаючи командира. — Ми всі тут — сибіряки... з резерву...

— Я вже якось познайомився з одним вашим земляком. Може, його знаєте? Старший сержант Василь Зайцев. Зу-

стрілися ми з ним у сільській школі, коли там ночували. Дуже приємна людина.

— Зайцев? Вася?! — аж скрикнув на радощах боєць, ніби йшлося про рідного брата.— Це ж мій земляк! Ми змалечку знали один одного, дружили, а ви питаєтесь, чи знаю я Васю Зайцева. Та як же його не знати, коли він у нашому районі найкращий мисливець! Зараз перепливає на баржі Волгу. Ну, а ми вже будемо відчалювати звідси другим заходом. Цікаво нам зустрітися з вами у Сталінграді, звісно, якщо й ви туди вирушаєте...

— Там стоїть наша частина — тринадцята дивізія генерала Родімцева. Чули про такого генерала?

— Як же, знаю. Може, й нас, сибіряків, до неї пришвартують. То будемо разом воювати...

— Добре! — сказав Перелюб, вдоволений розмовою з бійцем. А той, прощаючись, козирнув й дивився ласкаво вслід, доки не заступила капітана густа зелень.

За кущами, край берега, причаївся замаскований свіжим гіллям причал, біля нього не видно було ні коней, ні возів, ні автомашин, ні людей. Осторонь ріс старий осокір, розчахнутий бомбою, стояв припнутий до нього рибальський човен, а в ньому сидів, не маскуючись нічим, старий чоловік, сидів, зігнувшись, нерухомо, здавалося, байдужий до всього, що відбувалося навколо.

Перелюб підійшов до човна, привітався до перевізника:

— Добрий день, діду! Відпочиваєте?

Дід щось думав і, мабуть, тому не відгукнувся на голос, навіть не повернув у його бік голови. Перелюб не відходив од човна, а продовжував розглядати старого і назвав по імені:

— Так це ж ви, Васюто? Здрастуйте!

Капітан ближче підступив до човна.

Дід, почувши своє ім'я, наче прокинувся од сну, поглянув на капітана, мабуть, пригадав свою з ним зустріч, затим сказав:

— Пам'ятаю... У школі вас залишив...

— Я переспав там тільки ніч оце й поспішаю. На тому боці Волги моя частина... тринадцята, гвардійська...

— Ет, не задрю я тобі, сину,— промовив сумовито Васюта, перевів погляд на палаюче місто, окутане димом, і додав: — Там же зараз пекло! Справжнє пекло! Хіба не бачите?

— Бачу. Але треба, діду! Треба мені бути там, де мої

бойові товариші.— І, в свою чергу, запитав: — А як же ви? Розшукали своїх? Там же у вас дружина, й онучка, і хата?

Васюта відповів не зразу.

Цим запитанням Перелюб ніби доторкнувся до свіжої рани. Плечі в старого затремтіли, очі налились сльозами, текли по щоках, падали на дно човна.

— Нема! — глухо вимовив Васюта.— Ні дружини, ні онучки нема... І хати — теж нема! Бомбив німець і околицю. Лишилися тільки понівечені в саду яблуні, грушки та дві сливи... Нікого тепер... Залишився сам...— І затих Васюта в тій скорботно схиленій позі у рибальському човні, прибитий горем, байдужий, здавалося, до всього на світі.

Мовчав і Перелюб, стоячи біля човна.

Та ось Васюта, ніби отямившись, шкарубкою долонею витер очі, поглянув на узгір'я околиці, де недавно стояла у садочку, мов у вінку, його чепурна хатина, сказав:

— Учора переправлялися вночі й сьогодні зранку відчалили. Перевозили їх буксиром з баржею — все сибіряки з резервів... Буксир ще нічогенький, а баржа геть-чисто посічена кулями та осколками. На носі й кормі встановили помпи. Солдати весь час відкачували воду, молотками законопачували щілини, а пробіїни забивали пробками, обмотаними клоччям... Так і попливли на той бік. Дужі хлопці, здорові, може, таки впораються з проклятущими фашистами. Бомблять же наше місто, вдень і вночі... Та й на Волгу скидають... Оце ж, бачите, скільки вже наглушено риби,— повів Васюта рукою на днище човна, де вилискували лускою коропа, судаки, добірні щуки, лящі, сазани...— Навіть одного сома приглушеного витягнув... я вже підбираю,— продовжував розповідь Васюта,— що собі лишаяю, а то людям роздаю на тому боці, в Сталінграді, бо з харчами зараз стало сутужно. Потерпає народ від гітлерівців. Вчора він таки влучив бомбою в ціль... Як його? Танкер. Підвозили ним нафту до міста... розлилася по Волзі, горить... Пливе й горить... А в затишках під берегами застоялась. Прибули вночі сибіряки. Дехто кинувся зопалу купатися. У воду вскочив, а з води вилазить чорний весь... як чорт! І сміх і горе. Чув я, що таке ж твориться й на Ахтубі — там теж судна бомбили. Вся річка від нафти стала чорна, мов сажан... Так ви, значить, на той бік хочете переправитися? — запитав Васюта.— Ну що ж, сідайте, перевезу. Я тепер допомагаю нашим людям переправлятися в Сталінград. Та і не я один. Багато нас трудяться

зараз... у кого є човен. А як же? Одне діло робимо. Для однієї справи стараємось, аби швидше цих недолюдків позбутися. Сідайте!

Перелюб ступив у човен, примостився на сидінні. Дід Васюта вставив в уключину ліве весло, правим відштовхнувся від берега й звично промовив:

— Попливли!

Могутня Волга підхопила невеликий рибальський човен і легко, мов пір'їнку, понесла його навскоси у швидкій течії до протилежного берега. Над головами в них свистіли снаряди й міни, але, на щастя, лягали навколо човна і, вибухаючи в глибинах, вивергали потужні сплески води, які, падаючи потім з вишини, обдавали веслувальника та пасажирів бризками...

2

Волга перемивала камінці, ніби намисто, теплими хвилями, що накочувались на берег одна за одною, створюючи притишений шурхіт, від якого віяло мирним і лагідним спокоєм.

Але ж навколо не було спокою. Вздовж берега розташувалось багато людей у військовому й цивільному одязі, ждучи, доки прибулі сибіряки розвантажать і звільнять для них баржу, щоб переправитись на лівий берег. Тут були старики, жінки, діти. У багатьох людей запилене й закривавлене ганчір'я замість бинтів і добротних пов'язок. Стогнали жінки, плакали діти. Іноді проривався з натовпу якийсь жалібний дитячий голосок:

— Ой, мамочко, болить... дуже болить... — і, вгамовуючи дитину, чувся крізь стримуване ридання материнський голос.

— А ти, синочку, потерпи... потерпи... Вже недовго. Вже скоро будемо сідати на баржу.

— Чуєш, Василю? — озвався, затуляючись димом, невіркий чорновусий земляк з Уралу Охрім Убоженко, з яким вони до Сталінграда служили разом на Тихоокеанському флоті.— Чуєш, Василю? — перепитав знову Охрім, озируючи очима натовп, звідки почув дитячий голос.

Туди ж дивився і Василь Зайцев, що його так само той голосочок начеб резонує по серцю.

— Чую, Охрїме, чую... І сам усе бачу.

— Запам'ятаємо? — спокійно сказав дружок і закаблуком кирзового чобота вдавив гарячий недопалок у зволожений пісок.

Десь у місті чулися вибухи снарядів і кулеметна стрілянина. З Мамаєвого кургану озвався великокаліберний кулемет, а над Волгою промчав ланцюжок трасуючих куль, швидко згасаючи в повітрі.

Та ось із заходу почувся далекий приглушений гул, що поволі зростає, наближався, ставав виразнішим, наче звідтіль насувалася гроза.

Василь Зайцев прислухався до того гулу, вдивляючись в небо, затягнуте хмарами й димом, і вже потім, звертаючись до друга, сказав:

— Ну, Охрїме, здається, й ми діждалися першого бою! Яке-то буде хрещення моряків у палаючому Сталінграді?

Та вже займалася ранкова зоря, світлішало небо, і гострі очі сибірського мисливця помітили на обрії ворожі ескадрильї. Наближались вони до міста відразу чотирма по-верхами.

— Нічого собі драбинка! — сказав без особливого страху Охрїм Убоженко, не зводячи з ворожих літаків очей.— А де ж наші соколи? Невже сплять?

— Мабуть, з'являться й наші,— спокійно відповів Василь Зайцев.— Не може бути, щоб тут їх не було. Це ж — Сталінград!

І все ж першими озвались зенітники...

У передсвітанковому небі, в самій, здавалося, гущі літаків почали зблискувати вибухи зенітних снарядів. І там, де вибухав той зблиск, відразу спливала й димова хмаринка, схожа на білу парасольку чи парашутик, і повільно пливла у височині, не одразу розвіювалась у повітрі.

Такими хмаринками було заслано майже всеньке небо, а літаки продовжували свій рух за взятим курсом.

— Що ж це воно таке? — сказав невдоволено Охрїм Убоженко, наслухаючи грізний, що все наростає, гул ворожих моторів, які, здавалося, приглушили над Сталінградом усі інші звуки.— Ти дивися, Василю, снаряди ж рвуться у самому їхньому скопищі, а вони летять собі, наче їх обкидають сніжками. Невже наші снаряди їх не беруть?

— Це ж висота і простір он який... Не всякий осколок влучить у мотор,— зауважив Василь, спостерігаючи і за блиском вибухів, і за літаками.— Треба, щоб у мотор або в бак бензиновий влучило.— І саме в цей момент одвалився із строю ескадрильї один з літаків, круто повернув у напрямі околиці, залишаючи за собою чорний хвіст.

— Ага! Є один! Є!.. Є!..— вдоволено вигукнув Охрїм Убоженко, але його захоплення швидко згасло, коли він

побачив, як один за одним ворожі літаки почали бомбити заводський район міста. З ревом і гулом зривалися з висини штурмовики й винищувачі. А вслід за ними ринули вниз довгі, ніби щуки, бомбардувальні «юнкерси», скидаючи на віцїлі квартили потужні бомби. Гул, грохот, вогонь і дим раптово знялися над тими кварталами. Дрижала от вибухів земля, задушливим стало повітря. Не чути було ні пострілів зеніток, ні татакання захисних кулеметів, ні криків та стогонів поранених...

Коли ж цегляним сухим пилом та густим димом вкрилося вже перед очима й небо, і заволзький простір з його далиною, Охрім Убоженко злісно промовив:

— А побий тебе, анахтемо, мати божа! Це ж, Василю, не кромішній жах у небесах, що про нього нам торочили в церквах попи, а справжнє пекло і в небі, і на землі!..

— Все одно не відступлюсь,— уперто сказав Василь.— Навіть перед смертю! Інші тут воюють, то й ми будемо воювати...— І він позирнув ліворуч, де бовваніли бензобаки, а ще вище простяглася залізнична колія з порожніми вагонами...

Поряд із Зайцевим сидів старший лейтенант Большешапов. Він першим звернув увагу старшини, який уважно розглядав навколишню місцевість.

— Що, Зайцев, когось там помітив?

— Нікого не помітив... Здається мені, місце для засідки підходяще. Хтось, мабуть, причаївся там...

Василь Зайцев не помилився. З тихого і, здавалося, безлюдного пригірка озвалася мінометна батарея. Майже одночасно загуркотіли в небі ворожі літаки, проносячись вибором над бензобаксами й берегом, скидаючи бомби.

Заметушилися моряки, шукаючи якогось прихистку. Василь Зайцев вскочив у глибоку воронку. Тут же опинився й Охрім Убоженко, усе не перестаючи бурчати:

— Оце так хрещення! А щоб же вас била й трясла, не перестаючи, лихая година з ранку й до ранку! Щоб витіпала з вас, окаянних, і печінки, й душі!..

На кромці воронки спинився на мить командир роти старший лейтенант Большешапов, але посвист міни змусив і його приземлитися у воронку.

Вибухали міни, вибухали бомби, і від їхніх вибухів, мов жива істота, здригалася земля.

— Що ж ми отак і сидіти будемо? — ніби сам до себе промовив старший лейтенант.— Ми прибули сюди з Тихоокеанського флоту, щоб...— І подальші його слова за-

глушив потужний гул, що його почули моряки вперше... Та ще більше здивувалися вони, коли побачили лавину вогняних снарядів, що, швидко перелітаючи через Волгу, лягали в районі залізничної колії. А коли вибухнув там останній снаряд славнозвісних «катюш», старший лейтенант Большешапов вискочив з воронки на горбок і голосно крикнув:

— Тихокеанські моряки! Браточки, за мною! За мно-о-о-о-о...— І, звівши угору пістолет, кинувся вперед.

Не пам'ятаючи себе, Василь Зайцев схопився на ноги і за якусь мить опинився поряд Большешапова. Слідом за ними підхопилися моряки...

Лишилися на своїх місцях тільки вбиті й тяжкопоранені, що, стримуючи біль свіжих ран, намагалися неголосно стогнати.

Не відставав од свого друга й Охрім Убоженко. Позирав на залізничну колію, де чорніли від бомбардування вагони, переводив свій погляд у небо, в якому ще кружляли німецькі літаки, скидаючи бомби і продовжував бурчати:

— Ти дивися, Василю, дивись, як вони шугають, гади! І удержу їм нема... Хазяїнують, наче у себе вдома.— І раптом Охрім Убоженко побачив, як із-за лісочка, по той бік Волги, з'явилася ескадрилья літаків.

— Наші!..— скрикнув зраділо Охрім.— Невже наші соколята? Та де ж ви досі були? Чому запізнилися? — докоряв він уголос, наче його докори могли чути льотчики.— Ану, швидше!.. Швидше...— гукав він до них, скинувши навіть свою пілотку й розмахуючи нею в повітрі.— Швидше! Швидше! Дайте їм прочухана!..— І Охрім затих, бо несподівано серед вогню і диму, де, здавалося, усе спопелили «катюші», несподівано озвався ворожий кулемет, що замаскувався в руїнах Довгого яру. Кулі лягали прицільно й заважали батальйонові просуватися вперед. Бійці залягли.

Фашистська авіація продовжувала бомбити. У повітря летіли зірвані земля, каміння, роздроблена цегла разом з піском, димом і гарячими осколками. Праворуч і ліворуч чулися крики, зойки, стогін поранених. Хтось кликав санітарів... Хтось роздирав на собі сорочку, намагаючись перев'язати свіжу рану.

— Зайцев! — гукнув Большешапов.— Наказую: пробратися до яру і знищити гранатами кулеметне гніздо!

Несподівано озвався Охрім:

— Товаришу старший лейтенант, дозвольте й мені піти разом з дружком... Удвох ми швидше впораємось...

Большешапов метнув на нього очима й згідливо махнув рукою.

— Давайте, браточки!..

Хлопці рушили вперед і, ховаючись серед руїн, ям, горбочків, фундаментів, незабаром опинилися в Довгому яру, порослому високою травою, лопухами, чортополохом. На дні яру рослинність була зеленішою, бо там виблискувало джерельце, з якого витікав невеличкий струмок, збігаючи у Волгу.

— Оце яр! — стиха промовив Охрім і плутався в густих бур'янах. — Треба подумати, як нам до нього краще підступитися.

— Давай зробимо так: я підповзатиму правим краєм, ти лівим... Кинемо по гранаті, та й буде з нього досить.

— Добро! — погодився Василь, розглядаючи підхід до гнізда. — Зустрінемося на цьому ж місці.

Охрім додав:

— Дай боже, щоб рука не схибила!

І так вони рушили далі.

Кулеметник стріляв чергами, і це давало можливість під час пострілів нечутно підкрадатися до ворожого гнізда. Ось уже вони опинилися на такій відстані, що можна кидати й гранату. Охрім, оглянувши замасковане гіллям та бур'янами гніздо, стиха проказав:

— Хай же тобі, фріце, на тому світі не буде ні дна ні покришки!.. Звіром жив, звіром і помиратимеш, гадуко! — Та й жбурнув гранату. Майже одноразово вибухнула і граната Зайцева.

— Упорались!.. — сказав Большешапов, почувши ті вибухи, звівся на ноги, гукнув до моряків:

— Уперед, браточки-тихоокеанці! За мною!

І побіг далі...

Першим повернувся на умовлене місце Василь Зайцев і, ставши за кущем бузини, чекав свого дружка, який мав теж сюди прийти.

— Товаришу! — почувся раптом серед замаскованого окопця незнайомий голос. — Махорочки не знайдеться? Просто вмираю, так хочеться закурити...

— Знайдеться! — відповів Василь, дістаючи кісета.

З бліндажа вийшло троє. Один — високий, широкоплечий і вже немолодий боєць з бородою, в якій де-не-де пробивалися сиві волосинки. Двоє його товаришів годилися

бородатому в сини. Озброєні автоматами й гранатами, вони зацікавлено й уважно розглядали невідомих воїнів.

Бородатий узяв кисет, понюхав, крякнув задоволено і вже потім вийняв звідкись шмат газети, бережно відірвав од неї смужечку, сипнув пучку махорки й почав скручувати козячу ніжку, передавши кисет сусідові:

— Бери, старшина, закуримо, щоб вдома не журились...

В цей час до ґурту підійшов Охрім Убоженко і, привтавшись, запитав:

— Не вистачило тютюнцю? Я розумію. Краще хліба мені не дай — терпітиму, а от коли нічого закурити — просто біда! Та ви сипте більше... Я теж з вами махорочкою поділюся.

— А ми бачили, як ви підкрадалися до кулеметного гнізда і знищили його,— сказав бородатий, зіркий на око, і, помітивши крізь розстебнутий комір гімнастерки тільняшку, спитав:

— Ви, мабуть, з новеньких будете?

— Та оце ми тільки сьогодні прибули до Сталінграда... З Тихоокеанського флоту, моряки. Будемо воювати на суші бійцями 284-ї стрілецької дивізії. Тут з німцями оце маємо перший бій...

— Та-а-ак,— промовив боєць.— Бачу, непогано ви починаєте... Ну, а ми з дивізії Родімцева, тринадцятої гвардійської. Охороняємо центр міста... І тут ось... за Довгим яром наглядаємо.

— Розумію,— погодився з ним розважливий воїн, солодко затягуючись димом.— Будемо в Сталінграді, то, може, всім, товариші моряки, у нашій дивізії доведеться побувати, тоді запитаете про нас. Ми раді будемо з вами зустрітись.

Він хвацько козирнув морякам:

— Старший сержант Булат. А це,— вказав на стрункого юнака, наймолодшого серед них,— це мій земляк Іван Крутояр, трохи соромливий хлопець, але сміливий воїн.

Цією похвалою примусив юнака зашарітись ще дужче.

— Таке скажете, дядьку Саво,— озвався він ніяковіючи.

— Ну, а третій між нами буде бойовий старшина Єгор Кудряш — воїн обстріляний і хороший фронтовий товариш.

Знайомлячись, потисли один одному руки і, ховаючи по кишенях подаровану махорку, вдячно посміхалися морякам.

...А ворожі літаки все ще оскаженіло продовжували кружляти над бензобаками. І ось від прямого влучення спалахнув один з бензобаків, рвонув у повітря величезними полісками вогню й диму, обдаючи все навколо пекельним і задушливим жаром...

— Що? Жарко стало? Драпаєте? Доганяйте їх, хлопці. Знищуйте, щоб жоден не втік. Чуєте? — кричав у екстазі Охрім Убоженко.

— Передихнемо трохи після бою, — сказав Большешапов, оглядаючи бійців, потім продовжував: — Я бачу, моряки, що серед нас є не тільки добрячі воїни, а ще й агітатори добрі. Хто це зараз збирався доганяти фрців?

Підвівся серед бійців один, до пояса голий, задимлений, обпечений так, що на тілі й на обличчі з'явилися пухирі.

— Та це я говорив, — озвався й ніяково усміхнувся Охрім Убоженко. — Бач, і ви навіть мене не впізнали...

— Ти, Охрїме? — здивувався Большешапов.

— Але який же я агітатор? Я — простий матрос. Сибіряк! — І він сів на своє місце.

Від розжареного повітря в Охрїма Убоженка, як і в інших моряків-тихоокеанців, потріскалися губи, пересохло в горлі. Стояв Большешапов до пояса голий, без пілотки, тому на задимленому тілі й на обличчі все виразнішими ставали білі пухирі. Та згарячу він навіть цього не помічав.

Поряд сидів Василь Зайцев, теж оголений до пояса, такий же чорний від диму й кіптяви, мов негр, обмацував свої ноги й груди. І там, де він доторкався до пухиря, тіло пронизував гострий біль, але Василь нічим не виказував того болю, а терпляче оглядав пожарище, звідки клубився чорною-чорною хмарою дим, підводився вгору, слався вишир, застилав руїни, підвали, заповнював вибалки, проникав у окопи, бліндажі й траншеї густим і темним покривалом, огортав Мамаїв курган з його бузиновими кущами та високими бур'янами. Густий, непроглядний, мов осіння ніч, стікав той дим у Довгий яр і чорною рікою впливав у простір до Волги.

Настав для бійців-тихоокеанців перепочинок. І ось вони побачили, як знову підвівся Большешапов. Він був такий же чорний, як усі бійці, вкритий кіптявою, без пілотки. Розколошканий чуб, місцями обсмалившись, аж позлипався. Старший лейтенант дістав гребінець, хотів розчесатися, але зубці зламувались або виривали пучки волосся, і він жартівливо сказав сам собі:

— Відставити! А то ще, чого доброго, стану зовсім лисий!

Заховав гребінця, оглянув свій одяг і засміявся:

— Знаєте, ще ніколи не бував я в таких бувальцях... Слово честі.

Надійшло підкріплення з дивізії Родімцева, зайняло оборону на краю селища, і Большешапов сказав:

— Моряки-тихоокеанці, наказую: той, хто обпікся у бою і втратив обгорілу форму, піде зі мною! Зрозуміло?

І він, поклавши свій револьвер у кобуру, вийшов, став на виду у всіх. До нього один за одним приєднувались інші бійці.

— Ще б трохи додали нам такого вогнику — і ми були б всі схожими на Адама, — жартував, як завжди, Охрім Убоженко, обриваючи на собі почорнілі клапті з гімнастерки, що їх загасив на собі раніше, та забув обірвати. — Оце й таке, — продовжував він, — видали нам новеньке обмундирування, а після першого бою, бач, що лишилося — одне шмаття!

— Вгамуйся, Охрїме. Годі вже тобі бурчати, — зауважив Василь Зайцев і став поряд свого друга.

— А що, хіба неправду кажу? — не вгамовувався Охрім. — Десь наші люди старалися, трудилися, може, й ночей не досипали, шили...

— Струнко! — пролунала команда Большешапова, і бійці рушили слідом за невисоким худорлявим солдатиком в обмотках, у касці, насунутій мало не на брови, трохи підсмалені, як і вії та волосся. Одяг його ще мовби димився, а крізь дірки в галіфе зблискувало закривавлене тіло. Це був солдатик з дивізії Родімцева, якому наказав командир звернутися самому до медсанбату і привести туди ж потерпілих тихоокеанців.

Солдатик виявився не з говірких, але Василеву увагу привернула гвинтівка солдатика з якоюсь трубочкою зверху.

Він ішов попереду. В тих місцях, де йти було небезпечно, спритно проповзав вужем, вміло уникав куль, що свистіли в нього над головою, вміло ховався за руїнами і, не зупиняючись, впевнено й швидко просувався вперед, а слідом за ним не менш спритно пробиралися й тихоокеанські моряки.

Спостерігаючи за бувалим, безстрашним і хвацьким солдатом, Василь Зайцев стиха запитав у Большешапова:

— Товаришу старший лейтенант, хто він... Оцей солдат

в обмотках? І що то в нього на гвинтівці... Трубочка якась...

— Це, товаришу головстаршина, не солдат.

— А хто ж?

— Сержант, снайпер Галіфан Абзалов. Я вже з ним познайомився раніше, коли ми тільки висадилися з баржі.

— Цікаво! — сказав Василь Зайцев, пильніше оглянув Абзалова й вирішив про себе теж ближче познайомитися з тим стрільцем.

3

У повітрі все кружляли німецькі бомбардувальники. Вони гасали над метизним заводом, м'ясокомбінатом та бензосховищем, скидаючи великокаліберні фугаски. Ці бомби глибоко занурювалися у землю, а потім вибухали.

Тому бійці виходили з бліндажів і ховалися у траншеях. Ось перед їхніми очима здибилась стіна м'ясокомбінату. Фугасна бомба підняла її в повітря і розкидала на всі боки.

— Отож яка в ній сила, у тій бомбі, яка вергонула таку стіну! — озвався Охрім Убоженко.

Хтось відгукнувся на те жартома:

— А ти що ж хотів, щоб вони скидали тобі пряники з неба чи в'язки бубликів? Вони ж — фашисти!

— Щоб їх на корчі взяло! — продовжував Охрім. — Щоб вони всі виздыхали, як скажені собаки!

Лайку почув Большешапов, підійшов до Охріма, посміхаючись, сказав:

— І чого ти все бурчиш, Убоженко? Давай краще закуримо та поміркуємо, як краще нам гостей зустрічати?

— Яких це гостей зустрічати? — не зрозумівши відразу жарту, перепитав Убоженко й поліз до кишені за кisetом.

— Яких? — продовжував у тому ж тоні старший лейтенант. — А німців? Побомблять спочатку льотчики, а тоді вогнику підкинуть артилеристи та мінометники, а тоді підуть проти нас їхні автоматники. Ми вже цей порядок знаємо. Неодмінно підуть в атаку автоматники, а ми тут і влаштуємо їм палку зустріч...

Охрім Убоженко, дібравши жарт, щиро розсміявся й провадив далі:

— То правда, товаришу старший лейтенант. Ми тут їх причешемо автоматами, пригладимо гранатами, приголубимо кулями так ніжно.

З четвертої роти прибіг зв'язковий, доповів:

— Довгим яром ідуть в атаку фашисти. Капітан Перелюб просить йому допомогти...

— А що я вам, Убоженко, говорив! — І Большешапов підвівся, витягнув з кобури револьвер, кинув свій недопадок, скомандував:

— За мною, тихоокеанські моряки!

Фашисти йшли трьома ланцюгами — один за одним, намагаючись проникнути до Волги.

З вершини льодовні м'ясокомбінату вдарили два станкових німецьких кулемети. Бійці Большешапова припали до землі.

Головстаршина Зайцев помітив ліворуч від себе худенького солдатика в обмотках, у касці, насунутій на брови. Десь Василь уже бачив його раніше. Але де? Коли? Гостра пам'ять у Василя, і він, приглянувшись до солдатського обличчя, пригадав: та це ж снайпер Галіфан Абзалов! І почав за ним стежити: «Як же я міг не впізнати?» Ось він ворухнувся, зняв каску, розгорнув нею цеглу навколо себе й поповз до купи каміння. Кулі густо посвистували над ним. Головстаршина руками вигрібає під собою землю, щоб глибше в неї заритись, а той солдатик, не зупиняючись, повзе й повзе собі далі вперед. Нарешті він добрався до купи каміння, звично перекинув у праву руку гвинтівку з трубочкою зверху, швидко прицілився і — цвях! Спочатку по одному кулемету, потім по другому. І вони замовкли!

Відразу почувся знайомий голос Большешапова:

— Вперед, тихоокеанці! За мною! Впе-е-р-е-ед!

Бійці, а разом з ними і Василь Зайцев, швидко підвелися й помчали до льодовні, кидаючи гранати...

Цікавість була така велика, що тут же в бою Василь Зайцев вирішив розшукати снайпера, щоб познайомитися з ним, розпитатися про його роботу. Пересувався повільно, важко, незграбно — ще не мав достатньої практики й гарту.

Ось і вогнева точка снайпера. Та не встиг Василь і рота розкрити, як побачив сердиті зеленкуваті очі.

— Ану, матросе, гайда звідси!

Василь поповз назад, подумав: «Вночі його розшукаю й поговорю... Адже я вмю влучно стріляти».

Тим часом четверта рота, якою командував капітан Перелюб, при підтримці тихоокеанців натиснула на німців, і вони почали відступати Довгим яром.

А наступного дня німці знову пішли в атаку, щоб знищити нашу оборону. Саме тут фашисти будь-що вирішили прорватися до Волги. Озвіріло лізли, незважаючи на втрати. Гітлер вирішив утопити в крові свою армію, а дотримати слова.

Але дільниця, як і раніше, зустрічала гітлерівців шаленим опором. Солдати-сталінградці навчилися жити у вогні. Ворогові, мабуть, здавалося, що тут стріляє каміння, цегла, стріляють мертві...

Гітлерівці не шкодували бомб, мін, снарядів, намагаючись перетерти на пісок тут все, не шкодували боєприпасів.

Василь Зайцев у захваті бою і сам не розумів, як він опинився на командному пункті, поряд з комбатом біля пролому в стіні. Стовпи диму і пилу злітали вгору, падали стіни, привалювали собою вбитих і тяжкопоранених...

Раптом з'явився тут розпалений боєм Охрім Убоженко. Не помічаючи відразу комбата, він звернувся до свого друга Василя Зайцева:

— Васю! Ти дивися, гадюка, де він примостився з своїм кулеметом... Вигулькнув і думає, що я його не побачу.

Василь зиркнув у той бік, схопив гвинтівку і, майже не цілячись, вистрілив. Німець упав. За кілька секунд там з'явився другий. Василь і того поклав.

— Хай летять їхні окаянні душі до чортового пекла! Вони того заслужили,— сказав Охрім і навіть змахнув рукою, щоб перехреститись, але вчасно стримався.— Пробачте, товаришу комбат, звичка... у мене над фріцами жартувати...

— Непогана звичка... Так веселіше воювати! — сказав Перелюб і, перевіривши свій погляд на Василя, сказав:

— Влучно стріляєш, Зайцев! Доповім про тебе командирові полку Чернишу.

Через кілька днів Василя Зайцева і Віктора Медведєва викликали до штабу полку, й там вони дізналися, що їх обох зараховано до групи «мисливців» за фашистськими звірами...

Наступна атака німців відбулася так само у Довгому яру.

Цього разу в наступ пішло відбірне німецьке військо — гренадери. Йшли навально, сміливо, прикриваючись суцільним, мов смерч, артилерійським та мінометним вогнем. А потім ураз хутко переметнулися до траншей. Їх зустріли захисники Сталінграда гранатами, влучними пострілами ав-

томатів, а вони, як навіжені, лізли вперед, незважаючи на великі втрати...

Довелось зчепитися з фашистськими гренадерами в рукопашному бою.

Тихоокеанські моряки діяли за всіма правилами такого бою. Добре навчені Большешаповим, вони сміливо, спритно й хвацько відбивали атаки здоровіших і вищих за них гренадерів. Чулися у тій битві добірний мат, і хряскіт голів, і глухі розтросувальні удари в груди і в спину, крик і стогін поранених, що звалювались на землю, мов снопи.

І чувся навіть у такі хвилини жартівливий голос Охріма Убоженка, що вправно орудував багнетом і прикладом наліво й направо, вміло захищаючись, сміливо нападаючи.

— Давайте, морячки, їх причешемо! Давайте ж і пригладимо... щоб знали, як непрошеними до нас у гості лізти... Бий їх, таку їх мать-перемать!.. Глуши!.. Пробуйте, хлопці, чи німецька кістка тверда, чи хрустка, як листя лопуха!..

Безстрашні, люті й злі, тихоокеанські моряки сміливо кидалися в саму гущу бою, крутилися там, мов чорти, зірко спостерігаючи підведені для удару руки, і встигали все ж перший удар нанести супротивникові.

Разом з тихоокеанцями діяли й родімцевські бійці. Особливо виділявся серед них високий, широкоплечий і сильний солдат без пілотки, з помітною сивиною в бороді. Очі його горіли запально. Погляд був бистрим, гострим, точним. Мовчки кремсав навколо себе німців: того шарпонував багнетом, того заюшив прикладом в обличчя, того відкинув од себе, пронизавши багнетом живіт.

І робив це він, зціпивши зуби, без лайки, наче звичайнісіньку буденну роботу. Йому допомагали двоє молодих — теж сильні і спритні бійці. Один з них застерігав.

— Дядьку Сава... Дивіться...— вчасно й попередливо скрикнув Іван Крутояр, помітивши, як здоровенний гренадер замахнувся над сивіючою головою Булата прикладом. Сава встиг обернутися, відбив ворожий приклад і з страшною силою й лютістю пронизав багнетом гренадерські груди...

Не витримали гренадери моряцького багнета, важкого, різкого, почали то тут, то там відступати. І саме в цю хвилину почувся голос Большешапова:

— Натискуйте, морячки-тихоокеанці! Бийте їх, гадів!.. Знищуйте вороже зілля дотла!

Несподівано між трупами підвівся з землі гренадер і кинувся до Большешапова, щоб поразити його в спину багнетом. Але в цю мить теж несподівано виріс перед гренадером солдат, виріс так раптово, що німець від здивування вирячив очі. І хоч арієць був на цілу голову вищий і, здавалося, здоровіший, все ж першим кинувся на гренадера боєць. Добре навчений ворог відбив той удар, навалився зверху, притиснув бійця до землі. Але непоказний худенький воїн ніби в'юн вислизнув з-під важкого тіла...

В цю мить пролунала постріл Большешапова, й голову гренадера пронизала куля із револьвера, а солдат кинувся до товаришів і знову пішов у рукопашний бій...

Помітно ріділи гренадерські ряди. Не витримали вони багнета, сміливої одчайдушності й шаленства, яким відбивали напад наші воїни. То тут, то там вибували з строю гренадери, відступаючи з бою, а потім уже цілим скопом безладно подалися яром.

Знову почувся голос Большешапова:

— Тихоокеанські моряки!.. Вперед! За мною! Вперед, браточки! Доганяйте їх! Глушіть!.. Бийте!..

І вслід відступаючим ударили автоматні й кулеметні черги, звалюючи їх, ошалілих, на дно яру, що ставав для них вічною могилою на російській землі...

... І знову після бою зібралися до медсанбату поранені бійці, яким треба надати допомогу. Серед потерпілих був і непоказний солдат, що вчасно вступив у смертельний двобій з огрядним гренадером. Він сидів мовчки на камені, курив і слухав інших солдатів про недавню сутичку.

Сюди ж, до медпункту, підійшов Большешапов. Лоб у нього був наспіх перев'язаний рушником, крізь який просочувалась кров і тут же відразу гусли.

Незважаючи на поранення, старший лейтенант жартував і взагалі був у хорошому настрої.

— Ну, сьогодні доброго чосу ми дали гренадерам. Мабуть, більше не поткнуться до Довгого яру.

— Еге! — озвався Охрім Убоженко.— Бачу, й вам дісталось в цьому бою.

— Пусте! Якась дряпина.

— Отак і мене десь зачепило, а я й не помітив згарячу... Вже після бою мені мій дружок Василь Зайцев каже: «У тебе, Охрїме, гімнастерка на плечі розідрана!» Я лапа лапа себе... Дивлюсь — долоня в крові... Мабуть теж дряпина якась. Гімнастерки тільки шкода. Недавнечко ж одержав нове обмундирування, а вже й латати його треба.

Большешапов помітив худенького солдата, що сидів трохи осторонь з цигаркою в зубах, не встряючи ні в які розмови, і простягнув йому руку:

— Спасибі, солдате!

Той, схопившись, кинув недопалену цигарку, козирнув і вже потім, тиснувши лейтенантові руку, здивовано запитав:

— Та й за віщо дякуєте, товаришу старший лейтенант?

— Врятував ти мене сьогодні...

— Я? — щиро дивуючись, перепитав солдат. — Та де це було?

— А там... — повів рукою у бік яру Большешапов, — коли з гренадером зрізався.

— А-а-а! — протягнув байдуже солдат і посміхнувся. — Він же на мене навалився, мов колода... ледве його з себе скинув своїм завченим прийомом. — І вже серйозно додав: — Чи варто про це говорити, товаришу старший лейтенант? Всі ми тут під вогнем ходимо.

— То правда... Але мені хочеться знати: хто ти? Звідки і як тебе звати?

Солдат чітко, по-військовому відповів:

— Піхотинець-автоматник з тринадцятої гвардійської дивізії Степан Кряж. — І додав уже по-своєрідному: — Сам я волзький козак з села Іловатка. Може, доводилось бувати в наших краях?

— Ні, не доводилось, але я тебе запам'ятаю, — сказав Большешапов і ще раз потис йому руку.

Несподівано до медсанбату зайшов замполіт батальйону Яблочкін і, побачивши Василя Зайцева, зрадив:

— Я тебе скрізь розшукую. Ти знаєш про тактичну новинку німців?

— Ви маєте на увазі «кочівні» ручні кулемети? Справді, вони нам дуже допікають. Йдемо в атаку, а німці викидають на бруствери кулемети, утворюють таку лавину вогню, що доводиться нам залягати.

— Бачу, про новинку знаєш...

— Як не знати? Про кулемети «кочівні» вже знають усі солдати.

— Так ось, полковник Черниш наказує тобі для боротьби з тими кулеметниками створити з кращих наших стрільців групи снайперів. Таке тобі завдання.

— Сам не впораюсь...

— Знаю, — погодився замполіт. — Ось тобі комсомольське завдання: підбери влучних стрільців. Навіть серед

легкопоранених, і навчай їх боротися з «кочівними» кулеметниками. Зрозумів?

— Спробую,— пообіцяв Зайцев і тут же для себе вирішив, не відкладаючи справи, приступити до роботи: — Зберемося у Довгому яру в бліндажі капітана Перелюба.

І вийшов з медпункту.

— Хто там іще на перев'язку? — гукнула медсестра. — Заходьте!

Через поріг переступив Охрім Убоженко.

— Оце ж я до тебе, дочко, потрапив ще раз. Підлатай мені спину, а то ж ні лягти, ні всидіти — муляє й пече, — і він одразу ж почав скидати закривавлену гімнастерку.

Василь Зайцев підійшов до бійця, у якого на обличчі була досить помітна дряпина, яка сочилася кров'ю, що збігала за комір гімнастерки.

— Ну, голубе, як там у вас, у Довгому?

Солдат зміряв його з ніг до голови, зневажливо відповів:

— Цукерками там не частують. Загавишся — відразу голову знесуть.

— Я знаю: влучно стріляєш. Бачив, як ти кулеметника їхнього поклав.

— Вже другий рік воюю,— сказав примирливо боєць,— то пора б і навчитись...

— Так от що... Я буду в Довгому яру... в бліндажі капітана Перелюба,— продовжував головстаршина.— Запроси ще таких стрільців з вашого батальйону. Ти ж їх, мабуть, знаєш. І разом приходьте. Треба поговорити...

— Хто ж добрих стрільців у нас не знає? Вони всім відомі.

— То й приходьте разом.

— Прийдемо! — пообіцяв боєць.

4

До бліндажа капітана Перелюба Василь Зайцев прибув не сам, а з товаришами. Були це все моряки тихоокеанські, були й друзки та земляки з Сибіру, що добре його знали, а він їх. Прибули люди з родімцевської дивізії — кращі стрільці батальйону, яких привів сюди боєць з дряпиною на щоці. Кров уже в нього не сочилася, бо лежав надійний пластир, і через це обличчя його було помітнішим серед інших солдатських облич.

Та Василь Зайцев, привітавшись до всіх, зупинився чо-

мусь біля найстаршого серед них бородатого велета, що його він запам'ятав під час бою з німецькими гренадерами. Поряд з ним сиділи, вмотивившись на довгій саморобній лаві, двоє молодих воїнів, яких він бачив уже раніше в Довгому яру, коли ходив знищувати ворожих кулеметників разом з Охрімом Убоженком.

— А я вас пам'ятаю,— сказав головстаршина, потискуючи широко, сильно долоню велетові.— Коли не помиляюсь, то ви товариш Булат?

— Махорочкою обділяли нас у Довгому яру. Як же, пам'ятаємо добре,— відповів Сава Тарасович, лагідно дивлячись на Василя Зайцева.— А поговорити тоді, на жаль, не вдалося.

Василь потис, як уже своїм знайомим, руку Єгору Кудряшу та Іванові Крутояру і знову, звертаючись до Булата, сказав:

— Хотілося б мені більше про кожного з вас знати...

— Ну, та буде в нас іще час для більшого знайомства.

А коли до бліндажа увійшов капітан Перелюб разом з командиром полку Чернишем, розпочалася нарада. Першим слово взяв капітан Перелюб. Він нагадав присутнім про «кочівні» кулемети і повідомив, що як протидію німецькій новинці, командування вирішило створити в Сталінграді школу снайперів. Доручено цю справу очолити головстаршині Василю Григоровичу Зайцеву. Після капітана Перелюба слово взяв головстаршина Зайцев:

— Шановні бійці-солдати! Шановні тихоокеанські моряки! Товариші командири! Багато я не говоритиму. Але сьогодні, оскільки тут присутні вже досвідчені снайпери і молоді бійці, мені хотілося б нагадати вам про таку необхідну справу на війні, як подолання страху в бою.

Особливо це важливо, я так гадаю, для нас, снайперів. Розкажу про Довгий яр... уже з сталінградського досвіду. Зараз тут відносно тихо — пауза між атаками. Я розумію — це дуже неприємні хвилини, особливо для новачків, не обпалених боями: невідомо, що тебе жде у наступному бою. Особливо людині боязкій. Саме до таких людей, як правило, моральна смерть приходить раніше, ніж фізична, бо вони не думають, як знищити ворога, а лише шукають від нього порятунку й гинуть.

— Це правда! — озвався полковник Черниш, уважно слухаючи головстаршину.

— Авжеж, правда,— сказав Василь, озираючи притихлих бійців.— Так воно і є: якщо ти не знищив ворога, то

він знищить тебе! Боягуз усе своє життя на колінах перед собою повзає,— сказав він розважливо.— Страх і боягузтво живуть в одному гнізді, але їх можна легко розмежувати. Страх живе в кожному. Немає, думається мені, людини, яка б не боялася смерті, а боягуз — створіння не приємніше. Подолавши страх, людина може здійснити подвиг.

— Правильно! — знову озвався полковник Черниш.

— Правильно! — підтримав його і капітан Перелюб, але промовець, заглиблений у свої думки, продовжував:

— Людина, кажу, може здійснити подвиг, а боягуз так і лишиться боягузом. Хитрує, викручується і гине раніше від інших.

Боець Феофанов поліз до кишені по кисет і, припрошуючи товаришів, прихвалював свій тютюнець:

— Закурюйте... Справжній самосад, дістав тут в одного сталінградця. Батько йому надіслав із власного городу. Ви попробуйте, який міцний.

Потягнулися руки до кисета. Розривалася на смужки газета для закуток.

Ніхто у бліндажі не головував. Попробували самосаду полковник Черниш і капітан Перелюб. А тоді Іван Крутояр, як завжди соромлячись і ніяковіючи, підвівся на ноги:

— Товаришу полковник! Дозвольте звернутися до головстаршини.

— А ти, Крутояре, сідай! Давай по-простому розмовляти між собою. У нас зараз дружня бесіда. Ну, що ти хотів у мене спитати?

— Чи можна мені записатися у вашу школу снайперів? Хоч я наче й непогано стріляю, але хотів би у вас ще повчитися,— і, червоніючи, він сів на своє місце. Василь Зайцев поглянув на зніяковілого юнака, посміхнувся й відповів:

— Коли хочеш трохи повчитися, візьму тебе в учні. Ми з тобою ще поговоримо.

— Спасибі! — подякував Іван і замовк, відчуваючи, що він іще дужче червоніє.

5

Підніжжя південних схилів Мамаєвого кургану було порізане ярами, густо заросло лопухами, чортополохом, полином та бузиною. Цього разу головстаршина Зайцев прилучив до завдання Охріма Убоженка і молодого бійця

Івана Крутояра, родом з Подніпров'я. Іван добре орієнтувався у Довгому яру, знав тут потайні стежки, ледь протоптані торованки, якими він легко й швидко проникав поміченим до переднього краю німців.

Саме його, оцього соромливого й завжди ніяковіючого хлопця, обрав собі в напарники Зайцев: вбачав у розгоні його брів і самих очей неабияку впертість, безстрашність, необхідний спокій у бою і добру волю.

Всю ніч у небі спалахували ракети. Але найяскравіше освітлювався Довгий яр, що ним простував Василь Зайцев із своїми товаришами. Надто ж тішився Іваном Крутояром. Обачно, проте безбоязно хлопець ішов першим, мовби провідник, бо відоме було йому в яру кожне деревце, особливо високі зарості бур'янів — буйних чортополохів, болиголову, які маскували їх від ворожих очей.

— Минулої ночі,— сказав головстаршина,— було чути, як торохтять на дні яру котелки, там, здається, джерело.

— Джерело й справді є! — підтвердив Крутояр.— Тільки його не видно, заросло густими лопухами.

— Нам треба взяти це на заміточку,— мовив з якимсь задоволенням Василь Зайцев, простуючи за Іваном.

— А тут доведеться по-пластунськи,— і Крутояр хутко поповз уперед до обриву, що звисав над глибокою прірвою.— Під нами метрів за сто фашистський бліндаж...

— Це я знаю,— кинув Зайцев.

Знову спалахнула ракета. Снайпери причаїлися. В мінливих одсвітах помітили вбитих двох солдатів в італійській формі. Охрім не міг не висловити свого обурення:

— Бач, своїх підбирають, а цих кинули на поталу вороняччя. Хай, значить, видзьобують їм очі...

Незабаром всі троє дісталися до заздальгідь виритого окопу, замаскованого кущами, які росли тут споконвіку.

Бачили снайпери, як займалась на сході вранішня зоря, як перші промені сонця впали на тиху Волгу, проклавши через усю широчінь ріки ніби багряне полотнище. Крутояру вони нагадали Дніпро, і гаї, й заводи, і дальні потойбічні озера, обрамлені зеленими заростями очеретів...

Далеко Дніпро. Далеко рідний подніпровський край, що його він бачив в уяві не раз, бачив у снах і її, кохану свою Тетяну, наймилішу для нього у світі!

Але, пригадавши зараз її, він одвернув свій погляд від Волги, що навівала йому мимоволі спогади...

«Зараз не час,— подумав він.— Не про це треба думати...»

— Про рідну сторону згадав, Іване, і, звичайно, про неї. Правда ж? — несподівано спитав головстаршина, не дивлячись на хлопця, бо вже знав його соромливу вдачу.

Ніби вся кров ударила юнакові в обличчя — так воно зашарпалося, освітлене ще й багряним сонцем.

— А як це ви вгадали? — не заперечуючи, а безпосередньо й трохи наївно запитав хлопець, глянувши на головстаршину.

— По твоїх очах помітив...

Розмова урвалася, бо на майданчик перед чагарниками вийшов німецький солдат з відром у руці й автоматом на шії. Зупинився, озирнувся: мабуть, когось чекав.

Охрім Убоженко, спостерігаючи за ним, не міг змовчати. Така вже в нього була вдача.

— Ось як буває на війні: не знають люди, що їм залишилося три чисниці до смерті...

— Обличчя солдата на прицілі мосі снайперки, — озвався Крутояр. — Я бачу, як ворущаться навіть його губи, який у нього ніс, — прямий, з невеличкою горбинкою, чисте, поголене обличчя... Бити?

Мовчки торкнулася рука головстаршини юнацького плеча.

— Зажди... Подивимось, що буде далі.

З'явилося ще двоє солдатів, теж з відрами, і зникли в заростях.

Минуло хвилин з п'ять. Солдати з відрами повільно йдуть східцями. Вода погойдується, але не вихлопується через край відерце.

— Певне, водичку бережуть, — шепоче Охрім. — Мабуть, вона їм дорого обходиться.

— Заждемо... Перевіримо... — стиха промовляє головстаршина. — Цікаво, чи є на цій ділянці їхні офіцери... І якого вони рангу. Ви, хлопці, стежте, а я спущусь на дно окопу — закурити охота.

Не встиг головстаршина витягти з кишені кисета, як Охрім Убоженко, обурюючись, зашепотів:

— Ти, Василю, тільки поглянь, що вони витворяють! Зайцев засунув тютюн до кишені, взяв артилерійську трубку.

На майданчику, де стояв перед тим солдат з відром, вмивалися офіцери. Роздяглися до пояса. Солдат поливав їм на спину з алюмінієвої кварта. Поряд лежали три кашкети з офіцерськими кокардами.

— Ти тільки поглянь, Василю... Поглянь, як їм весело

на нашій землі, як вони купуються, ніби качки на тихій річці,— пробурмотів Охрім.— Яка тут їм розкіш та воля, а ми, господарі, замурзані землею та пилюкою, гнемось в окопі. Давай їх, Василю, розвеселимо, побачимо, як вони сміятимуться після нашої музики...

— Не чіпаймо, нехай ще трохи походять у світі, даємо їм життя в розстрочку...

— Хіба що так,— погодився Охрім.

— Краще давайте простежимо, що за тим майданчиком? Куди вони з нього спускаються?

— Я помічаю там траншеї,— сказав зіркіший за своїх товаришів Крутояр.— Он бачите, товаришу головстаршина, як шаснув туди один... Це ж там їм не дошкуляє ні бомбардування, ні обстріл...

— Заховалися в підземелля, прикрилися дзотом з двома кулеметами... Амбразури дзоту затулили сталевими плитами... Бліндажі і дзот з'єднані траншеєю, по якій час від часу пробігають солдати.

— Тепер уже і я бачу... траншею і солдатів... І як це я раніше цього не помітив? — здивувався сам собі Крутояр.

— Я теж не помітив,— щиро признався Убоженко.— Практика у нас з тобою, Іване, менша.

— А ми не будемо поспішати... Ми можемо й подождати, поки ті офіцери вийдуть з підземелля.

Несподівано внизу зацокав кулемет. Через голови просвистіли черги куль, і все затихло.

— Значить, нас не помітили,— сказав головстаршина і нарешті закурив, примостившись на дні окопу, розганяючи навколо себе рукою цигарковий дим. Він вирішив блокувати фашистський дзот і «офіцерський» майданчик...

Іван Крутояр пильно стежить через перископ за входом до ворожого бліндажа. Звідти вигулькнула і відразу ж сховалася руда голова в кашкеті.

— Офіцер! — промовив Іван, і це слово, сказане тихо, враз підвело Василя Зайцева з дна окопу. Він теж припав до перископа.

— Бачите? — запитав Іван.— Знову визирнув...

— Це фашистський снайпер,— сказав головстаршина.— Дешеву вигадав приманку. Ще, мабуть, не досвідчений...

— Я його першим побачив, то я його й битиму!.. Дозволяєте?

— Давай!..

Офіцерський кашкет знову мелькнув, але одразу ж зник і кілька хвилин не з'являвся.

— Може, він нас помітив? — непевно сказав Крутояр.

— А ти жди!..— порадив учитель.— Уперто жди. Снайпер мусить бути зірким, терпеливим і обачним. Складніше розгадати характер ворожого снайпера. З власного досвіду знаю: всі вони вперті. Та й для них я знайшов свій метод: добре підготуєш ляльку, непомітно її поставиш і починаєш пересувати. Лялька, як людина, повинна міняти пози. Поряд з лялькою — твоя добре замаскована позиція.

— Цікаво! — сказав Крутояр, уважно слухаючи свого вчителя.

— Досвідчені ворожі снайпери на всі позиції виходять під прикриттям вогню і в супроводі двох-трьох асистентів. Ціль я шукав двома етапами. Перший починався з вивчення оборони противника. Потім дізнавався, де, коли, за яких умов були поранені наші бійці. Тут мені допомагали санітари. Вони розповідали, де підібрали пораненого, я негайно йшов туди, шукав очевидців, дізнавався про всі деталі історії поранення і на основі всього цього розкривав схему вогню фашистського снайпера. Другий етап — це пошуки цілі. Щоб не потрапити на мушку фашистського снайпера, розвідку спостереження місцевості проводив за допомогою окопного перископа чи артилерійської труби. Оптичний приціл снайперської гвинтівки чи бінокль тут непридатні. Досвід показав, що там, де було раніше вороже скупчення, тепер не помітиш жодного зайвого руху, то вже знай — засів бувалий хижак. І ти, Іване, це запам'ятай. Якщо досконало не вивчив обстановку, не розмовляв з людьми, — не лізь на рожен!

— Запам'ятаю! — пообіцяв Крутояр, з жадністю прислухаючись до кожного слова наставника.

— У снайперському ділі треба дотримуватись народної приказки: сім разів одміряй, а раз відріж! У кожного снайпера своя тактика, свої методи, власні винаходи, хитрість. Завжди слід не забувати, що ти маєш справу з тактично зрілим, ініціативним, кмітливим і влучним стрільцем. Зумій перехитрити ворога, втягти його в складну боротьбу. Придумуй фальшиві ходи, розсіюй його увагу, заплутуй свої сліди, дратуй рухами, стомлюй здорову зосередженість. Тут уже хто кого перехитрить, у кого сильніша воля. Ще хочу тобі порадити: цілься в груди, стріляй, коли обличчям до тебе повернеться. У спину не треба.

— Чому? — зацікавився Іван.

— Ти його уколошкаєш, а рушниця може залишитися на бруствері... Інший потягнеться за нею — бий і того!..

— Добре... Спасибі за науку! — І Крутояр уже не одводив своїх очей від прицілу.

Настав обід. Зігнувшись, до бліндажа підкрадається фашистський солдат. Зброї ніякої, лише казанок у руці. Вирішили солдата не чіпати. Занадто вже миршавий, жалюгідний...

Збігло ще хвилин десять, і з-за повороту траншеї вибрів пещений здоровань в офіцерській формі. Слідом за ним з гвинтівкою на плечі, що мала оптичний приціл, плентався снайпер. Позад снайпера — ще один офіцер.

Поспіль пролунали три постріли, і троє фашистів, як підкошені, звалились на землю, а Охрім Убоженко полегшено зітхнув:

— Слава тобі господи! І цих три душі арійських відправили у «хрестовий» батальйон...

6

Протягом багатьох днів наші снайпери були на Мамаєвому кургані, не відпочивали ні вдень, ні вночі. Вони знали, що під кожним горбиком могла причаїтись небезпека. Якщо для пострілу потрібно кілька секунд, то для того, щоб виявити ціль, доводиться напружено стежити годинами. Та ще й за переднім краєм ворога. Але що помітить смертельно втомлена людина? Ось чому командир полку надав снайперам перепочинок.

Дільниця оборони була підсилена групою бійців з дивізії генерала Родімцева, яку привів сюди під прикриттям густого туману Іван Крутояр. Разом з бійцями прибув і капітан Перелюб, щоб на власні очі побачити Василя Зайцева й особисто попередити про деякі новини.

Бійці зайняли оборону. Снайпери застерегли новачків, як їм треба поводитися на Мамаєвому кургані, бо для них, ще гаразд не обстріляних, він, певно, видавався безлюдним. І тільки після того снайпери рушили кожний до своєї «спальні» — ніші, виритої на схилі яру.

— Василю Григоровичу! — звернувся до Зайцева капітан Перелюб, отак назвавши його по-дружньому. — Прощу тебе затриматися на кілька хвилин.

Перелюб вибрав в окопчику ямку і першим присів, а проти нього вмовстився й головстаршина.

— Насамперед передаю тобі вітання од командира полку.

— Спасибі,— трохи зняковів сибіряк.

— Не буду затримувати, бо ти й так втомився за ці дні.

— Нічого,— відповів снайпер,— така у нас робота.

— Розумію, але я маю доручення від товарища Черниша...— Василь при цих словах хотів було підвестися, та капітанова тепла долоня лягла йому на коліно, і те недвозначно означало: сиди, слухай далі.— Роман Корнійович просив передати, щоб ти, надто ж зараз, був обережний. Ми маємо відомості, що до Сталінграда прибув з наказу самого Гітлера начальник берлінської школи снайперів, так званий суперснайпер, дуже популярний і відомий майор Конінгс.

— Для чого?

— Щоб розправитись з невловимим російським снайпером.

— А хто ж той снайпер? — поцікавився Василь Зайцев.

Капітан посміхнувся, глянув в обличчя сибірякові:

— Той снайпер, Васю,— ти! Отже, бережись! Скрізь будь пильним. Про це тебе просить Роман Корнійович, і я застерігаю також.

— Значить, це він, Конінгс, убив нашого снайпера, мого найвірнішого друга Сашу Грязєва,— сказав Василь Зайцев.— Постріл був дуже досвідченого і влучного стрільця.

— От бачиш.

— Що ж,— суворо спохмуривши брови, мовив сибіряк.— Позмагаємося з берлінським снайпером. Ми поклялися на могилі Саші Грязєва помститися німцям за його смерть.

— А ти, Васю, здогадуєшся, що про все це ми дізналися від одного єфрейтора — «язика», що його взяли в полон родімцевці. Один з них — твій снайпер Іван Крутояр, другий боєць — автоматник, однополчанин Булат. Взяли єфрейтора на хитрість. Та про це розкажу тобі іншим разом, бо ж бачу, як ти, Васю, втомився. А зараз іди відпочивати...

Минула ніч. На світанку розвіявся туман. Обвиднілася ранкова зоря. Ось-ось мало з-за обрію підвестися сонце. З ворожого табору прохурчала над окопом міна й вибухнула в яру, розбудивши снайперів. Десь попереду цокотів фашистський кулемет. Трасуючі кулі були спрямовані у схил над яром.

Василь Зайцев подався на снайперський пункт, припав до перископа, щоб виявити ворожий кулемет і знешкодити його.

Але кулемет раптом замовк.

До головстаршини підійшов Крутояр, і той, відірвавшись од перископа, запитав:

— По якій цілі стріляєш? Хтось упустив котелок.

— У яру багато пораниених новачків... так німці по них і стріляють...

— Як? — перепитав снайпер. — На пораниених полюють? Очі сибіряка блиснули від обурення.

Зайцев разом з Іваном Крутояром траншеєю спустились до могили Саші Грязева, потім стрибнули в яму, де можна не тільки лежали, а й стояти на повний зріст.

— Фашистські снайпери, — повчає Василь Григорович Івана, — як правило, свої пости влаштовують у глибині оборони, а ми вилазимо на передній край. У них багато удаваних позицій. Як же відрізнити удавану від справжньої?

— Справді, як? — поцікавився учень, дивлячись в обличчя свого наставника і вчителя.

— Тут необхідна особлива спостережливість і неабияка витримка. Наприклад, увечері, блисне вогник запальнички — снайпер закурив... Запам'ятай цю точку і чекай: ось-ось з'явиться хмарка тютюнового диму. Промине ще деякий час, буває, що й цілий день доводиться ждати і, дивись, — на якусь частку секунди вигулькне каска. Отоді, Іване, не прогав... Якщо навіть запізнишся, то ти вже знаєш, де серед удаваних позицій знаходиться справжня.

— Цікаво! Дуже цікаво! — захоплено вимовляє Іван Крутояр.

Минає година, друга... Напруження дається взнаки — ріже в очах, болить шия, важко втримати голову, але снайпери, не ворухнувшись, уперто й напружено чекають ціль.

Отак усі лежать мовчки, спостерігають передній край ворога. Сонце мовби прострілює темні плями, освітлюючи малий горбочок, який вони помітили ще вдень.

Трохи нижче видно снарядні гільзи.

— Помітив? — стиха запитує у свого учня головстаршина.

— Помітив, — відповідає Іван.

— Скільки штук?

— Двадцять три.

— Молодець!

— А ти помітив, що у снайпера одна гільза без дна?

— Ні... Цього не помітив,— щиро признався учень.

— Так ось знай... У таку гільзу, як у трубу, добре видно далечінь.

Зайцев трохи підвівся. І несподівано у трубці ніби хтось викресав іскру. Головстаршина вмить каменем упав на дно окопу, а позаду у нього тріснула на бруствері куля. Крутояр відразу ж кинувся до Зайцева й перелякано, схвильованим голосом запитав:

— Живі?

— Як бачиш, скручую цигарку.

— Вас не поранено?

— Все гаразд. От знай, Іване, і молодому, і старому снайперу треба бути завжди обачливим. Доведеться нам міняти нашу точку,— сказав головстаршина.

Настала ніч. У темряві обрали іншу позицію, старанно замаскувалися, розставили чучела з касками. Вчитель захопив з собою потужну артилерійську трубу. Пильно обдивився кожен кущик, кожную канаву, дедалі заглиблюючись в оборону противника. Ось і вершина Мамаєвого кургану. Поряд невелике заглиблення. А в ньому гільза без дна. Замаскована у бруствер. В отвір видно гітлерівця в касці, який спостерігає передній край наших окопів за допомогою оптичного прицілу снайперської гвинтівки.

Гільза прикриває оптику від бічного світла, вбирає зайчики, тому виразнішою стає ціль.

— Ось де ти причаївся, берлінський майоре, суперснайпере Конінгс! — прошепотів Василь Григорович, й так само пошепки запитав у нього Іван Крутояр:

— А звідки ви про все це знаєте?

— Мені розповів про нього капітан Перелюб. Цей майор забив нашого снайпера Сашу Грязева.

— Та ну-у?! — мало не скрикнув від здивування юнак, але стулив губи, щоб навіть голосом не видати своєї схожанки.

Василь Григорович вже лагіднішим шепотом сказав:

— Передаю тобі, Ваню, оптичну трубу. Спостерігай за невеличким заглибленням поряд з вершиною, очей не спускай...

Іван Крутояр прикипів до оптичної труби і відразу повідомив:

— Єсть! Бачу! — прошамотів він, мало не задихнувшись від хвилювання.— Товаришу головстаршина, треба брати

його негайно ж на приціл, а то ще, чого доброго, випорсне, мов в'юн, з очей.

— Заждемо трохи. А щоб він, Ваню, швидше вигулькнув, підведи чучело. Ти вже знаєш, як це робити...

— Знаю.

— О, клонуло! — сказав головстаршина, прикипівши до прицілу. Фашист поклав руку на затвор, щоб пересмикнути його і підняти нову гільзу, відхилився од оптичного прицілу. Голова його підвелася. Тієї ж секунди прогримів постріл наставника. Куля десь лягла поміж очима, перекинувши каску снайпера на обличчя. Гвинтівка з оптичним прицілом залишилася в трубі.

Іван Крутояр взяв записничок старшого, послинив язиком олівець і великими літерами записав: «Я очевидець дуелі. Зайцев при мені вбив фашистського суперснайпера. *І. Крутояр*»

Так помстилися радянські снайпери за свого друга снайпера Сашу Грязева.

7

Гори вкриті лісом, таким старезним і густим, що навколо не видно ні землі, ні неба. Десь над кронами гуляє вітер, розгойдує їх, шумить гіллям, і тоді то тут, то там з'являються голубі цяточки, а іноді й хмарка, що пропливає за вітром, швидко губиться й зникає вдалині. На невеликій галявині, що заросла травою, дрібним підліском з ожини та дикого гороху, лежать двоє молодих хлопців з позначками «Ost», що значить «Схід». Цей знак в одного пришитий на лівій руці, у другого — на грудях, на матроській тільняшці.

— Хіба думав я, — озивається колишній матрос Антон Чапела, — що мені у цій проклятій чужій стороні доведеться носити такий «орден»? Я мав медаль «За відвагу». Представлено було і до ордену за оборону Севастополя. А бач, де зараз опинився...

— Якось, Антоне, ми з тобою рідко зустрічаємось. Ти в одного бауера робиш, я в іншого... Ні разу ми з тобою як слід і не поговорили... Знаю тільки, що ти родом з України, а я з Челябінська...

— Де ж нам поговорити, браток, коли ми, як прокляті, робимо в наших хазяїнів день у день з раночку й до вечора.

То правда, — погодився Андрій Батурін, слухаючи

товариша.— Ось випадково зустрілись у лісі, в неділю. Тебе послав хазяїн... І я сюди прийшов, бо дуже захотілося поласувати зеленим горохом, а бауер скупий... Таку їжу дає, що й собака її не їстиме... Отож я й кажу: стали ми тут рабами! А хіба не раби? З цим значком не маєш права сісти до трамвая, бо інакше виженуть тебе з ганьбою. Нам заборонено заходити в магазин, в кіно, в театр. Навіть заборонено випити кухоль пива... Але навіщо я тобі це розказую, коли ти й сам це все знаєш...

— Знаю,— сумовито відповів Андрій.— Адже я тут другий рік, як у бауера живу. А то був в армії. Потрапив в оточення. Проривались з боями. Був контужений від вибуху снаряда. Після бою мене безпам'ятного підбрали українські жінки в лісі, виходили, переховували якийсь час. Видав мене поліцай... Заарештували й відправили на роботу до Німеччини...

— Потрапив і я до цього краю. Хоч не думав, що лишуся живим...

— То розкажи, Антоне, про себе.

— Хай колись, іншим разом, може, й розкажу, бо зараз неохота, втомився дуже. Та й довго треба розповідати, а настрою такого нема.

— Гаразд,— погодився Андрій Батурін.— Непогано буде й помовчати.— І він ліг на траву, дивлячись на могутні дерева, що своїми кронами розлогими та широкими закривали майже всеньке небо.

— Скажу тільки коротко, що живу я у свого бауера Ко-нінгса, як на справжній каторзі. А купив він мене на ринку рабів за двадцять марок. Невеселе моє життя. Ой невеселе, Андрію...

— Таке ж і моє життя, Антоне, в бауера Ганса Нушке...— І він замовк, продовжуючи розглядати небо і густі крони.— Та я не про бауера хотів тобі розказати, а про любов...

Чапела глянув пильніше в очі Андрієві.

— Війна війною, але й на війні трапляється. Недарма я хотів розпитатися в тебе про Подніпров'я. Зустрів я тут, у цьому далекому краю, одну дівчину звідти — Оксану Смолянець. Я тоді працював на заводі удушливих газів капіталіста Цейвеля. Правда, був у нього ще цех обробки мануфактури, де трудилися і полячки, і французьки, й чешки. Було тут і кілька дівчат з України, саме з Подніпров'я. Я їх усіх знав, а найбільше припала мені до душі Оксана. Я лишав для неї з своєї порції хліб, хоч сам жив

надголодь. У неділю не відпочивав, а ходив у село до бауерів, щоб підробити щось чи на жнивах, чи на мотобі. Обносився до нитки. І ось Оксана мені якось каже: «Хочеш, я пошию тобі штани й сорочку».

«Так де ж ти тієї матерії візьмеш, коли тут все продається тільки на карточки?»

«А я домовилась з однією полячкою. Я дам їй марки, вона — матерію дістане, а пошию тобі одяг сама. Я вмію кравцювати».

Все було так зроблено, як домовились. Не знаю вже, звідки про це дізнався Цейвель, а тільки прийшли якось на завод жандарми, забрали мене, страшенно побили, вирізали на моїй спині з наказу Цейвеля п'ятикутну зірку й відправили до в'язниці. До мене приходив мій бауер Ганс Нушке, клопотався, щоб швидше повернути мене в своє господарство...

— А з Оксаною?..— нетерпляче запитав Чапела.— Що з нею сталося?

— З Оксаною? — чомусь перепитав Андрій, і його очі мимоволі наповнились сльозами. Він витер їх натільним боком руки і, хвилюючись, продовжував: — А Оксану з наказу Цейвеля вивели на заводське подвір'я. Нацькували на неї вівчарок. Вона чомусь обхопила коліна й крикнула: «Ой мамочко, рятуй мене! Зараз пошматують на мені спідничку. Одна ж вона в мене... Новенька!» І впала ниць серед подвір'я, не відбиваючись від розлючених псів. Сам я того не бачив, а мені вже потім розповідали її подружки. Оксана стала біла, мов стіна. А вони, пси, оскаженіло шматували на ній одяг, покусали спину, а коли вона в смертельній агонії перекинулася навзнік, вівчарки покромсали їй груди. Крик і стогін її все слабшав і слабшав, доки не затих навіки... Подружки показали мені й могилу. Отож, як приходжу сюди в неділю по ягоди чи ожину, то й букетик лісових квітів назриваю, а потім провідую її на кладовищі. І плачу там, і ридаю гірко, згадуючи Оксану, бо дуже... дуже цю дівчину любив...

Він, не стримавшись, одвернувся, затих, тільки дрібно-дрібно здригалися в нього плечі.

Мовчав і Чапела, суворо звівши брови, а по очах було видно, як бушувала в його душі нестримна й справедлива лють.

— І що ж ти вирішив? — стиха запитав Чапела.— Не вже тільки журитися за нею та плакати?

Андрій метнув очима на друга й промовив:

— Про це вже я знаю, що мені треба робити! — І його сильні пальці погрозово згорнулися в кулак...

8

Несподівано з Берліна в гості до батька Конінгса прибув його син Альфред. Високий, білявий, з пролисиною, з гострим носом і важким підборіддям чоловік. Мав маленькі сірі очі, в яких світився холодний розум, упертість і воля. Одягнений у традиційний коричневий костюм члена фашистської партії з нашивками черепа, перехресних кісток. Був у чорному галстуці. На його костюмі теліпався чорний хрест — за вірну службу в берлінській школі снайперів, де він займав посаду начальника.

Прибув до батька всього на один день, щоб повідомити його про особисте рішення самого фюрера: надіслати Альфреда Конінгса на Східний фронт, у саме сталінградське пекло...

— Та й для чого? — запитав стривожений батько, бо він уже знав, що в цьому місті відбуваються жорстокі кровопролитні бої. — Чому саме фюрер обрав тебе? Це дуже небезпечно.

— Фюреру видніше...

— Ти — начальник школи. Тебе нагороджено високим орденом за твою роботу.

— Але я солдат! Я приймав присягу.

— Не розумію... Чому саме він обрав тебе? — допитався батько, наливаючи в чарки коньяк.

У холодних синових очах блиснули жорстокі іскринки, коли він сказав:

— У Сталінграді об'явився мисливець-сибіряк, якийсь Зайцев. Він — досвідчений снайпер. Забив уже багатьох німецьких солдатів і офіцерів. Фюреру стало про це відомо, і він вирішив послати мене, щоб знищити цього сибірського зайця! І я його знищу! — задавакувато виголосив Альфред і підійняв ще одну чарку з коньяком. — П'ю за упокій заячої душі!..

— Дай боже, дай боже! — приєднався до синового тосту батько і теж осушив свою чарку до дна.

Того ж дня, надвечір, Альфред, попрощавшись з батьком, вирушив до Берліна, а старий Конінгс ходив по своєму подвір'ю насуплений, мов хмара, чіплявся до всяких дрібниць, гримав на всіх, не знаходячи для себе ніякого заспокоєння й розради, приголомшений неприємною звісткою, яку повідав йому син.

І ось саме в отаку гарячу хвилину до нього підійшов Антон Чапела.

— Пане Конінгс, я бачив і зрозумів, що вас провідав сьогодні син...

— А тобі яке до того діло? — обірвав його хазяїн, злими очима метнув у бік раба. — Чого ти втручаєшся не в свою справу?

— Бо працюю більше, аніж ваші воли. Вчора був дощ і сьогодні зранку дощ, а я ходив на поле косити траву для худоби. Обшарпався вже, обносився. Одна сорочка лишилась, та й та чорна. Штани порвались, вже ось бачите — коліно видно. Отож я хочу запитати: чи належить мені робочий одяг і кращий харч, коли я у вашому господарстві так тяжко роблю?

Хазяїн глянув на його й справді пошарпаний одяг, на оголені коліна і сказав:

— А ти що задумав: бунтувати? Може, до концтабору хочеш? То я гукну жандармів, і вони з тобою швидко впраються. Чи бач, він більше волів робить. Так воли ж — мої! Мені їх шкода, а ти що? Родич якийсь мені, чи сват, чи кум? Відробиш та й підеш. Попереджаю: щоб більше таких розмов не чув. Візьми гарбу та пару волів і гайда в поле! Ще до заходу сонця можна дещо викосити, — і він, одвернувшись від раба, попрямував до свого будинку.

Старий Конінгс, помітно схуд, бо від сина не було із Східного фронту ніяких звісток, а в серпні місяці несподівано прибула на ім'я батька неждана посилка від Альфреда з українським салом та маслом. А потім через тиждень — ще дарунок, який не тільки заспокоїв старого, а ще й розвеселив! Це ж подумати тільки: під час війни роздобути й надіслати батькові не пляшку чи дві, а цілий ящик червоного шампанського!

Ой, яке ж то вино! Який смак!.. Старий Конінгс уже його пробував і зараз, розчулений і охмеллий, вийшов на подвір'я, щоб похвалитися перед сусідами-німцями і навіть перед рабами, яких він хоча і зневажав, але не міг не похвастатися й перед ними своїм сином.

— Я вже думав... На Східному фронті Альфред полює на сибірських зайців, а він ось якого вина батькові надіслав. Ви тільки покуштуйте вино! Цимлянське! Це — нектар! Це — аромат! А смак? Який смак! — розхвалював він, тримаючи в одній руці чарку, в другій — недопиту пляшку, з якої наливав червону пінясту рідину тим сусідам, яких мав намір пригостити.

— А тепер ось вам дулю дам, а не вина! — різко заявив він, недружелюбно оглядаючи тих, кого тільки-но частував, і, хитаючись, побрів до свого парадного, гримнувши дверима.

Вийшов він на подвір'я вже перед самісіньким заходом сонця, невдоволений, злий, і ще більше сп'янілий.

— Ти що, Чапело, не міг упоратись раніше? Бачиш, де сонце? Зараз почне темніти... Та я тебе за твої лінощі... провчу зараз! — І він із стиснутими кулаками, рішучий і грізний, рушив було до гарби з пахучою травою, але раптом зупинився, помітивши, як Чапела — теж рішучий і злий, — припинивши роботу, міцніше стис у руках вила, і на їхніх гострих кінцях криваво й погрозово спалахнув вражаючий відблиск призахідного сонця.

Хоч і сп'янілий був бауер, але до його свідомості дійшло відчуття небезпеки. Він боягузливо закліпав повіками, оглядаючи раба, і, ні слова йому більше не сказавши, обачно відійшов од гарби.

І знову видався погожий літній день. І знову ж таки у тому старому лісі на горах зустрівся Антон Чапела із своїм челябінським дружком Андрієм Батуріним. Прийшли вони обоє сюди по горох і достиглу ожину. Поставивши на галявині свої кошики, примостилися тут просто на пахучій траві й закурили. Розмова почалася зовсім незвичайна.

— І що воно значить, Андрію, вже третій лист послаю додому, а звідти — анічогісінько! Чи там уже село наше спалене, чи людей вибито до ноги. Ну ніякої відповіді не маю, ніби й родичів моїх зовсім не лишилося на світі.

— А що, все може бути, — сказав Андрій. — Хіба ми з тобою не знаємо, як німці спалювали наші села, вбивали і мучили людей! Це ж ми знаємо.

Антон Чапела, думаючи про свою недавню розмову з хазяїном, мовив:

— Хазяїн мені сьогодні знову нагадував: «Ти, — каже, — Антоне, бачу, геть-чисто обносився. Вже соромно й на вулицю вийти. Одне на тобі дрантя та латки».

«Не я в тому винний, — кажу йому. — Ви — хазяїн! Ви мусите мене забезпечити робочим одягом!»

«Ти, Антоне, забув, що зараз війна. Треба терпіти. Де ж я тобі наберу того одягу, коли у нас в Німеччині зараз

все видається по картках. Терплять інші люди, то й ти терпи, тим більше, що ти раб. А ще краще — надішли до своїх рідних листа, нехай вони тобі і робочий одяг вишлють, і щось з теплого, бо йдеться діло не до літа, а до зими. Скоро осінь наступить, почнуться холоди, дощі. Як же ти працюватимеш?»

— І ти надіслав такого листа? — поцікавився Андрій.

— Надіслав. Тільки в тому листі я ще зазначив: «Мамо, якщо вдома все в порядку, то пишть до мене синім чорнилом. Якщо забрали корову — чорним, зеленим або червоним. Якщо хліб взяли — напишть простим олівцем. А коли й картоплю з погребів вигребли — кольоровим олівцем». А попросив я ще матір прислати мені в посилоці цибулі, часнику й махорки...

— І про одяг згадав? — поцікавився Андрій.

— Як же, згадав, але не так, як того хотів мій хазяїн. Я просто написав: «Нічого з одягу мені не висилайте. Як вибудемо ще шість місяців, то тоді буде видно. А зараз доходжу в латках... Одержав я тут від хазяїна брезентові туфлі на дерев'яних колодках. Дерев'янки вже одриваються... То ви ж чуєте? Нічого мені не висилайте з одягу. Німці ставлять на меті вигребти все, що є на Україні».

— Що ж поробиш? — зітхнув Андрій. — Доводиться терпіти...

— Я думаю, що недовго нам уже терпіти такі знущання, частіше тут на міста їхні, на заводи налітають радянські й англійські літаки. Так що вже й німці в тому починають розуміти, що то воно за штука війна. Ховаються, мов очманілі. А ми все витримаємо! Все переживемо! Назад повернемось до рідного краю! Вірю в це. Мрію про це. І надії моєї німцям не вбити!

— Ось я лежу зараз, — сказав Андрій, — і думаю: гіршого нічого, мабуть, немає в світі, як одірвати людину від її рідної землі, від Батьківщини! Яка це туга! Яка страшна туга за рідним краєм. Нічим її не вгамувати! Вона точить серце, сушить душу...

За дружньою розмовою швидко збігав час. Схилялося сонце до заходу. В голубому небі засновигали хмаринки і, гнані вітром, повільно пливли на схід, туди, де лежала рідна скривавлена земля, де ще точилися жорстокі бої з лютим ворогом.

Несподівано Андрій спитав:

— Поговорили ми з тобою, Антоне, але все-таки ти ме-

ні й не сказав: що ж тобі відповіла мати на твій лист про одяг?

— Нічого не відповіла. Мабуть, село наше спалене, а люд вибитий. Надіслав я ще потім додому два листи. І відповіді ніякої. Певно, нікого немає в живих... нікого... Ні родичів, сусідів... Лишився сам тепер, як палець...

9

Ще раз зустрілися Антон Чапела з Андрієм Батуріним в тому ж таки лісі, домовившись про цю зустріч заздалегідь. З тими ж кошиками прийшли вони сюди збирати вже зовсім стиглу горобину. На окремі дерева хтозна й звідки налітали цілими зграйками пташки, скльовуючи багряні, гіркуваті на смак ягоди. Антон Чапела, пильніше придивившись до пташин, аж скрикнув на радощах:

— Та це ж шпаки! Наче з Подніпров'я сюди залетіли. Ти поглянь, Андрію! У нашому краю вони обносять у садах стиглу черешню. А це ось тут уперше бачу,— і він жадібними очима оглядав їх, ніби давніх друзів — вірних посланців з Подніпров'я.

— Милі ви мої, невже з того краю прилетіли, з України? Голуб'ята ви мої, дорогесенькі. Хоч подивлюсь на вас,— вимовляв він ласкаві слова, наче птахи могли те зрозуміти, всю його тугу і всю ніжність, якими раптом сповнилась в цю хвилину його душа.

Та хтось сполохав їх. Лишили пташини червоні брості, знялися з віт, трохурчали в повітрі крилами і зникли в гущавині лісу, немов дороге, близьке серцю видіння.

Десь у вишині поривався легенький вітер, і чутливі до того вітру білокорі берізки гойдали під ним свої довгі коси і журно шуміли, скидаючи листя, й тоді на оголених гілочках ставали помітнішими чорняві бруньки, що так і залишаться на деревах зимувати.

Друзі примостились на камінні, поставили свої кошики з кетягами горобини і зовсім уже стиглої ожини, знову закурили.

— Чув я,— сказав Андрій Батурін,— під Сталінградом ідуть страшні бої.

— Від кого чув? — спитав Антон, затягнувшись цигаркою.

— Від мого бауера Ганса Нушке.

— А в нього що, є приймач?

— У нього нема приймача, але він іноді провідує свою

давню знайому фрау Шредер, то вона йому по секрету при-
зналася.

— По секрету, по секрету,— невдоволено буркнув Чапела.— Самим би послухати, коли була б така змога. А то живемо в цих бауерів, як кроти. Нічого, крім роботи, не знаємо, нікого не бачимо, ні з ким не зустрічаємось. Ти б, Андрію, докладніше розпитався у свого хазяїна про оцю фрау Шредер.

— Знаю тільки, що двох її синів гестапо заарештувало перед війною як комуністів. І зараз вони сидять у в'язниці.

— Цікаво! І ти з цією жінкою знайомий?

— Не знайомий. Правда, якось раз тільки заходила вона до мого хазяїна в якійсь справі. Недовго побула. Я не встиг навіть роздивитися, яка вона.

— А треба було б. Може, вона зв'язана з підпільниками?

— Не знаю,— сказав Андрій.— Цими ділами я ніколи не займався. Бува, наскочиш не на того чоловіка, що потрібно, та халепи потім не оберешся. Я краще потихеньку... ждатиму...

— Якийсь ти, Андрію, став боязкий та невиразний.

— Еге. Це я таким буваю, коли мене ніхто не сердить. А вже як розпалюся, тоді й удержу мені нема! Навіщо на рожен лізти самому зараз, коли вже он англійські льотчики почали бомбити німецькі міста і заводи? Чув я, що вже й наші бомбардувальники навідувалися до Берліна... Діждалися!.. Завертає війна і до німецьких хат. Уже й вони тепер знають, як свистять над головою бомби,— провадив Андрій.— То, може, подобрішають і до нас, рабів. Бо зі сходу гряде розплата! Чув я, був наліт. Російські й англійські літаки ніби освітили всю Німеччину ракетами і дуже її бомбили...

— Так уже й всю Німеччину освітили,— недовірливо сказав Чапела, і Андрій погодився.

— Ну, може, й не всю. А німкенья Шредер достеменно знає, що розбомбили їхній аеродром, де було багато літаків.

— Це може бути! Я теж писав своїм, що «погода тут жахлива, налітають тучі і йде великий град з мухами, що дуже кусаються». Вони там здогадаються самі, в чому річ.

— І ти мав від них листа? — поцікавився Андрій, але Чапела безнадійно махнув рукою.

Почав накрапати дощ. Над лісом пропливали спочатку

окремі сизі хмарини, а потім усе небо вкрилося сірою, непроникливою пеленою, з якої згодом обрушилась на гори й ліс просто-таки злива, хоч не було блискавиць і не двигтіли над горами потужні громи. Шелестіли дерева і трави, набрякали свіжим та лагідним кропилом, і, здавалося, все навколо набирало якогось оновлення.

За кілька хвилин Антон Чапела і Андрій Батурін промокли до нитки і вже, не ховаючись від зливи під рясними шатами, вирушили з лісу.

— Коли буде погода наступної неділі, давай зустрінемося тут,— запропонував Антон, і з ним погодився його дружок.

— Гаразд! А я за цей тиждень, може, про щось новеньке дізнаюся, то розкажу. І спробую познайомитися з фрау Шредер.

— Потім і мене з нею познайомиш, добре? Така фрау може бути нам корисною.

Потиснули один одному руки й розійшлись.

Та як тільки Антон Чапела розчинив хвіртку, першим, кого він побачив на подвір'ї, був старий Конінгс без капелюха. Волосся розкуйовджене, жилетка не застебнута, комір сорочки розхристаний. Одна нога в черевикові, друга — в тапочку. Змокрилий, як і весь його одяг...

— А-а-а! — закричав він зрадлим голосом, якого ще не чув Чапела.— Іди, йди-но сюди, я в тебе питаю, де це так довго блукаєш?

— Сьогодні ж неділя. Ви мені, пане Конінгс, дозволили побувати в лісі. От і сьогодні приніс горобини й зовсім стиглої ожини. Куштуйте! — І Чапела простягнув йому свого кошика.

— Не дозволяю тобі більше ходити до лісу, не дозволяю! Чуєш? — кричав він на всеньке подвір'я, шаленіючи з кожною хвилиною все дужче. Очі його налилися кров'ю. В них світилися якесь божевілья й нестримна лють.— Навіщо мені твоя горобина? Твоя ожина... коли я... втратив сина... мого улюбленого сина вже немає. Нема мого Альфреда...

Від злоби й горя обличчя його перекошилося. Дуже спритно він вихопив з рук у Чапели лозяного коша й розкидав з нього по своєму подвір'ю стиглі кетяги горобини й темночервоної ягоди ожини, топтав їх оскаженіло ногами й вигукував:

— Нема в мене сина... Це ви... ви... його вбили! Ви... ви... руські, відняли мою радість, мою надію, залишили на старість самого... Хто відповідатиме за його смерть? Хто?

Хто?..— І він, відкинувши вже порожнього кошика, знову кинувся до свого раба з кулаками...

Чапела мимоволі цього разу злякався палаючих гнівом і божевільям очей старого Конінгса й позадкував від нього до розчинених дверей конюшні. Перед дверима лежала дубова колода, що її не закінчив обтесувати Антон для хазяйських потреб. На торці стриміла сокира із змокрілим од зливи топорищем.

З кошачою спритністю Конінгс вхопився за топорище, легко висмикнув з торця гостру сокиру й погрозово закричав:

— Геть з мого двору! Ге-еть! Ге-е-еть! Ти вбив Альфреда. Твій брат чи батько! Не хочу! Ненавиджу вас... руських... Візьму собі іншого раба — чеха, поляка чи італійця... А ти йди зараз же!.. Йди з мого двору! Не стій перед очима... бо вб'ю тебе... вб'ю!..— І, розмахнувшись, він з силою всадив знову сокиру в торець колоди.

Це була мить, але мить страшна. Чапела враз зблід. Зблід і хазяїн, збагнувши свій вчинок. Дві-три секунди вони дивилися один одному в очі. Розлючений Чапела першим кинувся не до сокири, а до свого хазяїна, схопив його за петельки й трясонув так, що в старого мало не відірвалася голова. В таку мить стримати Чапелу було важко. В ньому клекотіло все ество, бушував нестримний гнів і така лють, що паморочився від того розум.

— То оце ти, гаде, за мою роботу тяжку так розплачуєшся зараз? — І важким сильним ударом збив старого з ніг, але бійки не припинив. Як молодий і сильний коршак, він налетів на свого мучителя, виміщаючи на ньому всі образи, всю кривду свою, зненависть і все своє зло.

Конінгс намагався звестися на ноги, але Антон збивав його з ніг знову. Тільки коли вже збіглися на бійку сусіди, Чапела отямився й сказав:

— Сокирою нахвалявся мене зарубати, гадюка! — І, ступивши до колоди, мовчки висмикнув з неї лезо, засунув собі за пояс топорище і, не поспішаючи, пішов з ненависного йому чужого двору...

Навколо ніде ні душі. Натруджені ноги за звичкою переступають втомлено й обережно. Очі так само за звичкою зірко, по-мисливському стежать за дорогою, кущами ліщи-

ни, що густо розрослася вздовж обочин. Дівчина помітила, як раптом захиталася одна гілочка, потім ще одна, і Малинка здогадалася: то скаче там, у верховітті, непосидюча синичка. Навіть посміхнулася з себе: і що зі мною зробилося, що я стала такою полохливою? І де? В рідному лісі, де все мені таке знайоме з дитинства? Ось зараз дорога завертатиме праворуч. Там росте старезна липа з жовтим трухлявим дуплом. Ось я її вже бачу. Дівчина, поволі заспокоюючись, підходить до липи, як до давньої подружки, оглядає її й помічає зверху, на корі, біля самісінького дупла, свіжий пагінець з рясними листочками.

Якимсь теплом війнув той пагінчик у душу Малинці. Аж зупинилася, милуючись ним. Повіяло від нього мирним спокоєм, і той спокій передався дівчині, витіснивши недавню тривогу. Та це було тільки хвилиenne заспокоєння, бо як тільки вона пішла далі й з'явилися перед її очима перші садиби, не здалеку, як то було біля дуба, а тепер зовсім зблизька, новий приплив щемливого болю стиснув їй груди.

І хоч вона бачила вже за довгу дорогу немало отаких сіл із зруйнованими печами, в яких уже не жеврів вогонь і не варилася для мирних господарів повсякденна їжа, рідне село особливо зараз вразило Малинку своєю тишею, своїми змертвілими коминами, що, як страхітливі привиди, чорніли уздовж вулиці. Малинка знала тут кожную хату, і перед кожною такою хатою, як то водилося здавен, красувалися різнобарвні квіти — прості, селянські. На кожній садибі плодоносив сад. І кожна хата в тій зелені стояла, ніби у віночку, милуючи зір і самих господарів, і тих людей, що проходили чи проїжджали вулицею.

— Гади!.. Звірі!.. Недолюдки!.. — ледь чутно вимовляла Малинка, прискорюючи ходу, бо хотілося швидше підійти до рідного подвір'я.

І ось уже вона зупинилася на стежечці, що встигла зарости густим споришем. Ворота було збито й розчавлено важкими гусеницями танка, повалено й потрощено тин. Гостре око Малинки помітило, що ворота з того часу не підіймалися ніким, бо крізь щілини й проломи вибилася до сонця й розрослася буйна лобода.

Малинка відчула в собі новий приплив страху й стояла, не сміючи ступити на повалені ворота, наче там була прихована смертельна міна або отруйна гадюка. Тільки очі жадібно ширяли по подвір'ю, все на ньому помічаючи.

Біля хати росла береза — ще колись посадив її дід, бо любив старий, щоб перед ганком і над хатою була зелень. А оскільки весною однією з перших розвивається поміж дерев береза, то вона й була прикрасою дідового подвір'я. Звикали до неї діти. Любила цю березу й Малинка, милуючись кожної весни її ніжним листячком та сережками, що рясно оздоблювали гілочки.

Зараз береза стояла обгоріла, чорна, непорушна, як мрець!

«А може, вона з кореня ростиме! Може, десь збоку пагінець пустить,— подумала з надією дівчина, пригадавши стару липу.— Там же, бач, росте... Може, й тут оживиться».

Жадібно оглядала весь стовбур, всі гілки — великі й маленькі,— але ніде не помітила пагінця. Все було на дереві мертве...

Не було сліз в очах. Був тільки великий біль, що, як вогонь, обпалював дівоче серце й душу. І нічим того болю не вгамувати. Він — мов свіжа рана, що кровоточить і нис, нестерпно пече й жалить.

Трохи отямившись, Малинка подумала: «Чого ж я тут стою перед ворітьми? Треба ж зайти на рідне подвір'я, роздивитись. Як же так: дійти додому й не глянути. Може, когось побачу з сусідів, то хоч розпитаюся в них, чи лишився хтось з рідні». І Малинка боязко ступила на уламок дошки з колишніх воріт. Дошка несподівано тріснула. Дівчина здригнулась, проте не зупинилася, а пішла стежкою, що геть-чисто заплелася споришем, пішла до ганку, де виднілися тільки обгорілі стояки, закопані в землю. Ні дашка, ні дерев'яних приступців не було. Все це чорним вугіллям і купою попелу лежало на землі, а поверх цієї купи розкішно зеленів кущ ситого молочаю і кущ рясного полину та ще жовтіли соняшничками кілька кульбаб.

Малинка дивилася на те все й відчувала себе так, ніби перед нею воно було не наяву, а уві сні. «Тут я народилася. Тут зростала. Тут минули моє дитинство і моя юність. Сюди приходив вечорами мій милий Антон Чапела».

Десь на дубі чи на розлогому клені виразно озвалася горлиця, але її спів несподівано урвався.

«Хтось іде сюди»,— і Малинка сполошилася, ширяючи очима, куди б сховатись. Але нікого поблизу не було. Тихі й німі лежали пожарища, зарослі бур'янами.

Дівчина, трохи заспокоївшись, продовжує розглядати своє подвір'я. І раптом зір її спинається на густих плети-

вах гороху, що його, може, посадила мати, а може, й сам насіявся із стручків і росте собі поміж бур'яном.

«Треба пересвідчитись, чи само насіялося зерно, чи посаджене мамою в рядочку»,— вирішує Малинка і відразу рушає на город. «Тут стояв хлівець. Тепер його нема, лишився тільки попіл. Мабуть, спалили разом з хатою. Плетений тин відгороджував присадибний город від подвір'я. Зараз тину нема. Мабуть, спалили німецькі солдати. У хліві була корова. Чи встигли мама одігнати її в лісові хащі? І чи живі вони самі? Зараз дізнаюся, якщо город посаджено, значить, живі. А коли зерно само насіялося...» І Малинка подалася до густих заростів гороху.

Все було посаджено: і горох, і квасоля, і бурячки, і соняшники, і картопля. Навіть розсаду капусти посадили мама. Тільки це все заросло такими бур'янами, що дівчина мимоволі подумала: «Невже мама не мали часу, що й не навідувались сюди? Таких бур'янів я ще не бачила тут зроду. Що ж з мамою трапилось?» І холодом війнуло дівчині в груди. І немає в кого розпитатися...

На сусідських городах бур'яни були виполені, й це вселяло надію, що хтось-таки в селі лишився і вона, Малинка, може дізнатися, що сталося з її матір'ю.

В обідню пору на узліссі з'явилася бідно одягнена жінка в рябенькій хустині. Йшла вона не дорогою, а навпростець, лісом, пробираючись потайною стежкою, якою, видно, вже ходила не раз.

Цю жінку помітила Малинка з бур'янів і вже невідступно стежила за нею, нічим себе не виявляючи: «Невже наша сусідка? Жива, здорова?»

— Тітко Мотре! Чуєте, тітко Мотре? Озовіться! Не бійтеся... Це я — Катря Малинка. Чуєте мене? Хочу знати, чи живі наші мама? Я — Малинка... Я втекла з Німеччини... Чуєте мене?

А у відповідь ні шереху, ні голосу. Наче ніякої сусідки Мотрі й не було на цих городах зараз, а лишилося тільки короткочасне бидіння.

«Я ж не могла помилитись... Я ж її впізнала: і по-стать її, і ходу її пригадую... Ні, ні не могла я помилитись,— переконувала себе Катерина.— Але чому сусідка не озивається на мій голос? Не довіряє чи, може, перелякалася? Наші люди зараз мусять бути пильними, сторожками...»

Малинка навіть підвелася, щоб краще роздвигтися город і густу буйну зелень, жадібно до всього прислухаючись.

Та попереду, як і раніше,— жодного звуку. Все стоїть, як стояло,— не ворухнеться найменша білинка. Тихо. Спокійно. І спокій цей ніким не порушений, не потривожений.

«Невже я так дуже перевтомилася, що вже й не добре, де дійсність, а де сон?.. Може, справді я сплю? І оце все, що я бачила зараз перед собою, тільки сон, видіння?»

Малинці стає страшно самої себе. Вона ще раз оглядає сусідську садибу, де мала бути тітка Мотря, але там все тихо й спокійно, як і до цього.

Пекучий відчай! Душний жаль огортає Катерину, і вона, не в змозі стримати того болю й жалю, сідає в городню гущавину, де хтось, може й ненароком розсіяв весною червоні маки, схиляє голову, обіймає руками коліна, й приглушене ридання, нестримне, гірке й болюче, давить і трясє, мов пропасниця, її натруджені, биті в неволі німецькими наглядачами невільницькі плечі...

В цю хвилину Малинка не думає про вогнисті й духмяні маки, що рясним цвітом красуються навколо неї, зазираючи їй в обличчя, ніби вони дуже раді її поверненню з далекої і ненависної чужини. Одна думка зараз ятрить душу, завдає незвіданого страждання: «Це ж я стала після Німеччини ніби знавісніла... Як же я тепер житиму такою в світі? — І ще більший жаль до самої себе охопив Малинку, коли вона згадала про Антона Чапелу.— Може, й він відцурається від мене?»

А навколо неї стояли у повнім цвіту, в ранковій літній красі маки. Поралась біля них золотисті бджоли. Безжурно чіпляючися лапками за пелюстки, вони проникали в глибіню чашечки, щоб дістати звідти ароматний нектар.

Раптом дівоче ридання обірвалося. Малинка почула притишені слова:

— Чого ти, дівчино, плачеш? Хто ти така? Звідки? Куди йдеш?

Людини не видно. Чути з бур'янів тільки голос, і він видається знайомим. Аж серце зайшлося він небимовної радості: «Значить, це все бачила я насправді, бачила сусідку, тітку Мотрю... І це зовсім не видіння і не сон... Я чую її голос... Чую!.. Чую!»

Малинка схоплюється на ноги, ширяє очима по густих зарослях городу... Нетерпляче запитує:

— Та де ж ви, тітко Мотре? Я вас не бачу! По голосу тільки вгадую... Озовіться!

— А хто ж ти така, дівчино, що мене по голосу знаєш? Наче і я десь твій гідос чула.

— Я — Малинка! Невже ви мене за цей час забули? Катерина ж я, Катерина Малинка, ваша сусідка.

І тоді із своєї бур'янової схованки нарешті з'явилася сусідка, змучена, бідно одягнена, але зраділа так само цій зустрічі...

Кілька секунд вони мовчки дивилися одна на одну, не говорячи ні слова. Першою озвалась тітка Мотря:

— То оце ти так посивіла, Катю, в тій чужині?

Здригнулися, затіпалися губи в сусідки. Очі налилися сльозами, і вона, простягнувши худі руки, обняла Малинку, мов дочку рідну:

— Сукини сини! Звірі! Душогуби! Недолюдки! Тебе там, Катю, намучено, а тут вони мучили нас. Багатьох наших людей побито. Хати спалено. Сама бачиш, яким стало наше село.

— Бачу, тітонько Мотре, бачу! Серце розривається від жалю...

— А було ж наше село, як квітонька лісова. Людям би тільки жити та радуватись. Аж воно насунула звідти чорна хмара. Ну, недовго їм панувати! Прийде і на їхні землі горе. Прийде кара! Заплачуть і вони кривавими сльозами. Ой, заплачуть! — І очі в тітки Мотрі блиснули холодною жорстокістю.

— Я у вас хочу розпитатися про мою маму. Чи вони живі?

— Жива була, жива! У партизанів робила. Куховаркою. Ну, а де вона зараз — не відаю. Бої в них були з німецькими каральниками та з поліцаями. Нічого не знаю, як у них там тепер...

Поговорити довше не довелось. З сусідніх садиб і просто з лісу підходили до Малинки односельчани, переважно жінки й дівчата, що їм пощастило сховатися від німецького набору в густих лісових хащах та в чагарниках непрохідних боліт, стежки до яких знали вони ще змалечку. Підходили по двоє, по троє, часом з молодшими сестричками та братиками. Вони з цікавістю оглядали Катерину, проте не розпитували в неї зараз про неволю на чужині — розкаже потім сама. Зате Малинка жадібно оглядала землячок і подружок, допитувалась, як тут їм жилося і живеться зараз.

— Та як? Живемо, ніби на пожарищі! — сказала одна

з них, що в її очах світився особливий сум.— Я мала матір, сестричку та братика. Тепер залишилася самотою. Нікого нема!..— І дівчина, схиливши голову, замовкла.

Розповідала вже її подружка:

— І дітей нажахали, і дорослих. Повік не забуду того ранку. Корови в лісі були ще не доєні, лиш їх повганяли в хащі, щоб німці не поживились. Так слухай, вони, каральники, оточили ранесенько наше село. Знялась стрілянина. Якраз брат мій Петро, партизан, тієї ночі прийшов з лісу і заночував. У нього була зброя. Ну, люди сполошилися: «Куди податися?» Прибігли до нас з діточками. «Що робити?» Петро скомандував: «Беріть, жінки, діточок та втікайте хто куди!»

А німці вже по дворах людей б'ють з автоматів. Всі розбіглись. Зосталась у хаті братова дочка Уляна років восьми та синок Гаврилко. Три рочки йому ще не виповнилось.

— І що ж, їх теж... забили німці? — нетерпляче спитала Малинка.

— Може б, і забили, коли б не Улянка. Взяла вона братика з колиски за ручку та й повела житами. А жита стояли того літа високі. Не помітили німці малят, так і до лісу дійшли вони. Забралися в болото, в кущі густі і сиділи там п'ять днів у самих сорочечках. Батько їх потім знайшов під сосонкою. Хлопчик іще був живий, а дівчинка померла з голоду.

— А то ще німці: хлопчиків відбирали окремо, дівчаток окремо,— озивається інша дівчинка.— Я тоді ховалася в тернових кущах, і мені все було видно. Вивели їх на галлявку, ніби гратися, посадили рядочком і всіх до однієї душі розстріляли з кулемета й автоматів. А ось Лисавета теж свою смерть перед очима бачила...

Дівчина, про яку йшла мова, сиділа скраю під соняшником у сірому батьківському піджаку. Кілька разків голубенького дешевого намиста прикрашали ший, спадаючи півколами на простеньку сатинову кофточку. З-під рясної, в оборках спідниці виднілися сильні смагляві ноги. Голова пов'язана чистою косинкою, білою, з синім горошком, яка різко окреслювала її засмагле обличчя. Над головою в Лисавети красувалася велика, в щедрому цвітінні золотавих пелюсток соняшникова шапка; ті пелюстки злегка тремтіли у щедрих одсвітах сонячного проміння, од них соталося м'яке, лагідне тепло. Чимось мирним війнуло на Ма-

лінку і від соняшника, і від намиста, і від присутності оцих милих землячок, з якими вона нарешті зустрілася в рідній стороні.

Та тут, на жаль, ще точилася війна, і Малинка жадібно слухала все, про що розповідали їй земляки.

— Розкажи, Лисавето, розкажи Катерині, як ти від кральників рятувалася.

Лисавета подивилася на Малинку сповненим болю поглядом.

— Навіщо про таке страшне згадувати? — й замовкла.

— Розкажуй, чого там! — озвалися вже й інші. — Хай знає, як тут нам жилося і живеться.

Лисавета оглянула всіх, поправила на голові хустку.

— Як прийшли в наше село фашисти, то люди порозбігалися. Тоді вони послали до куренів поліцаїв, щоб ми в село повертались. Нам говорили: «У селі житимете, німці вас не займатимуть, а кого в лісі чи в куренях знайдуть, — тих убиватимуть, бо ті люди допомагатимуть партизанам». Ми повірили поліцаям, поверталися до села, правда, не всі. Прожили день, а раночком, тільки обвидніло, бачимо, їхні автоматники село оточили та стріляють і б'ють людей. Кого тягнуть до хати, а кого до хліва ведуть... Заховалась я в коноплях... А недалеко від мене сусідський хлів стояв. Там повно люду. Діти плачуть. Жінки кричать: «Не бий, паночку, не бий!» А німець прикладом їх. Старші навіть і не просились, ждали своєї смерті.

— А ти ж як втекла від німців? — запитала Малинка, слухаючи сумну розповідь.

— Я з конопель побігла в сусідське жито, а там... Забиті лежать... П'ятеро.. Сусідка з малими дітьми... Нема мені виходу. А вмирати не хочеться — молода ж... Лягла біля сусідки, її кров'ю обмастила собі лоба й біля ока... А тоді землю беру руками, ту землю, що кров'ю усоталася і кладу собі під голову. Та ще такої землі навколо себе розкидала... Чую — шелестить жито... Іде німець. Причаїлася... Мабуть, була дуже бліда, бо підійшов він, постояв трохи, тоді ногою мене штурхнув разів зо два й почвалав далі.

До вечора лежала я в житі, а як стемніло, поповзлагородами та лугом, добралася до лісу. В кущах ховалася, в болотах жила. Днів зо три нічого не їла... Страшно було виходити: «А що, як німець забачить? Не втечеш тоді від смерті!»

На вгороді несподівано з'явився сивий дід Снігур у по-

лотняних штанях, змокрилих личаках і онучах, перевитих мотузочкою. Він брів сюди, мабуть, через болота. З-під кудлатої шапки, що звисала йому на лоба, виблискували глибоко запалі очі.

— Драстуйте, люди добрі,— привітався він, здійнявши шапку. Пола піджака відвернулася, і всі помітили руку, обмотану ганчір'ям, крізь яке просочувалась кров. Розбухлі, неприродно пожовклі пальці видавались неживими...

— Поранили вас, дідуся Пилипе?

— Та поранили, сукини сини! Оце йду до партизанів. Там, кажуть, є добрий лікар і хороший фершал. Може, перев'язку зроблять, а може, й мазі якоїсь дадуть для рани. Оце ж і я постраждав на старість. Бабу мою вбили. І доньку вбили, Ганну. Налетіли, анахтеми, цими днями, стали прочісувати ліси, шукаючи партизанів. І все живе, що потрапляло їм на око, винищували: чи теля, чи корову, чи собаку. Все лягало від кулі. Палили курені, палили хати, вцілілі раніше. Ну, і їм дали чосу наші партизани. Як ударили їх із засади, то вони, гади, гасали по лісі, мов очманілі. І зараз там їхні трупи валяються...

11

Люди, що зібралися випадково на городі, так непомітно розійшлися по своїх справах, що Малинка, проводжаючи їх очима, подумала: «Мабуть, пора й мені... Треба тільки в сусідки Мотрі розпитатися, в якому місці стоїть партизанський табір. Я ж цей ліс знаю добре з дитинства».

Малинка нарвала в себе на городі повних стручків гороху, оглянула й жовтий цвіт огіркової огудини, вибрала молоденьких огірочків та й рушила до сусідської садиби.

— Бач, я так і не встигла розпитатися у вас про матір. Де її можна знайти?

— Шукай, Катю, в урочищі Темному.

— Знаю. Ходила колись разом з дівчатами туди по гриби. Спасибі вам, тітко Мотре! То я пішла...

— Ходи здорова! Матері передай: якщо в неї випаде вільна година, хай навідається на город, бо вже позиростали такі бур'яни, що городні рослини глушать.

— А ми їх повиполюємо з мамою на дозвіллі,— і Катерина попрямувала до лісу.

Все здавалося тут Малинці таким мирним, тихим, буденним, наче вже і війни немає. Так же, як і колись,

виспівували пташки і літали метелики, розцвітали лісові квіти. Але невідступно перед нею пропливали, ніби в кіно, картини, жахливіші одна від одної, що їх малювали у своїх розповідях земляки.

«Ми не забудемо фашистам їхніх злочинів, про все згадаємо,— вимовляла Малинка про себе слова прокляття і все надавала ходи.— Те навіки запеклося у наших душах...»

Ліс нишком пошемував, пронизаний скісними променями. Вони пробивалися між дубами, висвітлювали крислаті клени, ворухилися на сіро-зеленій корі стовбурів, лягали на трави й голубили куці, підлісок і підріст, припадали до заростей ліщини і розбризкувалися по ній світляними блискітками, обсипали тужаву дорогу і там, поміж дрібними грудочками у коліях від коліс, начебто завмирали.

Малинка милувалася й раділа оцим пучечкам променів, що їх повсюди струшувало сонце: вони проникали у глибину лісу, у незаймані, непрохідні чагарі й вигравали сяйвочками, як люстерками, по травинках і по листячку.

«Бач, скільки вже я пройшла, а й досі нікого в лісі не зустріла, чи туди я йду?»— подумала Катерина, хоч була певна, що з дороги не збилась, знала, що йде саме до урочища Темного. Через лісову дорогу майнула білочка з пухнастим хвостиком, зупинилася біля дуба і з цікавістю розглядала дівчину.

Малинка також зупинилась і в цю мить побачила якихось невідомих дівчат. «Не сільські. Одна ніби черниця, чи що? Це ж видно й по одягу,— визначила Катерина, уважно розглядаючи незнайомих.— Але чому вони так раненько у лісі? А хоча, може, прийшли по гриби? Тільки ж обидві без корзинок, упорожні...» Якась підозріливість ворухнулася у Малинчиному серці.

Доки отак міркувала, стоячи під дубом, дівчата першими підійшли до неї. «Ну що ж, познайомлюсь із ними і не втікати. Дізнаюся, хто вони й чого тут блукають».

— Добрий день! — ввічливо привіталися незнайомі, мило посміхаючись.

Зірке око Малинки встигло помітити, що в обох волосся пофарбоване у вогнисто-рудий колір, викладене віночком.

— Давайте знайомитись,— промовила та, що підійшла до Малинки першою, і, простягнувши білу пухку руку, сказала:— Броніслава!... Або називайте мене просто Броня. Я лєнінградка. Закінчила там інститут, приїхала на Україну,

і раптом несподівано почалася війна, евакуюватись не змогла. Потрапила в оточення. Зустрілася вже тут ось з черницею Анфією, і ми вирішили пробиратися до партизанів у Черкаські ліси...

— А чого до партизанів? — наївно спитала Малинка і своїм запитанням розсмішила Броніславу.

— Як чого? Ти хіба не тутешня? Хіба ти не знаєш, що на Черкащині партизани діють із перших днів війни?

— Звідки мені про те знати, коли в сорок першому році мене було забрано разом з іншими дівчатами на роботу до Німеччини.

— То як же ти потрапила сюди? — недовіжливо спитала Броня.

— А я просто втекла з тієї каторги.

— Тобі пощастило... втекти?

— Як бачите!

— І що ж ти думаєш тут робити;

— Воюватиму! Мститимусь їм, гадам! За все! Боронитиму нашу Вітчизну, свій рідний край. У мене тепер одна дорога — до партизанів.

— Ти хіба знаєш, де вони тут?

— Люди сказали... А ці ліси я знаю добре...

— От і гаразд,— вигукнула Броня з неприхованою радістю,— що ми саме тебе зустріли...

Розмовляла з Малинкою переважно Броніслава. Черниця, закушкана в темний одяг, тільки слухала розмову і час від часу позирала на Малинку чомусь сумними очима.

Пов'язана Анфія в зелену косинку з білими крапинками, і ця косинка не гармонувала її темному чернечому вбранню. Руки в Анфії великі, натруджені. Відчувалося, що фізична робота їй, мабуть, знайома добре.

— Ось ми й познайомились,— сказала Броніслава,— а тепер же далі підемо разом, бо всі ми шукаємо партизанів.— І знову Броня розсміялася.— Ми тільки нікому не скажемо, що ти втікачка з Німеччини. А то, хто його знає, може, почнуть перевіряти та допитуватись. Це буде тільки зайвий клопіт.

— Я не боюсь! Я всю правду говоритиму. Чого ж мені стращатися наших людей?

— Як знаєш,— сказала Броня і рушила дорогою далі, озираючи незнайомий ліс.

— Стій! — раптом пролунав з гушавини молодий, владний голос. Дівчата з несподіванки ніби скам'яніли й відразу зупинилися.

Заколивалася ліщина, яку розгортав перед собою боєць потайної засади. А за хвилину молодий хлопець ступив на дорогу й попрямував назустріч дівчатам.

— Що за люди? — спитав він, приглядаючись до невідомих.— Хто ви? Куди йдете? Кого шукаєте?

— Нам потрібні партизани,— пояснила Броніслава, чарівно усміхаючись до бійця.

— А навіщо вони вам... партизани? — продовжував боєць і також відповів усмішкою на дівочу люб'язність.— Може, тут, у нашому батальйоні, є ваші хлопці чи родичі і ви хочете з ними побачитись? То кажіть, кого вам потрібно?

— Ми не до хлопців. Ми хочемо бути партизанками,— сміливо сказала Броня.— І оце прийшли, щоб записатися до загону. Одведіть нас до вашого командира. Ми мусимо... Ми дуже хочемо з ним зустрітись... з самим Василем Маркіяновичем Морозенком.

— Он як?! Ви що ж, особисто знаєте командира?— поцікавився боєць.

— Нам добре відомо, що Василь Маркіянович командує загonom. Завжди треба такі справи вирішувати з найбільшим начальником. Хіба не так?

— Так-ак! — промовив боєць з якимсь холодком і звернувся до Малинки:— А ти що ж, дівчино, теж прийшла поступати до загону? — І глянув Малинці просто в обличчя.

Не знітилася від того погляду і не відвела своїх очей.

— Здається, сільська,— промовив він, ще раз глянувши на дівчину.

— З подніпровського краю. Лісовичка. Жила тут з дитинства. Була в Німеччині... на роботах... Втекла звідти. А це прийшла ось провідати свою матір. Кажуть, вона тут десь у вас куховаркою робить.

— Хто така? — довірливо запитав боєць.

— Фросина... Малинка... Може, знаєте?

— Як не знати! Тітку Фросину знаємо! Зараз тебе проведе до неї наш юний партизан,— і боєць, заклавши два пальці в рот, свиснув. Одразу ж з кущів вишаснув хлопчина й застиг перед бійцем, виструнчився й очікував наказу.

— Ось що, Шнирок...— І, позирнувши меткими очима у бік Малинки, назвав юнака справжнім ім'ям:— Ось що, Колю...

— Слухаю!

— Ти нашу куховарку тітку Фросину знаєш?

Хлопець хитнув головою:

— Хто ж її не знає?

— Так ось,— продовжував боєць.— Ти проведи оцю дівчину до неї. Зрозумів? Це її рідна донька. Щойно повернулася з Німеччини. Ти ж розумієш, як їм радісно буде зустрітися. Ходи виконуй!

Боєць помовчав, видно, щось обмірковуючи, а потім сказав:

— Ну, а вас, горлички, якщо ви уже знаєте нашого Морозенка, супроводжу до нього. Та й так чи інакше без командира тут не обійтися, ходітьте...

Дівчата покvapливо рушили слідом за бійцем, певно, боялися, щоб не відстати або не загубитися в хащах. А вони, хащі, тут і справді непролазні, повсюди однакові й у них легко заблудитися.

І знову несподівано з кущів пролунав голос:

— Пароль!

— «Бойок».

— «Мушка»! — коротко одчеканив боєць.

І через секунду перший голос наказав:

— Проходь!

Ніхто із засідки не вийшов, хоч Броня знала, що їх, безперечно, добре бачать дозорці. Але вони не обмовилися навіть словом, не спитали, куди й чого йдуть ці дівчата.

— Це що ж у вас тут за такий порядок, навіть заборонено порозмовляти? — допитувалася Броня, а сама покрадьки зиркала туди, де ворохобилися кущі, мабуть, сподівалася щось уздріти, але там, у кущах, уже стояла німа тиша, навіть верхів'я ліщини мовби завмерло.

— Еге! — промовила Броня.— Та до партизанів не так просто й потрапити. Всюди стоять секретні пости і дозори.

— То правда,— посміхнувся до неї боєць.— Пройти не так просто якійсь людині. Але коли треба, то її проведуть до табору наші бійці. Ось так, як веду вас зараз я.

— І далеко ще нам іти? — поцікавилася Броня.— Бо я вже стомилася.

— Доведеться потерпіти, нічого не вдієш. Наші партизани — народ звичний до далеких переходів. Он та, ваша подружка Малинка. Чули? З самої Німеччини йшла додому пішки.

— Ніяка вона нам не подружка. Ми з нею зустрілися тут, у лісі, випадково. А те, що вона втекла з каторги... Щось мені дивно... Це треба перевірити...

— Чому ж? — озвалася нарешті черниця. — Може, вона й справді втекла. Мабуть, немало зазнала горя на чужині. Ти ж помітила: обличчя в неї ще молоде, а вже сивина розкидана по всенській голові.

— Це буває, — погодився з черницею боєць. Тільки Броніслава не озвалася на це жодним словом.

12

Лісова дорога, звиваючись, вела до маленької безіменної річечки, а коли перейшли через місток, боєць звернув на стежку, що з'єдналася незабаром з широкою дорогою.

Під шатами старих дубів, кленів та берестів стояли партизанські курені, замасковані свіжим гіллям, а на невеликій галявині, під розлогими дубами, — хата, збудована партизанськими теслярами, також, як і курені, замаскована наламаним гіллям з липи, дуба та клена.

— Ну ось ми вже й дома! — сказав вдоволено боєць, зиркаючи на Броню, що добре-таки втомилася за дорогу. — То як, відразу зайдемо чи, може, трохи відпочинете?

— Навіщо відпочивати? — заперечила Броня. — Відразу й підемо! — І вона рішуче ступила до ганку партизанської хатини.

— Зажди, зажди! — зупинив дівчину боєць. — Нетерпляча яка. Треба ж спитатися, чи є у себе командир і чи зможе він прийняти вас зараз. Тож, дівчата, заждіть хвилиночку, я поцікавлюся.

— Заходьте! Заходьте! — попросив якраз у цю мить приємний чоловічий голос, і вікно зсередини розчинилося, а на підвіконня, спираючись ліктями, схилився Василь Маркіянович Морозенко, уважно розглядаючи незнайомих. — Заходьте, не соромтеся!

Оцею своєю люб'язністю він одразу заповнив дівчат, надто ж Броніславу. Вона всміхнулася до нього й сказала:

— Ну як же вам не соромно забиратися в такі хащі? Хіба ви не могли отаборитися десь на узліссі? Щоб вас усі люди бачили...

— Могли б, могли, звичайно, — в тон їй відповів командир. — Але що поробиш, коли маємо такого підступного ворога. Довелося відступити у глибинні хащі. А хіба вас це страхає?

— Та ні, не страхає, — знову осміхнулася Броня. — Поряд же з нами будуть такі молодці, як ви!

Жартуючи, гості увійшли до хати командира. Тут він був не сам. Біля великого саморобного стола сиділи комісар рсен Барішев, поряд з ним — високий, стрункий, з першою сивиною на скронях, з бородою Ілля Самарченко, який відав у загоні партизанською розвідкою. Сидів тут і ординарець Степан, тримав у картузі двох молоденьких, спійманих на болоті диких каченят.

Командир допитувався у нього:

— Ну, і як же ти їх зумів упіймати живих?

— Ми, сибіряки, до цього діла привчені змалечку. Спочатку вистежиш гніздо. А коли качка відлетить за поживою, підкрадешся до гнізда, накриєш його картузом. Ось вона, здобич, тепер ваша. Я все зробив, товаришу командир, як ви звеліли. Заготовлена й вода...

— І воду вже налив? — перепитав у Степана Василь Маркіянович, радіючи, мов дитина цікавій іграшці. — Так чого ж ти мовчиш? Ану, ходімо всі, побачимо, помилуємось, як вони плаватимуть.

— І нам можна подивитись? — озвалася Броня, задоволена тим, що їх запрошують командири на якусь приємну розвагу.

Всі вийшли з хати на галявину, порослу віковичними дубами й травою, на якій то тут, то там ясніли чи голубий дзвіночок, чи красувалося сузір'я ромашок, чи вигравав острівцем добрий цвіт багряної герані!

— Боже мій, яка тут краса! — вигукнула першою Броня, розглядаючи галявину, осяяну променями, що, пробившись крізь розлогі шати дубового гілля, м'яко й не порушно лягли на яскраво миготливу соковиту прозелень, на різнобарвне цвітіння.

— Справді, у нас тут хороше! — погодився Морозенко, вбираючи на повні груди чисте запашне повітря. — Взагалі рідко можна зустріти такий красивий куточок, як оце тут. Ну де ще ви побачите такі дуби, або липи, або берести? Це ж — велетні! Або гляньте на річку. Які тут мальовничі краєвиди! Яка розкіш! А вода? Не вода — дзеркало! І скільки відбилосся в ній зелені! Дуби, ясени, липи, берести... Навіть надбережні трави. Ну все ж стоїть, як живе і по формі, й по кольору. Погляньте, якою голубизною світяться зірочки незабудок. Це ж лежить тут перед нами споконвічна, рідна земля, яку ми захищаємо й будемо захищати до останнього подиху! Правду я кажу, дівчата? — І несподівано зупинив на них свій погляд, чекаючи на відповідь.

— Звичайно, звичайно, — підтримала його Броня, але Анфія не промовила, хоча й дуже уважно слухала, а ще уважніше розглядала командира.

— Нам не тільки треба розгромити разом з Червоною Армією ворога, а нам потрібно завоювати надовго жаданий для нас і для всіх народів заповітний мир, — продовжував Морозенко. — Про це ми думаємо вже зараз. Цього ми хочемо! Заради цього воюємо, заради оцієї краси, не шкодуючи ні свого здоров'я, ні самого життя!

— Правда, правда! — знову підтримала його Броніслава.

А ординарець Степан, слухаючи свого командира, відважився нагадати:

— Там же воду заправлено. — І показав на свій кашкет.

— Ага! — ніби згадав Морозенко, заради чого вийшов сюди з хати, і, взявши з рук ординарця приємну ношу, пішов до коритця з водою. Броніслава стежила за кожним його словом і рухом. З того, про що він говорив, одразу зробила для себе висновок, що командир дуже закоханий у природу. «Треба на це зважити, — подумала вона, придивитися до нього пильніше, зрозуміти, дізнатися, що він любить, і вже згодом його атакувати. Жіночим чарам підкорялися навіть цивілізовані німці. Не вірю, щоб він вистояв перед мєю спокусою. От коли б тільки все так добре склалося, як задумалось, тоді буде тобі, Бронечко, все як у казці: гроші, повага, коштовне вбрання, пайок і, може, навіть нагороди. Так-так, — потайки запевняла вона себе, — ніхто не зумів дістати тих «секретів». Ні гестапо, ні абвер, ні їхні служби, а ось, вона, проста собі Бронечка, все обладнає завдяки жіночим чарам і, можливо, матиме у руках омріяну жар-птицю і покладе на стіл подарунок своїм високим господарям. Тільки треба бути дуже обережною і уважною, щоб не промахнутися...»

А командир в цю хвилину примостився просто на траві біля коритця, повиймав диких каченят з картуза, пустив їх на воду. Одне собі спокійно плавало, а друге, б'ючи ще не відрощеними крильцями, вислизнуло з коритця і дуже спритно метнулося в напрямку річки, намагалось заховатися в траві. Василь Маркіянович щиро й голосно сміявся, спостерігаючи, як ординарець Степан ловив те каченя і ніяк не міг упіймати.

— Єсть! — нарешті зраділо вигукнув він. — Таке маля і таке шустре. Заморити може.

— Дай гляну.

Василь Маркіянович ніжно гладив шовковистий пушок каченяти, промовляв до нього:

— Ну що з тобою робити? Відпустити на волю? Воля — найдорожча за все на світі! Однеси, Степане, й поклади на тому місці, де взяв. Їх мати розшукає, буде доглядати.

— Єсть! — козирнув Степан. І коли він, забравши каченят, пішов до річки, Морозенко, дивлячись йому вслід, сказав:

— Сибіряк! З перших днів війни на Україні. Потрапив у полон до німців, утік з табору. Прийшов до нас. Воює добре. З дитинства виростав у тамтешніх сибірських лісах. Птахів любить. Раніше якось білочку привчив, із рук їжу брала. Така втішна була білочка, а потім не стало. Чи хтось з дерева її збив? Степан так уболівав за нею. А оце вчора приходить від річки, приносить у картузі двох каченят. Десь дістав коритце, налив у нього води, сидить і милується, як вони плавають. Так-то, дівчата! — І командир несподівано зупинив свій погляд на Броні.— Степан добре знав, для чого він розшукував партизанів. А ось ви, дівчата, чи продумали добре своє бажання?

— Аякже! Продумали й вирішили записатися.

— До нас іноді приходять озброєні німецькі каральники. Приходять, звичайно, не як зяті, що йдуть до тещі в гості на гарячі пироги, а приводять з собою злющих вівчарок.

— О господи! — зітхнула Анфія й, мимоволі перехрестившись, запитала:— І на кого ж вони тих собак пускають, на вас?

— На нас... І на кожную людину, яку забачать у лісі. Ну, собак ми до себе не підпускаємо,— кладемо під кулю зразу. А цивільне населення від них страждає. Отож я й хочу вас застерегти, чи не роздумаєте. Чи не шкодуватимете потім? Бо тут у нас не будинок відпочинку і не курортний санаторій, де можна добре підлікуватись. Ні, тут іде війна, дівчата! Страшна війна!

— Ми все вже продумали, товаришу командир! — твердо заявила Броніслава.— Ми вирішили бути партизанками!

Командир загадково посміхнувся й сказав:

— Коли вже ви так вирішили, то хай буде по-вашому! — І він кожній потиснув руку.— Ну, а тепер давайте знайомитись, як годиться, мене ви знаєте. Я — командир загону Морозенко.

— Василь Маркіянович,— додала Броніслава, лукаво примруживши очі.— Не помилилась?

— Ні,— потвердив Морозенко й додав:— Що ж, правильно зробили, хоча, звичайно, і раніше не завадило б стати партизанками. Поживіть у батальйоні, придивіться до наших людей, до нашого партизанського життя, подумайте добре, куди прийшли, а тоді вже остаточно й вирішуйте, ким вам бути, чи мінерами, чи медсестрами, чи санітарками, а може, й бійцями батальйону. Бувайте!

— Спасибі вам! — подякувала Анфія, а її подружка тільки невдоволено стиснула красиві губи й мовчки пішла вперед. Провівши їх поглядом, Морозенко щиро розсміявся.

— Бачив, Ілля Петровичу, яких красунь нам почала підкидати німецька розвідка?

— Мене більше непокоїть,— озвався комісар,— що ці красуні, мабуть, несвідомо пішли до них на службу. Вони ще зовсім молоденькі й до неможливості наївні. Так одразу й викладає про своє бажання.

— Треба їх перевірити,— порадив командир.— Тільки робити обережно, щоб заздалегідь не сполохати. Ти це діло, Ілля Петровичу, знаєш...

— Знаю. Все буде зроблено! — пообіцяв Самарченко, і вони попрямували до хати командира загону. Коли сіли біля столу, Василь Маркіянович розіслав карту і схилився над нею з червоним олівцем.

— Ось тут, в районному центрі, орудує кубло німецьких ставлеників. Треба обов'язково його розгромити! І чим швидше — тим краще.

— Це кубло зрадників мені відоме.

— Ждати не будемо. Вони вже досить виявили себе як вороги Радянської влади. Їх треба знищити! Сьогодні вранці прибула до мене з містечка вірна людина й повідомила про все. Про нового коменданта, мабуть, чули?

— Не тільки чули,— озвався Самарченко,— а точно знаємо, що районне начальство жде обіцяний фінський полк, щоб його заслати до лісу й розгромити нас. Схоже на правду.

— Так ось, ця вірна людина,— продовжував Василь Маркіянович,— прийшла мене попередити. «Новий,— каже,— комендант зібрав у себе лісників і заходився давати настанови: заводьте, мовляв, знайомство з партизанами, годуйте їх добре, по чарці з ними випивайте. А коли даватимуть якась доручення, то щоб не відмовлялися. По-

трібно, мовляв, їхнє довір'я завоювати. Он як придумали хитро. І щоб ми точно розвідали все, де знаходиться загін, яка його чисельність, яка зброя та як зручніше підійти до табору, щоб несподівано вдарити й знищити партизанів та заодно застрашати й мирне населення».

— Хто проводив нараду? — запитав комісар.

— Сам комендант Леу, але там були і старшина Мамоненко, і агроном Онцев. Я спитав у вірної людини: «Скажи, комендант Леу живе на приватній квартирі?»

— Та вони всі живуть на приватних квартирах, — озвався Самарченко.

— Правда, але ти, Ілля Петровичу, не сказав мені, скільки вони вже згубили наших людей. Червоноармійські родини видають, активістів видають. Сім'ям партизанів та комуністів, які не встигли вчасно евакуюватись, нема від них життя. Гадаю, що операцію нам не можна відкладати. Потрібно діяти, і діяти негайно! Хто з них добре знає наші ліси?

— Звичайно, агроном Онцев. Але чув я, що й старшина Мамоненко гаразд знає всі урочища.

— Хто ходив до містечка в розвідку?

— Тетяна Туркан з Уляною...

— З якою це... Уляною?

— Ну з тією, що німця торохнула лампою...

Морозенко щиро розсміявся:

— А-а-а... Так би й сказав.

— Так же й кажу. Ось тільки її прізвище не запам'яталося досі. Та я зараз гляну в книжечку... — Начальник розвідки вийняв з кишені невеликий записник, перегорнув кілька сторінок і, провівши по аркушику пальцем, зупинився проти якоїсь позначки.

— Знайшов... Ось вона — Уляна Віхола. Ну, тепер уже я її прізвище запам'ятаю, бо не можна при моїй роботі забувати своїх розвідниць. Віхола Уляна Калениківна.

— Ти їх виряджав до містечка обох? — поцікавився Василь Маркіянович.

— Я. Тетяна Туркан носила тоді на базар суницю, а Уляна — горнятка сметани. Розвідка була успішною.

— Отож треба буде організувати агентурну розвідку й послати їх разом. Треба дізнатися, чи всі оці запроданці в містечку? Поцікавитись також і німцем... що то воно за птах Бартель об'явився в наших краях? Розпитатися про нього в людей і, коли буде змога, глянути на нього самого, який він з обличчя, щоб потім не обізнатись.

— Зрозуміло! — козирнув Самарченко.— Хочу тільки уточнити: коли треба провести розвідку?

— У неділю, в базарний день.

— Міцний цього разу буде горішок.

— Нічого,— мовив Василь Маркіянович.— У тебе, Ілля Петровичу, зуби, можна сказати, вовчі,— розкусиш!

— Та доведеться, бо для нашої справи це потрібно. Бач, мало не забув... іще одна новина.

— Яка?

— Та вів боєць із застави трьох дівчат... Ну, одну з них відпустив, бо вона втекла з Німеччини й дуже, дуже хотіла побачитись з своєю матір'ю. Мати її працює в одному з наших батальйонів куховаркою.

— Хто така? — спитав командир.— Я хочу з тією дівчиною порозмовляти. Чуєш, Самарченко? Хочу! Хай прийде вона до мене з матір'ю!

— Завтра доставлю їх обох до нашого табору.

— І обов'язково разом з матір'ю.

— Зрозуміло! — ще козирнув Ілля Петрович, цокнувши по-військовому підборами, вийшов з хати й подався до дуба, де стояв його осідланий кінь, легко скочив на нього й одразу рвонув у галоп. Спочатку часто й дзвінко цокали копита, потім гулко прогупотіли по настилу дерев'яного містка і незабаром стихли на дорозі, що, вигинаючись, пролягла в гущавину старого лісу.

13

А наступного ранку тітка Фросина, одягнена в своє краще вбрання, готувалася до зустрічі з командиром.

— Що це ви, тітко Фросино, так нарядилися, наче зібралися на великдень чи на трійцю в гості? — зауважив Самарченко, розглядаючи куховарку.

— Як же?— відповіла вона щиро й весело.— У мене в курені найбільша радість. Я діждалася з Німеччини донечку рідну, — і перевела на Катерину материнський люблячий погляд.— Та я ж уже і не думала, і не гадала з нею зустрітись. Ніби з того світу прийшла... помарніла... посивіла...

— Мамо! — докірливо зиркнула на неї Катерина, також одягнена у краще вбрання, яке зберегла мати.

— Мовчу, мовчу, дочко!

— Що ж, можемо і в дорогу вирушати,— нагадав Самарченко, але заперечила Катерина:

— Трошки зачекаємо. Мусить прибути Дуня Ярмоленко. І Леван Богатурія з кіньми. Справи в нього якісь у центральному таборі.

— Ой, цей Леван! — посміхнулася тітка Фросина. — Скрізь назирці за Дунею ходять. А почалося з того дня, коли німець Бартель пробив їй груди з револьвера. У нашій хаті вона лежала поранена. Я і Тетяна Туркан за нею доглядали, а він, Леван, прийде, сяде біля ліжка і тільки дивиться на неї, бо не можна було її розмовами тривожити.

— Мабуть, справді полубив Леван Богатурія нашу Дуню, — сказала Катерина.

В цю хвилину біля двору протупотіли кінські копита, почувся знайомий голос Левана.

— Тпру-у-у... красавчики! — натягнув віжки кучер, і коні слухняно зупинились. — Гей, де ви там, мої пасажири?

— Уже йдемо, йдемо...

Віз був вимощений свіжим пахучим сіном, на якому вже сиділа Дуня Ярмоленко. Біля неї притулився Шнирок. У передку сидів за кучера Леван Богатурія. Тут же, біля тину, стояв осідланий кінь Самарченка.

Тітка Фросина звично і зручно вмостилася на возі біля дочки.

— Всі єсть? — запитав Самарченко і одв'язав свого коня.

До табору вони домчали швидко.

— Бачу, з тебе, Леване, маємо доброго наїзника! — похвалив його командир, милуючись юнаком і його кіньми.

— Люблю коней, товаришу командире! — відповів на те Леван.

— Розпряжи, хай пасуться.

— Я взяв удосталь сіна, але, мабуть, сита трава смачніша...

Морозенко зупинив свій погляд на дівчині, що її він бачив уперше, і, простягнувши до неї руку, спитав:

— То це ви і є Катя Малинка?

— Так, — відповіла за доньку мати. — Боже мій! Та я ж, коли виряджала її на станцію, так уже наплакалась...

— Мамо! — докірливо глянула на неї дочка.

Мати, зрозумівши той погляд, хутенько витерла сльози.

— Мені цікаво вас не тільки побачити, — сказав Морозенко, — а й познайомитись, поговорити, розпитатись, в яких умовах живуть там наші дівчата, що зголосилися...

Катерина глянула командирові прямо в очі й сказала:

— Я не зголошувалась. Мене взято примусово, як й інших дівчат.

— Та-ак! — мовив командир, видно, його увагу привернуло пасемце сивого волосся, що вибилося з-під хустки. — То це там вас притрусив сніжок?

Зайшли всі до хати, розмістилися на саморобних ослонах. Тут же присіли комісар Баришев, Морозенко, Самарченко і Шнирок.

— І ти, Шнирок, уже тут? Без тебе ніде вода не освятиться? — посміхнувся до нього батьківською усмішкою Морозенко. — Чув я про твої походи. Ти в нас хлопча сміливий, винахідливий, можна сказати, справжній боєць!

— То правда, що боєць! — підтвердив Самарченко, теж усміхаючись до хлопця. — А хіба не боєць? Розкажи, Колю, про себе, звідки ти родом і як став партизаном?

Коля підвівся на ноги, зиркнув на командира, зняковів і стиха мовив:

— Ви питаєте, а я буду відповідати... А так не знаю, з чого й почати. Ну, народився у селі Сокирному, біля Дніпра. Батько селянин. Добровільно пішов до Червоної Армії. Оце двоє нас чоловіків із сім'ї, що воюємо. А то були ще сестри — чотири душі. Ну, їх усіх і мою маму загнали до приміщення школи... Іще багатьох людей всяких: у кого батько в армії, чи хто був комуністом, чи на зборах виступав за Радянську владу — тих усіх туди позапихали, зачинили двері, обклали школу соломкою, облили її бензином і підпалили... — Коля перевів подих. — Я теж там був, у школі. Дим душить, а німці кидають через відчинені вікна гранати... і розстрілюють з автоматів тих, хто поткнеться до вікна. Ну, я побачив, що одна жінка кинулась у дим... з дитям... Я теж туди... кинувся... Німців там не було, бо в очі їм теж дим заходив... Так вони подалі од того диму, а я й скористався цим, врятувався. А мама моя і сестри — всі згоріли там... Живцем... Тієї ночі я утік із села і почав розшукувати партизанів... І, бачите, розшукав...

— Чого ж ти замовк, продовжуй, — заохочував хлопця Самарченко.

— Говори, Колю, говори, — докинув слово і Морозенко, слухаючи трагічну розповідь підлітка.

— Ми тоді збирались картоплю копати, як німці зайняли наше село. Ліс теж зайняли, там наша кавалерія стояла.

І піхота була. Німці стали ліс бомбити, а наші відступати. Я хотів піти з ними, а вони не взяли мене. Ти, кажуть, ще малий, іди додому.

Я тоді в лісі коня піймав, запряженого у воза. Не цього Орлика, на якому їжджу зараз, а інший у мене був. Набрив у мішок хліба, прихопив пістолет — знайшов його там, у лісі. Хтось, мабуть, загубив. Накидав на воза дровиняк і їду лісом. Кінь голодний... Я його підпасую і хліба даю...

А шляхом же німці їдуть і їдуть. А наші червоноармійці йдуть пішки роззброєні та голодні. Я їм хлібину дав, а мене вони затримали. Я плачу не по-справжньому, а так: «Пустіть,— кажу,— я в ліс по дрова їздив». Ну, хліб вони в мене забрали, а пістолета не знайшли, бо я його під возом прив'язав...

А потім уже розшукав партизанів. Перший раз попав у бій. Спочатку було страшнуvато, а тоді наче вже й нічого. Звик. А то ще в селі Монастирі... Їдемо ми з нашим комбатом Самарченком — ось він не дасть збрехати,— ідемо, а спереду тітка йде. Комбат мені каже: «Миколко, дожени оту тітку й зупини її».

— Було таке, було,— озвався Самарченко.

— Кінь у мене тоді був плохенький. Поки розкачався на рись. А збоку в житі перебігало сім чоловік і засіли. Я думав: звичайні селяни, бо вони кивали мені, щоб я до них підвернув, а я, звісно ж, не підвернув та їхав собі далі. Тоді вони стрельнули по мені двічі. Я дав по них чергу з автомата. Вони — втекли, а я за ними. То були поліцаї. Двох поранив, а ті порозбігалися і коней своїх залишили з сідлами. Сім штук я тоді привів до загону. І коні всі добрі.

— Пам'ятаємо! — сказав, підтверджуючи його розповідь, Ілля Петрович.— За те я і взяв тебе до свого батальйону, бо ти хлопчина геройський!

— Ну оце, мабуть, і все! — сказав Шнирок і, метнувши очима в бік комбата, запитав:— А тепер треба мені повертатися на свою заставу?

— А ти чого ж прибув до центрального загону? Тут у тебе була якась справа? — запитав його Самарченко, і Коля відповів:

— Та я, коли правду сказати, хотів трішки покататися на Левановому возі,— і молодий боєць, хвацько перекинувши на плече свого автомата, чітко попрямував до дверей.

— Ось, бачили? Якого воїна маємо,— похвалився командир,— а він же ще підліток. Бач, покататись йому захо-

тілось, а тепер пішки повертатиметься до свого загону. Отак, Катерино, воюють у нас тепер і дорослі, і деякі підлітки. Що ж, може, продовжимо нашу розмову. Може, Катерино, ти нам розкажеш про своє життя в Німеччині?

— То була б довга розповідь,— скромно відповіла Малинка.— Хай колись потім... Хай пізніше... Я ще не отямилась як слід після довгої дороги.

— Хай вона побуде трохи біля мене, оклигає,— сказала Фросина, благально дивлячись в очі командирові.— У нашому батальйоні хай обвикнеться... якраз іще однієї кухарки нам не вистачає.

— Правда! — підтримав її Самарченко.

— Я не заперечую,— сказав Морозенко,— хай справді відпочине дівчина, попрацює куховаркою, а потім ми для неї якусь іншу роботу підшукаємо.

— Та і для вас, Катерино, буде корисно,— озвався комісар.— Ви краще придивитесь до партизанського життя, до наших людей.

— Ну, а як наша Дуня поживає? — запитав Морозенко, потешливим поглядом зазираючи в обличчя дівчини. Але чомусь озвалася не Дуня, а Леван.

— Ось привіз її до центрального табору, щоб показати лікареві Туркану.

— Що? — сполошився Морозенко.— Може, відкрилася рана?

— Та ні! — махнула Дуня рукою.— Заживає. Я хочу показатися лікареві, щоб він уже дозволив мені працювати. Доки бути на партизанському утриманні?

— Не говори так, Дуню, не говори! Не з твоєї вини таке трапилось. Ти діяла, як герой. Тебе представлено до нагороди.

— Я про нагороду не думала й не думаю, мені б тільки дозволили знову працювати.

— А де ж ти хочеш тепер працювати? — запитав Самарченко, і Дуня здивувалась:

— Як де? В розвідці, звичайно.

— Важко тобі буде. Мабуть, направимо тебе доглядати за пораненими.

— Лікар скаже,— не стала сперечатися Дуня.— Почуваю себе цілком здоровою і ладна виконувати, як і раніше, завдання розвідниці. Товаришу командире,— поглянула вона на Морозенка,— дозвольте піти до лікаря на медогляд?

— Мені теж... я звик її супроводжувати,— озвався Леван. Василь Маркіянович глянув на обох і, знаючи їхні взаємини, тільки хитнув головою на знак згоди.

Молодята зникли за дверима. Командир на якусь хвилину замислився, проводжаючи їх поглядом. Він помітив, як Леван взяв Дунину руку в свою, пильно глянув на неї, і обоє вони осміхнулися одне до одного й побігли повз дуба до лісової ділянки, де в парашутних куренях містився медсанбат.

— Ех! — зітхнув командир.— Що то є молодість! Вона швидше і рани гоїть, і щастя та любов обом дає! — І наче голуба розцвічена квітка, осяяна сонцем, якимсь теплом, давно забутим, вийнула йому в душу...

— Можна мені до вас, товаришу командир, звернутися? — почув раптом Василь Маркіянович голос молоді Малинки.

— Прошу, я слухаю тебе...

Але Малинка, нічого в нього не запитуючи, підвелась з ослона з вузликом, замотаним у хустку, підійшла до стола, поклала той вузлик перед командиром і, не поспішаючи, почала його розв'язувати.

— Що це?

Та Катерина поки що мовчала.

В кімнаті стало тихо. Тільки очі усіх присутніх жадібно стежили за дівчиною. Ось вона вийняла приношену ватянку, поклала на стіл. Швидко розпоролася шов під рукавом, розгорнула чистеньку ганчірочку, і з-під неї змащеною сталлю блиснув револьвер.

Першою скрикнула злякано мати:

— Катю, де ти взяла зброю?

— Зараз скажу...

Та мати не стала ждати. Вона кинулась до своєї доньки й несподівано гірко заридала. А ридаючи, вона похапливо обіймала її, гладила голову з першою сивиною, притулялася щокою до плеча, цілувала рученьки, а донька тільки дивилася на неї й говорила утішливо:

— Мамо! Ну, мамо, перестаньте! Я ж іще не все сказала командирові.

Зворушений комісар, спостерігаючи цю сцену матері й доньки, схвильовано промовив:

— Так може любити тільки мати!..

Командир зрозумів комісара, але те, що він бачив зараз, так само зворушило його самого, і він, стримуючи своє хвилювання, ніби запитував:

— Звідки ж у тебе ця зброя?

— Це там... у них,— збиваючись, пояснила Катерина.

Коли я вже збиралася в дорогу, мені передали німецькі робітники-комуністи через німкеню фрау Шредер. Мене познайомила з нею наша радянська дівчина з Новограда-Волинського, яку фашисти так само вивезли силоміць до Німеччини. Та дівчина-українка дружила в дитинстві з дітьми німців-колоністів, які жили на землях Новоград-Волинщини, вивчила їхню мову й працювала поштарем на чужині, в тому німецькому селищі, де я була. Вона записалася там під ім'ям Ельзи, мабуть, тому, щоб не викликати ніякої підозри. Ось ця Ельза познайомила мене з фрау Шредер, у якої двох синів посадив Гітлер до в'язниці. І вони й досі там сидять.

Тепер, товаришу командир, я призналася вам, звідки в мене цей «вальтер», і я хочу передати цю зброю вам. Візьміть її й запам'ятайте: у Німеччині теж є не тільки наші вороги, але є і друзі.

— Ні! — прозвучав голос Морозенка.— Коли ти, товаришко Малинко, зуміла зберегти свою зброю в небезпечній дорозі, то хай вона залишається в тебе, щоб ти могла разом з нами захищати нашу землю, наш радянський народ, нашу дорогу Вітчизну!

— Правильно! — сказав комісар Барішев і по-дружньому потиснув Малинці руку.

Тітка Фросина знову заплакала, а Катерина взяла револьвер в руки, притисла його до грудей.

— Спасибі!..

14

Самарченко з усієї сили рвонув на себе двері і зупинився біля порога.

— Ну, сволота! — вилаявся він, побачивши командира, але, не маючи змоги стримати своє обурення, продовжував: — І коли вони вже перестануть до нас засилати своїх агентів?

— Втекли? — Командир підвівся за столом, чекаючи відповіді.— Я ж наказував очей з них не спускати...

— А це ж ви про кого питаєте, Василю Маркіяновичу?

— Як про кого?.. Про заарештованих зрадників...

— Не про них мова... Ті всі під надійною охороною. Я маю на увазі дівчат... отих, що ми надіслали в розвідувальний батальйон.

— Що з ними?

— Забрехалися по самі вуха.

— Я так і знав. Курчата недосвідчені, — сказав Морозенко, і тут же йому заперечив Самарченко:

— Е, ні. Такого не кажіть. Ці «курчата» йшли на великий злочин. У них, коли хочете знати, дзьобик хижачький. А з чого почалося? — І Самарченко, трохи заспокоївшись, почав розповідати: — Ота сміхотлива Броня-Броніслава відрекомендувалася, що вона з Ленінграда. Там жила, там вчилася. Приїхала на Україну нібито працювати, а тут — війна! Евакуюватись вчасно не встигла, потрапила в оточення...

— Це вже я знаю.

— З маршрутом теж не все у них гаразд. Незрозуміло, як могло статися? Ленінградка зустріла черницю з черкаського монастиря, і вони вирішили евакуюватись на схід обоє, потрапили в оточення разом. Далі знову неув'язка. Німці чомусь років півтора возили дівиць з собою, примушуючи їх працювати то в госпіталі, то в їдальні. Але ж окупанти підсобну робочу силу для своїх установ завжди добирають на місці. До того ж руки у Броніслави — білі, випечені, яких не буває у посудниць чи санітарок. Потім я виявив маршрут, яким вони йшли до нас. У мене в цих населених пунктах є свої люди. Від них я довідався, що в село Маневичі дві молоді жінки — одна схожа на черницю, приїхали з Ковеля не поїздом, а автомашиною з двома гітлерівськими офіцерами. Вештались днів зо два в німецькій комендатурі. З фашистами тримались вільно, подружньому. До лісу з Маневичів йшли відкрито. Тут, у батальоні, дівиці почали залицятись до мінерів, які ходили на диверсії, бували і в землянках командира та комісара, кокетували з ними, не підозрюючи, що за ними стежать наші партизани й партизанки. Про все це розповіли мені після того, як я поговорив з моїми вірними людьми у Маневичах. Все стало ясно.

— І як же ти діяв далі?

— Зустрівся з Броніславою і Анфією. Вони почали мене умовляти направити їх до підрозділів мінерів.

«Нам уже сумно сидіти без діла. Ми хочемо разом з усіма партизанами пускати під укіс німецькі поїзди», — заявляла Броніслава.

«А то які ж ми будемо партизанки, коли не знищимо жодного ворожого поїзда? — підтримала подругу Анфія. — Посилайте на курси. Хочемо повчитися мінерській справі».

«Добре,— кажу,— направимо вас, громадяночки, до центрального табору на ці курси, але перед тим, як туди їхати, ви повинні пройти санітарну обробку, такий у нас порядок. Без цього не можна туди вас посилати».

Я викликав наших дівчат Уляну Віхолу й Тетяну Туркан.

— Правильно! — схвалив командир дії Самарченка.

— Я проінструкував дівчат. Вони в мене кмітливі розвідниці...

— І що ж? — поцікавився Василь Маркіянович,— щось знайшлося в їхньому одягу?

— В одягу — нічого не знайшлося. Все гаразд. Але наші дівчата звернули увагу, що Броніслава і Анфія не хочуть чомусь розпускати свої зачіски й мити голови. А ви звернули увагу, що в обох дівиць волосся викладено у віночок?

— Звернув, звичайно... І як же наші розвідниці?

— А вони примусили їх помити голови... І що ж виявилось?

— Говори...

— Виявилось, що в кожній не простий віночок, а паперовий джгутик, а на тому джгуту закріплено по дванадцять аптечних пакетиків з якимось порошком.

Броніслава першою почала відбріхуватись:

«Ой, та це ж фарба для волосся! Ми хотіли перефарбуватися на блондинок... Хіба партизанкам заборонено фарбуватися?»

«Дивлячись чим! — відповіла Тетяна Туркан.— Ось я попрошу свого брата-хірурга з'ясувати, що в цих пакетиках».

Анфія заокруглила очі, заридала. До неї кинулась Броня й почала трясти черницю за голі плечі, намагаючись врятувати становище:

«Ну, чого ти плачеш? Чого плачеш, дурна? Може, в аптеці переплутали і дали замість фарбувального порошку якийсь інший. Чого ж тобі ридати?»

«Ні! — раптом рішуче сказала черниця.— Нам дали отруту. Нам дали миш'як! І не для того, щоб ми фарбували волосся, а для того, щоб ми всипали у казан, з якого харчуються штабні працівники партизанського загону і їхні командири. Ми мусили роздобути міну чортової болванки МСД-5. Таке нам було завдання...»

Стоять вони одна перед одною. Броніслава торсає Анфію за волосся і відчайдушно кричить:

«Гадина! Гадина!..» — А сама уся трясеться від люті й зненависті.

«Я тепер все розкажу! — урівноважилася нарешті Ан-

фія.— У всьому признаюся, на яких жіночих курсах агентів гестапо ми були в Ковелі, яке завдання мали, хто ті завдання нам давав... Все, все розкажу!.. На твоїй совісті вже є один гріх! Ти видала гестапо своїх колишніх подружок-комсомолок, і їх розстріляли... Я ще скажу, хай знають партизани правду! Ти ніяка не Броніслава. Ти — Зоська! Секретарка лютого ворога Радянської влади Криволапки, у якого працювала до війни друкаркою... А тепер він заодно з німцями... Хай знають... В юності я щастя не мала,— продовжувала Анфія.— І досі не маю... Наймищою все життя була: то в монастирі, то ось тепер мене примусила ігуменя, примусила гріх на душу брати...»

«Так он ти яка?!» — скрикнула Зоська-Броніслава і кинулась чомусь не до черниці, а до Тетяни, щоб одібрати у неї порошки. Ну, тут уже підросли на виручку Тетяні партизани. Все обійшлося гаразд. Тепер дівичі сидять окремо під вартою, а їхні пакетики я дав хірургу Туркану, щоб дослідив. Ось дивіться, яка погань! — І Самарченко з огидою поклав отруту перед командиром.

— А про яку ігуменю говорила черниця? — запитав Василь Маркіянович.

— Дізнаюся пізніше.

— Та і я хочу чути... одну ігуменю я трохи знав перед війною... була в черкаському монастирі...

— Спитаємося в Анфії, кого мала вона на увазі.

Командир, розгорнувши пакетик, понюхав отруту, сказав:

— Справді, у цих «курчат» хижацькі дзьобики! Ну, ми їхні дзьобики вчасно обламаємо!

15

Морозенко вибрав собі місечко під старим розлогим берестом над самою водою й поставив там просторий курінь, прикрив його жовтуватим парашутом. Тут не так шпарко пече сонце, бо затінок від рясних берестових віт, що вкрили курінь з усіх боків. Але світла досить, а вночі навіть трохи прохолодно, саме як то й любить командир. Це його, так би мовити, резиденція. Тут він приймає своїх підлеглих. Сюди заходять і місцеві люди, яким у справах потрібний командир. Сюди так само вільно приходять селянки з околишніх сіл, жінки й дівчата, часом приносять із собою гостинці для поранених воїнів: чи то грудочку масла, чи глечик молока, чи горнятко сметани, чи козубень стиглої брусниці, якої в цих лісах сила-силенна.

Дозорці вже знають в обличчя цих людей і пропускають охоче. Та командирський курінь зараз порожній. Морозенко вирішив сьогодні прогулятись чи подумати на дозвіллі, а в його відсутності доглядає за куренем ординарець Степан. Зараз він порасться біля невеликого багаття, готуючи сніданок. Тут же, біля багаття, на пеньку сидить Леван Богатурія і фінкою кришить, мов локшину, листки тютюну. Він же командира, який звелів Левану прибути обов'язково. А в якій справі, того Леван не знає.

Сьогодні в нього немає особливих завдань, то можна й почекати... І юнак терпляче жде...

За його фінкою стежить пожадливими очима ординарець, він же й розвідник Степан.

— Ось накришу вдосталь, тоді поділимося з тобою, — обіцяє грузин. — Тут у мене є друзі, частують добрим тютюнцем.

— Я не про це, — каже Степан. — Мені б ніж отакий, як у тебе, дуже б знадобився. А то пішли ми в Стодоличі на операцію. Я ходжу по кімнаті, а під столом німець сидить, скагерть над ним звисає, і я його не бачу, бо темно. А тоді він мене за ногу тільки — хап! Мабуть, хотів прикінчити за одним махом. Коли б у мене була така фінка, я б з ним швидко впорався. А так — довелося повозитися...

Закипіла юшка, полилась через краї казанка на вогонь, і Степан, як вихор, помчав до багаття.

Згодом прийшов сюди Морозенко. Супроводжував його худий, високий дід, не по літах рухливий, у полотняних штанцях, з позакачуваними холошами до колін, у такій же сорочці, поверх якої була накинута ватянка.

Посивілу голову прикривав приношений солом'яний бриль.

— Ну, скажіть... Де ви бачили? О! — Дід сплескував по-жіночому руками, хитав головою. — Ви послухайте, — звертався він до присутніх, оглядаючи кожного бистрими й розумними очима. — Ви тільки послухайте. Іду я житом, а товариш начальник ідуть стежною, забачили мене та й питають: «Чого топчеш жито?» Я кажу їм: «Своє топчу!» — «Однаково не по-хазяйському». Йй-бо, не брешу! Ну де ви бачили такого чоловіка? Ах, і начальник! Ах, справедлива душа! А знаєте, я ще одного начальника зустрічав. Ковпака! Може, чули? Сидір Артемович Ковпак! Проходив тут через наші ліси. Ай-я-яй, що за людина! Грав я йому на скрипці, а він притупував. Ух, начальник! Спиртом мене частував.

— А що, діду, добра риба водиться в цій річці? — спитав Морозенко.

— Соми є, щуки є. Та я для вас нічого не пошкодую. Захисники-ізбавителі,— і дід хитав головою, сплескував руками.— Я сам воював з германом ще в ту війну, у миколаївську. Ото ідуть германи, а ми, руські солдати,— пух! пух! В атаку! Ура! Бий! А вони — й руки вгору. Ага, наша бере. А тепер якесь іродяче плем'я фашистське вилупилось: жінок убивають, дітей убивають, села спалюють... Ой, забалакався, а начальник рибки хотять. Наловлю. Сьогодні ж наловлю і принесу. Ай-яй, товариші начальник. «Не топчи,— каже,— жита». Ух, хазяїн! Ух, людина! Ще Ковпак голова... То, скажу я вам, голова! — І дід виструнчився, як солдат, козирнув Морозенкові й зник у густих зелених хащах.

Прийшла потім до Морозенка літня жінка, привіталась, сказала:

— Федора Попович із села Храпунь. Мене послали жінки спитатися.— І вона поставила кошик з чорниціями та грудкою нещодавно збитого масла, загорнутого в чисту ганчірочку.— Це вам гостинця передали наші лісовички. Почастуйте партизанів.

— Спасибі за чорниці,— сказав Морозенко, приймаючи дари.— Почастую бійців, та й ми, командири, покуштуємо.

— Їжте на здоров'я. Цього добра у лісі вистачає...

— Ну, а тепер же скажіть, для чого вас надіслали до мене жінки-лісовички?

— Хочу вас запитати: чи можна уже нам з куренів до села перебиратися?

— Яке ж це тепер село? Он скільки спалено хат...

— То нічого, якось розмістимось, перебудемо це лихо-ліття. Нам аби захист був...

— Захист буде! У дозорах наші партизани стоять і вдень і вночі. Захист обіцяємо!

Жінка присіла на дубовому окоренку.

— Ось бач, які ви партизани... добрі, сердечні... Горе народу розумієте...

Літня жінка несподівано заплакала і почала розповідати:

— Був у мене син, була в нього дружина, дітки. Одному хлопчикові дев'ять літ, а другому — шість. Убили їх німці. Наскочили в село машиною. Я побігла до льоху, а синок з жінкою та дітьми у засипану криницю вскочили. Ще сусідів п'ять душ там заховалося. Натрапив на них німець і повбивав усіх.

— А скажіть, бабусю, чи то правда, що коли зозуля вночі кує, то добрий рік буде?

— А кує! — стрепенулася бабуся.— Вночі!.. У курені ми живемо. Сама чула — кує! А я думаю — то мій синочок чи його душа прилітає і вість мені подає. А молодший мій син... у партизанах... Слухаю я зозулю і сама плачу, плачу...

Поруч Федори Попович присіла дівчина років дев'ятнадцяти в полотняній вишиваній сорочці, пов'язана хусткою, на шиї — три разки кольорового дешевого намиста.

— Заміж вийшла? — спитав у неї, жартуючи, Морозенко.

— Де там про заміжжя думати, — посміхнулася, червоніючи, дівчина.— Коби живій лишитися. І днюємо й ночуємо в куренях.

— А хлопці добрі є? Гуляєш з ними?

— Були, та пішли в партизани.

— У неї тепер клопоту й без хлопців,— сказала Федора Попович.— Її мати до війни була депутатом сільської Ради, німці розстріляли. Зосталось шестеро діток. Треба їм лад давати, дітям...

— Шестеро діток? — перепитав Морозенко, і обличчя його ураз спохмурніло.— Степане,— звернувся він до свого ординарця.— Дай дівчині шовку з парашута. Нехай дітям пошиє сорочки та платтячка. Зможеш пошити?

— А чого ж? Пошию...— І дівчина задоволено всміхнулася.— Геть обносились діти. Все на них латане-перелатане.

— От новеньке їм і пошиєш...

Сюди, до куреня, прийшли згодом чоловіки з хутора Вільї. Вожаком був у них Семен Хомич, високий, років під п'ятдесят селянин з добрими очима, що, як вогники, світилися з-під його густих насуплених брів. Разом із ним прибув на побачення з Морозенком вусатий червонощокий чоловік у полотняних, в обтяжку, штанях і такій же полотняній сорочці. На ногах замість чобіт нещодавно сплетені личаки.

— Маємо, товаришу начальник, до вас діло,— почав Хомич, витягнувши з кишені піджака дрібно списаний аркушик паперу.— Зібралось уже нас тридцять шість чоловік. Всі вони тут записані. Всі хочуть бути партизанами... Є в нас гранат... три штуки, гвинтівки... та ще маємо... одного коня. Прийшли оце, товаришу начальник, може, допоможете... Зброї б нам і коней іще... хоча б парочку...

— Воюватимете?

— Будемо. Всі згодні, кого тут записано.

Опівдні знову з'явився дід-скрипаль, та не сам, а з дочкою — чорнявою, мов циганка, соромливою і тихою. В руках він ніс козубень, на дні якого ворушилося щось живе, прикрите травою й листям з лопухів. У дочки теж був не порожній кошик.

— Ах, начальники мої! — кричав він ще здалеку. — Хіба ж можна, щоб ви, такі товариші, живши біля річки, юшки не покуштували з сомини? Коли б це мені скрипочка, то я б такої вшкварив: тірлі-лілі-лілі-лілі... — І він, пританцьовуючи, підійшов до Морозенка. — Яка рибка водиться! Ах, товаришу начальник, я вельми радий... я такий радий, що ви близько нашого села, що ми вже нарешті виберемося з куренів та житимемо в своїх хатах. Ану, Текле, — батько значуще глянув на дочку, — давай начальникові посилочку. Це моя стара приготувала: «Понеси, — каже, — дочко, їм масла грудку та сметани доброї».

Дівчина соромливо передала кошик ординарцеві Степану, а той, прийнявши передачу, тут же й поклав гостинець на столі під могутнім берестом.

— Скрипку хочеш? — спитав Морозенко, і очі в старого просяли.

— Та скрипка мені — он як потрібна! І скрипка, і волик.

— Дамо тобі, діду, волика, — пообіцяв Морозенко. — І скрипку дістанемо!

Текля була одягнена бідно, і Морозенко наказав для неї і для її матері видати теж на плаття парашутного шовку.

— Дякуй, дочко, дякуй, товаришеві начальнику! — кричав батько, і дівчина, червоніючи, тихо промовила:

— Спасибі вам...

16

Двісті п'ятдесят бійців, добре озброєних, під командуванням Морозенка йшли до села Велика Берізка, щоб наскочити там й розгромити німецький гарнізон. Шлях їхній лежав через Гаврилову слободу. Біля церкви помітили партизани великий натовп.

— Ану, гляньмо, що воно тут за зборище серед білого дня, — сказав Морозенко і першим завернув свого коня, прямуючи до церковної огорожі. Разом з ним їхали комісар Баришев і, звичайно, Самарченко, який у загоні відає розвідкою і йому треба усе це знати.

Начальник штабу Парамон Царенко залишився з бійцями. До нього гукнув командир:

— Ми вас наздоженемо! — І махнув йому кубанкою, щоб бійці, не затримуючись, ішли собі далі. Царенко зрозумів його, а Морозенко біля самої огорожі спинився, підійшов до відчиненої церкви, в якій виявився зсипний пункт. Тут поралися жінки й дівчата, наповнюючи мішки перевіяним зерном.

З церкви вийшов чоловік. На хвилиночку зупинився в дверях, глянув на Морозенка, скинув, вітаючись, шапку й попрямував до огорожі, ніби дуже чимось заклопотаний.

— Стій! — гукнув до нього Самарченко. — Ти хто такий і куди йдеш?

— Це мій брат, — почувся з церкви голос. — Хай іде. Його викликають...

Зклопотані роботою люди навіть не помітили, як увійшли сюди сторонні. Зате прибульців одразу помітив комірник. Він стояв біля вагів і стежив за кожним їхнім рухом.

— Ти що, хліб роздаєш? — закричав на нього Морозенко.

І цей грізний окрик, відбившись у храмі луною, зупинив роботу. Жінки й дівчата, покидавши мішки, розбіглися хто куди.

Гострі й колючі очі комірника оглядали невідомих людей з острахом і водночас із цікавістю.

— Товариші партизани, — почав він невпевнено, мабуть, здогадавшись, хто перед ним, але на нього так метнув очима Морозенко, що комірник одразу все збагнув.

— Я тобі дам партизанів! Я — начальник великоберезківської поліції, а це — мої помічники. Ось я питаю: по якому праву ти роздаєш селянам хліб?

— Я намагався... Я хотів дати людям потроху, щоб вони краще старалися для німців... Отож...

— Мовчать! — крикнув «начальник поліції» й підсунув йому під носа здоровецького кулака, і комірник тільки забелькотів винувато:

— Пробачте, пане начальнику поліції... Помилився. Тепер хліба у мене ніхто більше не одержить...

А «начальник поліції» продовжував обурюватись:

— Що це тобі, колгосп? Більшовицькі порядки тут заводити? Розбазарюєш зерно, яке є тепер власністю німецької армії? Та за такі діла тебе розстріляти мало! А може, ти таємний партизанський агент?

— Що ви, пане начальнику поліції, — гаряче заперечив

комірник.— Як можна таке про мене подумати? Ви дізнаєтесь, хто я такий насправді. Одну хвилиночку...— І він, замкнувши церкву, запросив прибулих до своєї хати.— Там я вам все розкажу, все поясню. Я живу тут недалеко... Прошу, панове.

Через кілька хвилин Морозенко, Баришев і Самарченко сиділи в чистій світлиці за широким столом, накритим скатертиною.

— Каюся! — говорив комірник, улесливо зазираючи в очі гостям.— Але я в першу хвилину подумав, що ви — партизани. Ви прекрасно замаскувалися. У вас, певно, в поліції був особливий відбір. Знаєте, я вовк старий, а теж трохи не помилився. Панове, адже я комірником вважаюся про людське око, для форми. Я щиро признаюся вам, за Савітів був наклепником. По моїх дописах деякі комуністи з партії летіли. А двоє голів райвиконкомів були навіть заарештовані. Поки перевірили, що й до чого, а в народі про них уже недобра слава пішла. Робота, як бачите, чиста.— І він, вдоволено посміхаючись, забарабанив пальцями по столу.

Раптом він запитав:

— А чому Семенченко не приїхав? — І його хитруваті й гострі очиці зупинилися на Морозенкові, який сидів перед ним у чорній кавказькій бурці й кубанці. Той байдуже відповів:

— Семенченко вже не працює. Його знято з роботи.

— Доробився, значить? — І комірник щиро й голосно розсміявся. Його короткі й товсті пальці знову забарабанили по столу: — Я так і знав, що не вдержиться він довго на цій посаді. Нерозумний чоловік.

Морозенко також несподівано запитав у комірника:

— А чому твій брат утік від нас?

— Брат?.. Чому втік мій брат? Він, мабуть, гадав, як і я, що ви — партизани. Мені, знаєте, нічого. Я комірник, а брат мій — староста. Його забити можуть партизани, бо він чесно працює на німців. Мабуть, тому і зник.

Комірник присунувся ближче і таємниче зашепотів:

— Ви вже мали нагоду познайомитись із списком комуністів, який я передав до поліції? Мені тепер критися перед вами нічого. Я — таємний агент поліції. А працювати мені зручно комірником. Знаєте, завжди з народом. Можна вижити настрої, бажання, думки. Ви мене розумієте?

— Цілком,— відповів «начальник поліції», і ця відповідь ще більше заохотила комірника.

— Я бачу, з такими людьми, як ви, панове, можна збити все.

— Не зрозуміло для мене, — втрутився в розмову Самарченко. — Як могли при Радянській владі так довго втриматися?

— І ніхто вас не викрив? — додав Баришев.

Комірник знову розсміявся.

— Я маленька людина. Я не займав високих посад. Я був на низовій, так би мовити, черній роботі, бо так можна краще кусати. Мій батько був хазяїном, земельку мав, худобу. Ну, його розкуркулили. Довелося мені втікати з рідних країв. Тут оце отаборився і роками мстився їм за себе й за батька. Я мав надію: рано чи пізно всьому буде покладено край.

— Ти говориш про Радянську владу?

— Іменно. Батько мій був хазяїном, і я б хазяїном став. Я завжди ненавидів більшовиків, ненавидів Радянську владу.

Мордатий, з посинілим кінчиком носа, на якому примостилася ще й бородавка, він був огидний. Кілька менших бородавок тулилось на його одутлуватих щоках, зараз почервонілих від люті. Сутулуватий, з товстими ногами, він стояв біля столу, мов корчастий пеньок. Очі його виблискували недобрими вогниками і лютою злобою.

— Сказати правду, панове, мало хто допомагає. Поліція у нас, пробачте, боягузлива. Є тут двоє комуністів, ходять на зв'язок до партизанів, і ніхто їх іще не прибрав до рук.

— Ось я тебе старостою призначу. Твій брат не годиться, а ти енергійний, ти наведеш порядок, який нам потрібно.

Така раптова й несподівана пропозиція збентежила комірника.

— Пане начальнику поліції, я, признаюся вам щиро, теж не дуже хоробрий, коли хочете, навіть — боягуз. Навіщо старостою? Я працюватиму, як і досі, допомагатиму братові.

— Ні, ти будеш старостою.

— Мені б не хотілось. Хай люди знають, що мене призначали на таку посаду, а я відмовився. Розумієте? Довір'я мені буде більше. Ну, а старосту, якщо мій брат не годиться, я підшукаю достойного. Ясно? А сам буду, як і зараз, робити таємно, тихою сапою. Я ж не один. Є в мене помічники: жінка така... Текля — теж таємний агент. Зараз її в слободі нема, поїхала в район повідомити про партизанів.

Потім допомагає мені ще один хлопчина... Признаюся вам: важко людей підходящих знайти... На всьє село оцих двоє розшукав, та більше й нема. Хоч убийся — немає!

— А місцева поліція є?

— Є!

— Давай її сюди!

— Правда, поліцаїв у нас всього... двоє. Зараз я їх поличу.

Комірник вийшов, але незабаром і повернувся, привів із собою одного поліцая.

Морозенко зміряв поліцая довгим поглядом, спитав:

— Мені відомо, що в слободі є комуністи. Зможеш їх негайно заарештувати?

— Зможу. Я ще товариша собі на допомогу візьму.

Удвох ми з ним упораємося швидко.

— А розстріляєш комуністів?

— А чого ж! Коли треба буде... розстріляємо!

— Ну йди, тільки перед розстрілом обов'язково їх доставиш сюди.

Хвилин через двадцять поліцаї привели літнього чоловіка і одразу вийшли, щоб розшукати ще й другого комуніста.

Заарештований оглянув присутніх і, нічого не спитавши, нічого не сказавши, опустив голову.

— Член партії? — спитав у нього Морозенко.

— Так.

— З якого року?

— Двадцять шостого.

— Чому не пішов до партизанського загону?

Мовчанка.

— Зв'язаний з ними? Допомагаєш їм?

Знову мовчанка.

— Ну, що з ним будемо робити? — позирнув Морозенко на комірника, і той забарабанив пальцями.

— Відомо що!

— Сміливіше, сміливіше... — захоочував комірника Морозенко, і той з скаженою злобою в очах подивився на комуніста.

— Якщо сміливіше, то їх обох потрібно розстріляти! Щоб вони людей не баламутили в слободі.

Важкий погляд комуніста зустрівся з холодним, убивчим поглядом зрадника.

— Продаєш? Вислужуєшся перед німецькою сволотою?

— Чого мені треба продавати? Навіщо вислужува-

тись? — засміявся комірник, зиркнувши скося у бік Морозенка та його товаришів.— Не я тебе судитиму. Я тільки думку свою висловлюю панові начальнику поліції.

Заарештований перевів свій погляд на Морозенка і несподівано запитав:

— Можна закурити?

— Закури перед смертю,— промовив «начальник поліції». І це так сподобалось комірникові, що той, сміючись, повторив теж:

— Закури перед смертю... Добре зволили сказати: перед смертю цигарку... востаннє, значить?.. Хе-хе-хе!

Скрипнула хвіртка, і комірник, потираючи руки, повідомив:

— Ведуть... І того, другого, вже ведуть.— І навіть оком підморгнув «начальникові поліції», мовляв, чиста робота!

Другий заарештований був молодший.

— Член партії? — спитав у нього комісар.

— Так. З тисяча дев'яносто тридцять дев'ятого року.

— Де працював до війни?

— У райкомі партії. Завідував обліком райкому.

— Чому не воюєш? — поцікавився «начальник поліції». — Чому не йдеш до нас, у поліцію?

Чоловік не відповів.

— Зв'язок з партизанами маєш?

Ні пари з уст.

— Все ясно,— сказав «начальник поліції» і пройшовся по кімнаті.

— Панове!— втрутився в розмову комірник.— Мабуть, пора кінчати! Гадаю, вирок ясний? Бо що ж не ясного, боже ти мій! Розстріляти їх! Тут увесь народ такий. Знаю точно настрої. Дев'яносто п'ять відсотків чекають повернення Радянської влади. Їх би всіх передушити треба, як сліпих кошенят!

— Значить, душити, мов кошенят? Чи розстрілювати? — І Морозенко витягнув з кобури револьвер.

— Що ви, пане начальнику поліції? — запобігливо промовив комірник.— Це зроблять самі... поліцаї зроблять... там десь, на узліссі... Вони й у землю їх зариють... Нащо вам руки свої...

— Ах ти ж, фашистське поріддя! — закричав раптом «начальник поліції». — Комуністів розстрілювати? Радянське населення видушувати, мов сліпих кошенят? Давай ключі! Увесь хліб роздати населенню!.. До зернини!

— Панове!.. Я не розумію...— І обличчя комірника зробилося відразу плямисто-червоним.— Не розумію...

— Зараз зрозумієш...— І з усього розмаху Морозенко, не в змозі стримати свого гніву, ударив комірника в обличчя рукоюткою револьвера.

— Я не начальник великобerezівської поліції, а командир партизанського загону Морозенко. Зрозумів?

Поліцаї, тихенько поставивши зброю, так непомітно шмигнули з хати, що того ніхто не помітив.

— Запам'ятай тепер, хто ми такі! Це — комісар партизанського загону Барішев, а ото, з бородою,— начальник по розвідці Самарченко.

Невідомо, чи щось тямив комірник після того удару, але для вірності Самарченко пустив ще в нього гарячу кулю, сказавши:

— Собаці — собача й смерть! Поїхали доганяти тепер наш загін.

А Морозенко, передавши ключі в надійні руки, сказав на прощання:

— Чули, товариші, мою команду? Зробіть все чесно, по-хазяйському, як належить комуністам.

— Буде зроблено!

17

У полудень погода несподівано змінилася. Звідкись вітер пригнав отари хмар, і вони поволеньки заступили сонце, облягли небо, посіявся дрібний надокучливий дощ. За якусь годину заблищали калюжки води. Бруднувата вода стояла у вибоїнах дороги. Змокрили коні, упряж.

Партизанську колону наздогнали в лісі, і Морозенко, оглядаючи бійців, жартував:

— Погода сьогодні видалась партизанською, не жарко, хлопці?

— Де там, промокли до кісток.

— Нічого, у бою нагріємось.

— Та й комарів менше, коли сіє отакий дощ.

— Вірите, товаришу командир, де не бував я за своє життя, ну стільки комарів, як отут, на Поліссі, зроду не бачив. Вже і шинелею вкривався, дихав через рукав. А закурити, товаришу командир, у вас знайдеться?

— Чому ж ні? Є тютюнець! — І Морозенко, витягнувши з кишені вишиваного кисета, простягнув бійцеві, й звідти, із гурту, почувся ще кілька голосів:

— А мені можна, товаришу командир?

— А мені... теж можна?

— Беріть... Беріть! — засміявся Морозенко.

— То це ж ми вас обкуримо... Нічого й вам не лишиться.

— У мого ординарця ще є в запасі тютюнове листя. На дозвіллі він накришить.

Не бачили бійці й командири, як сьогодні заходило сонце. Надійшов вечір, хмурий, непривітний. Дощ не переставав. Густа пітьма облягала землю. Особливо густою спадала вона над лісом. Поблискували лише калюжі, та чути було виразно, як сіється дощ, б'ючись об платівки листків.

На узліссі колона зупинилась. Перед очима село Велика Берізка. Воно тихе й сонне. Ніяких ознак життя, хоча біля складів, казарм і на обох кінцях мосту світилися поодинокі вогники. Саме ж село окутане пітьмою,— непроникне, сонне, глухе. Ніби у ньому вимерло все живе.

Морозенко хвилювався, але стримував своє хвилювання, лише частіше позиркував на годинник з світляними стрілками, що підповзали непомітно до половини першої.

— Час уже починати,— говорить Морозенко, і в цю хвилину тишу ночі прорізають залпи партизанської батареї. З свистом пролітають над головами бійців снаряди в напрямку ворожих казарм. Там відразу спалахує пожежа, освітлюючи міст, підступи до нього і вулички містечка. Сигнал подано. З усіх боків нестримно кидаються на штурм Великої Берізки партизани.

Гарячково протупотіли по мосту коні розвідувальної групи Самарченка. З голосними криками «ура!» увірвалися в першу вуличку. Темряву ночі розтинають постріли гвинтівок, автоматів, кулеметів. Лунає стоголосий крик, розбуркуючи гарнізон і цивільне населення.

Десь поблизу вибухає граната, потім іще одна, розриваючи своїм гуркотом і спалахом застояну тишу.

— Вперед! Впер-е-е-ед! — віддунює голос Морозенка, і його сильний кінь мчить, мов вихор. Чується тільки тупіт копит, бризкає вода з калюж, розлітається на всі боки магна багнука.

Постріли з гвинтівок, вибухи гранат зливаються з частими чергами кулеметів та автоматів.

Вражені несподіваним і сміливим нападом, німецькі солдати й офіцери в самій близькій вискакують з приміщень через вікна, тут же потрапляючи під нищівний вогонь партизанських автоматників.

Ось гладкий німець лягає до кулемета, хапається за га-

шетку, але не встигає вистрілити. Підоспілий партизан так оглушує його прикладом, що німець, мов жаба, розпластується біля своєї грізної зброї.

Вже палає будинок комендатури, горять інші німецькі установи. Жарке полум'я виривається через вікна й двері, освітлюючи вулиці...

— Хлопці, — хтось гукає з напівтемного дворища. — Переймайте поліцай!

На якусь мить з'являється на вулиці людина і одразу зникає у провулку. Побігло кілька бійців за ним слідом, але не спіймати, ні вбити його не встигли. Наче крізь землю провалився.

Партизани помітили жінку, що стояла біля воріт.

— Не бачили, тітко, тут зараз пробіг поліцай. Куди він зник?

Вона не промовила жодного слова, а тільки повела очима через дорогу на затемнені вікна.

За хвилину партизани вже були у цій хаті. Поліцай, мабуть, не сподівався, що так швидко буде викритий. Скинувши з себе лише піджак, так він і плюхнувся у постіль в чоботях, украй перелякавши господиню.

— Уб'ю! Мовчи! — гримнув на неї, вкрився ковдрою, удавано захопив.

Підійшли до нього партизани:

— Пане поліцаю, пора вставати!

В його очах застиг переляк.

— Я... ващ, товариші! Я давно збираюся покинути поліцію. Передумав... Не хочу більше жити зрадником народу! Я дуже радий... Я вас так шукав...

— Не там шукаєш, пане поліцаю... Ми в лісі живемо, а ти ось забрався в чуже ліжко, та ще й у чоботях...

— Каюсь!..

— Всі ви каються починаєте і брехати, як потрапляєте до наших рук... Шукав... Коли б шукав, то знайшов би давно! Німців ти шукав, а не партизанів... Де твоя гвинтівка?

— У снігах... В кутку...

— Ну, годі вилежуватись у теплих подушках... Вставай! У нас часу нема. Підеш з нами.

— Я вдома лишуся.

Партизани презирнулися:

— Ще ти в своїй хаті отак вкладаєшся спати, що навіть чобіт не скинув?

— Звечора випив... Не встиг роззутися...

— Брешеш! — почувся суворий окрик. — До чужої хати вскочив і хазяїном себе об'являєш! Душа в тебе заяча. Сказано йти, значить, іди!

Поліцей встав із ліжка. В одній сорочці стояла перелякана жінка, тримаючи на руках сонне дитя.

— Не бійтеся, громадяночко, — заспокоїли її партизани. — Довелося потурбувати... серед ночі. Не ми винні в цьому, а оцей «пан»... До побачення!

Жінка з переляку не могла вимовити й слова, тільки пригортала до себе дитя і вдячним поглядом дивилася партизанам услід.

Група автоматників, очолених Леваном Богатурією, увірвалася в особняк бургомістра.

— Хто є в домі? — суворо запитав Леван, бистрими очима нишпорячи по усіх закутках. — Невже, гад, втік?

У світлиці на м'якому дивані лежать барвисті подушечки, вишивані різними узорами.

— Хто є в домі? — закричав іще суворіше й голосніше Леван. — Будемо стріляти! — І гостре око розвідника помітило, як ледь ворухнулася одна з оксамитових подушечок. Леван дав чергу з автомата, і в ту ж хвилину з дивана почувся благальний голос:

— Не стріляйте, я зараз вилізу.

Піднялася кришка, і перед автоматниками постав бургомістр.

— Чи бач, яку постіль вибрав собі пан бургомістр!

Бійці мимоволі розсміялися, а Леван Богатурія наказав:

— Збирайтеся, пане бургомістр, а то часу в нас малувато.

— А мені й збиратися нічого. Я готовий. Куди накажете йти?

— З нами, пане.

Хтось крадеться попід парканом, ховаючись в затінках, озирнеться, постоїть з хвилину і знову обережно йде далі. Пильні очі партизанських автоматників стежить за кожним рухом невідомого.

— Чоловік? — шепоче один, вдивляючись у темну вату вулицю.

— На жінку схоже.

Людина підходить все ближче, ближче. Раптом чується окрик бійця:

— Стій! Хто йде?

Людина не злякалась. Не втекла, а сміливіше пішла на голос.

— От і добре, знайшла-таки,— говорить радісно жінка, одягнена в темний одяг.— Мій чоловік був партизаном, а його вбито. Убив жандарм! Оце його хата. Двох він на той світ послав — мого чоловіка і ще одного...

— А може, ти, тітко, зла на цю людину,— отаке говориш... Жандармом його обзиваєш. Дивися, скажеш неправду — будеш відповідати.

— Хіба я одна? Всі люди скажуть.

На своїх садибах, біля парканчиків у затінку дерев, кущів, причаїлися мешканці містечка. Деякі непомітно підійшли до партизанів ближче і підтвердили, що скаржниця говорила правду. Що в будиночку, про який казала вона, й справді живе жандарм.

— Тоді поглянемо, що воно за птах! — сказав один автоматників, а другий додав:

— Я ще зроду не бачив живого жандарма, тільки в кіно, та ще у книжках про них читав.

— Гайда, хлопці! — наказав старший по групі, й вони, перемахнувши через паркан, рушили до ганку.

Сінешні двері виявилися не на засуві, й автоматники вільно зайшли в дім. На столі стояла вкручена лампа. Світло від неї було блідим і тьмяним, ніби перед іконами ледь блимав вогник лампадки.

— Хто тут є? — спитав передній автоматник, але ніхто не відгукнувся.

— Чи немає нікого? — непевно промовив старший по групі, рішуче підійшов до столу і викрутив гнога в лампі — яскраво висвітлилася уся захаращена речами кімната. Тут стояли три кравецькі машинки, коштовне піаніно. На стінах висіли картини, дорогі килими. Цокали старовинні годинники, красувались різноманітні скриньки, певно, десь награвовані, купчились безладно всілякі речі.

— Нічого собі розкошує жандарм. Нагарбав стільки барахла, що і йому, й онукам вистачило б на все життя.

— Невже-таки в будинкові нікого нема? — І старший розчинив двері до сусідньої кімнати. Там спав дід. А може, удавав, що спить, тільки не вийшов він до партизанів.

— Заграємо? — сказав один з автоматників, сідаючи за піаніно.— Інструмент підходящий! Ну що ж, я гратиму,

а ви своє діло робіть! Яку пісеньку хочете послухати?
— Давай «Тройку»! — відповів старший. — Пісня гарна, знайома мені... Давай!

Зазвучали перші акорди, віддавшись луною в тихих су- міжних кімнатах.

Раптом до світлиці увірвалася господиня, побачила му- зиканта, замахнулася на нього старечою рукою.

— Тихше, тихше, хазяїна розбудиш! — І враз у її очах перемигнув жах: — Що це? Дим? Звідки? Горимо!..

І вона закричала, метнулася до спальні, де спав жан- дарм.

— Вставай! Вставай швидше!.. Підпалено наш дім!

— Добра робота! — промовив музикант, закриваючи бли- скучу кришку піаніно. — Все йде по плану...

У задимленій спальні пролунав одинокий постріл.

19

Вулицею біжить захеканий боєць і, побачивши своїх, зупиняється.

— Я вас розшукую... Де поділися? Я і на ту вулицю, я і на іншу, шукаю, питаю — ніде нема. А ви тутоньки...

— А що сталось? — запитав старший.

— Як що? Там он бійці інших взводів німецьких коней виводять з конюшень.

— Де? Говори точніше!

— Не знаю... Там десь, — махнув рукою боєць на па- лаючі конюшні.

І саме в цю хвилину вздовж вулиці промчав осідланий кінь, а далеко позаду біг, намагаючись його наздогнати, автоматник і кричав:

— Держіть!.. Переймайте!..

Кінь звернув у провулок і помчав до темного лісу. За ним подався і боєць.

— Ану, хлопці, гайда й ми до конюшень. — І партиза- нів ніби хвилею змило.

Все розгонистіше готіло полум'я, охопивши весь жан- дармський дім.

20

У напрямку Великої Берізки не вщухала гарматна ка- нонада. Автоматники загону згідно плану Морозенка в умовний час, наблизившись до ворожого гарнізону, об-

стріляли його, зчинили паніку, а самі відійшли. Німці, гадаючи, що на них наступають основні партизанські сили, відкрили вогонь з усіх видів зброї.

Морозенко розумів, що підкріплення гарнізону в найближчі години не буде. Це розумів і захоплений у полон автоматниками групи Левана Богатурія бургомістр містечка.

Ось він стоїть зараз перед командиром загону, освітлений полум'ям пожеж, зрадник народу, ворог Батьківщини, і, хвилюючись, мимрить:

— Ми знали про ваш наступ за шість годин до того, як ви підійшли до міста. Нас повідомили вірні люди з однієї слободи...

— З Гаврилової,— підказав йому Морозенко.— Здогадуюсь: брат комірника, місцевий староста повідомив вас, пане бургомістр, чи не так?

Бургомістр від здивування аж очі вирячив і запитав:

— А ви звідки знаєте?

— Це вже наша справа,— сказав командир, повертаючись до попередньої розмови.— Отже, про наш виступ ви знали? І що ж ви мали робити?

Бургомістр глянув просто в очі Морозенкові й на хвилину зам'явся, немовби обдумував, чи слід йому говорити все, як було.

— Продовжуйте,— наказав Морозенко, і бургомістр, набравшись мужності, вирішив сказати правду.

— Ми готувалися дати вам бій.

— То чому ж не дали?

— Справа в тому, що потім примчав до нас на коні староста й передав, що на Велику Берізку з усіх боків наступають партизани, що їх буде до чотирьох тисяч, а нас, як відомо, значно менше. Ми вважали недоцільним вступати з вами у бій, а вирішили переховатися. Правда, не думали, що ви так швидко захопите містечко. Тепер я переконався, що це була наша помилка, наш промах, і я зараз щиро шкодую.

Лютий ворог! Він стояв перед Морозенком нікчемний у своїй безсилій злобі до народу, який він ненавидів і якого боявся, чекаючи на неминучу розплату за всі свої злочини. Уже ніщо не зв'язувало його з рідним краєм, з рідною землею, з Батьківщиною. Він розумів, що чекає на нього, і намагався триматися з гідністю, але в очах його світився тваринний страх. Він ждав отих останніх слів, після яких, здавалося, без пострілу й кулі холодіє в жилах кров.

— Ну що ж, все зрозуміло,— сказав Морозенко, глянувши в обличчя бургомістру.— Що заслужив, те й матимеш... Хінель наливо! — промовив командир, як вирок, умовне значення розстрілу, що його, до речі, знав і бургомістр.

— Ходімо, пане, побесідуємо на свіжому повітрі,— спокійно сказав Самарченко й підвівся на ноги, високий, ставний, але нещадний до ворогів.

У бургомістра здригнулася нижня губа. Він іще встиг спитати:

— Як? Уже?!

— Уже! — підтвердив командир розвідки, потягнувшись рукою до кобури.

Надворі уже сіріло, а партизани все ще громили німецькі установи: знищували шкіряний завод, захоплювали склади й підвали з військовим добром і продуктами. В цей час інша група поралась біля дерев'яного мосту, підпалила його. Це на той випадок, щоб відрізати німцям шлях, який до Великої Берізки пролягав саме через цей міст.

Партизани розгромили німецьку комендатуру, районну і поліційну управи, пошту, телефонну станцію, млин, кілька десятків квартир німецьких офіцерів, склади, магазини.

Захопили багато коней, возів, худоби, одягу, взуття, шкіри, добре поповнили свої продуктові запаси. А ще звільнили з-під арешту вісімдесят радянських громадян. Здобули гітари, мандоліни, велосипеди, патефони з пластинками, акордеон. Знищили в цьому нападі сто шістдесят одного гітлерівця.

З Великої Берізки до партизанського табору прибули вранці наступного дня. Людей не можна було впізнати — така строкатість в одягу. На тому форма німецька, на тому — мадярська, а третій — справжнісінький тобі жандарм з Гамбурга чи якогось іншого німецького міста. Тільки на кашкеті стиглою шипшиною горить вузьенька червона стрічка.

Куховарку, тітку Фросину, найбільше цікавили продукти.

— Сіль привезли? — запитала вона, тільки-но перша підвода вкотилася на територію табору.

— Привезли, тітку Фросино, і сіль, і крупи всякої, крупчатки на вареники — всього вдосталь!

— От за це спасибі! Дай же я тебе поцілую!.. — І Фросина обняла бійця й приголубила, мов сина.

Очі куховарки сяjali радістю. І не меншою радістю світилися очі завгоспа, коли він по-хазяйському оглядав захоплену у ворога ситу худобу, яка тепер ставала власністю партизанського загону.

Вечором біля вогнищ партизани співали пісень. Музиканти грали на гітарах і мандолінах. Гуртами збиралися біля патефонів, слухаючи знайомі й незнайомі пластинки.

А з-за лісу підводився в чисте небо місяць, і бліде його світло лягало лляною доріжкою через усю поверхню тихої, глибокої, але неширокої річки.

Десь у гущавині лісу тужливо й сумно скімлив пугач.

21

Курені, курені...

В центрі — стіл на чотирьох, укопаних у землю стовпцях. За столом на дерев'яних саморобних лавах сидять мінери, народ все молодий, веселий та хоробрий. Це їхні руки пускають під укiс ворожі ешелони. Це від їхніх мiн злітають у повітря залізничні й шосейні мости, вибухають склади з боєприпасами, горять автомашини, млини, залізничні станції.

Обличчя юнаків прості, часом аж навіть соромливі. Таких хлопців до війни можна було бачити в тихий літній вечір на сільській вулиці, де бринькала балалайка чи вигравала гармонія простенькі мелодії, де ждали на них вродливі чорнобріві дівчата. Вулиця тоді оживала від пісень і танців. Не один з оцих юнаків, проводжаючи з гулянки свою кохану, ніжно брав її за руку, дивився в очі, голубив. І якою ж короткою здавалася їм обом літня ніч! Уже й півні прокричали зорю, уже стелиться над річкою досвітковий туманець і займається на сході новий день, а вони, молодята, ще не наговорилися, не намиливалися одне одним...

І ось ті хлопці ніби переродилися тепер, в час воєнного лихоліття, ставши грізними воїнами, перед якими тремтить ворог. Змужнілі в небезпеках і боях, загартовані суворим партизанським життям, вони сидять за столом непоказні, щирі, одверті, а їхній командир Микола Іванович Михайленко розповідає їм про бойові діла мінерів:

— Першу операцію ми провели на залізниці Київ — Коростень. Було тоді нас тільки п'ятеро: я, Василь Есауленко, Дмитро Редя, покійний Олексій Сенчурин та Ми-

хайло Шевцов — кухарем він зараз у другій роті. Ну, а ми знаємо: пустити ешелон під укіс буває не так уже й легко. Цілу добу вели ми розвідку, перевіряли, які поїзди йдуть, скільки їх, чи велика охорона, чи добрий підхід до колії,— все мінеру треба знати. Лежимо. Ходять патрулі. Ми їх добре бачимо. Вибрали час, коли вони загавились, і поставили міну.

Мчить пасажирський поїзд. Пропустили, бо нам треба щось путяще звалити. Правда, недовго й ждати довелось. З'являється ешелон. Налічили тридцять п'ять вагонів і платформ. На платформах — техніка, у вагонах — жива сила. Тут уже треба дивитися, щоб було без промаху. Лежимо. Поїзд все ближче, ближче. Вже порівнявся з нами. Ми як рвонемо за шнур, а воно як гахне... Красота!

А в одному місці натрапили на ворожу засідку. Обстріляли нас й поранили Шевцова. Ми тоді щось днів зо два нічого не їли. Шевцов ослаб. Костура йому виламали, а йти він все ж не може. На руках його нести теж не можна — болота. Він просить: «Добийте!»

Ну а в кого ж рука підніметься таке зробити?..

До гурту мінерів підійшов сам кухар Шевцов, у чоботях з низенькими халявками, в полотняній сорочці, заправлений в солдатські штани, широкоплечий, міцний чоловік.

— А я тут про тебе, Михайле, розповідаю новачкам. Як ото тебе поранило... Пам'ятаєш?

Шевцов сів на лавчину поруч товаришів.

— Може, ти сам їм, Михайле, розкажеш?

— Що ж тут розказувати? Ми тоді в селі Старовичах дістали троє коней, заїхали до лісника і задрімали там. Коли чуємо: пуцення загавкало. Я глядь — а німці ось уже. Михайленко мені кричить: «Хватай коней!»

— Правда,— підтверджує командир групи.— Добрих коней дістали ми, шкода було їх залишати німцям.

— Отож я тоді кинувся повід'язувати,— продовжує розповідь Шевцов.— А німець, гад, як дасть з автомата чергу. Чую: обпекло мені ногу. І коня поранило. Ну, я згарячу ще побіг, та почуваю, що в чоботі стало мокро. Штани теж у крові. Перед нами річечка вузенька. Всі хлопці перескочили через неї, а я не можу. Перенесли вже товариші. А нога болить. Іти не можу. Почав я їх просити: «Добийте,— кажу,— мене, щоб німці не захопили живим»,— бо знав: як візьмуться мене товариші нести, ми не втечемо, наздоженуть вони нас, переб'ють. То я так подумав: «Для чого ж нам всім гинути? Хай я один». І кажу їм: «Дайте

мені гранату, а самі йдуть швидко. Якщо виходу не буде ніякого, тоді підірву себе, а живим у руки не дамся». Попрощались ми. Михайленко обіцяє: «Дійдемо до табору, візьмемо людей більше й приїдемо до тебе».

Вони пішли, а я лишився...

Пам'ятаю: сніг випав тієї ночі, присипав мене. Лежу я в канаві день, лежу другий. Хліба в мене — ані сухарика. Води теж нема, то я нагребу снігу та й ковтаю його. Холодно. Часом лисиця пробіжить або дикий козел. Чи пташка яка прилетить: ці-ці-ці! Ніч надійде, а я не сплю. І такою ж вона довгою-довгою та ніч мені видається! Вже п'ятий день минає. Я думаю: «Отак можна й померти в канаві... Якщо пропадати, то біля людей. Хоч у землю заріють». І вирішив тоді повзти до села. Хай буде, що буде. Недалеко від мене горбик. Вибравсь я на нього, бачу: місток. Вода ще не замерзла, і як глянув на ту воду, то так захотілося мені пити, хоч умри! Підповз до річечки, пив, пив, аж лоб мені заболів. Тоді відпочив трохи, та й далі повзу. Вже недалеко й хати. Назустріч мені йде чоловік з торбою. Я в нього питаюся: «Дядьку, де можна обігрітись?» — «А ти хто такий будеш?» — «Людина». — «Бачу, — каже, — що не свиня. Тільки й люди тепер всякі бувають». І пішов далі, а я собі думаю: «Ах ти ж гадюка! Пораненому партизанові допомогти не хочеш». Доповз якимось до села. Хата. На подвір'ї порасться жінка. Я до неї: «Тітко, пустить обігрітись».

Вона оглянула мене: «Партизан?»

Я мовчу. «Може, — думаю, — якась контра поліцейська». Навмисне випитує. Мовчу... А вона чоловіка гукнула. Завели до хати. Зняв я чоботи, а ноги мої пообмерзали. Став я їх відтирати. Хазяїн дав мені свої штани, а хазяйка води нагріла, дістала десь одеколону і радить: «Промий рану та змасти її, щоб, бува, чого лихого не сталося».

Провів я ваткою по рані. «Ну, — думаю, зараження тепер не буде». Поставили вони переді мною молока трошки, а потім супу молочного насипали ложок з п'ять. Багато ж їсти не можна, бо коли б наївся — одразу б пропав!

Вечором до хати прийшов той чоловік, що я його зустрів з торбою.

«Упізнаєш?» — спитав.

«Упізнаю, чого ж», — кажу.

«Признавайся, ти — партизан?»

Я подумав: «Все одно, якщо це лихий чоловік, то куди ж мені, пораненому, втікати? Кину гранату. Його уб'ю і

себе уб'ю». Глянув йому в очі й відповідаю: «Партизан».

«Ну, так би й говорив одразу!»

Більше нічого мені не сказав, вийшов, а я непокоюсь. «Мабуть, зараз німців приведе сюди, та й буде мені капець!» Коли невдовзі заходить він знову до хати, кладе са-ла шмат, хлібину:

«Їж, браток, та поправляйся. Коли я тебе побачив, то думав, що якогось поліцая партизани підстрелили. А воно, бач, помилився».

Ото пожив я у тій добрій хаті два-три дні, тоді одвезли мене вночі до села Нові Гути. Звідти дістався до Кропивниці, потім до Іваровичів, далі потрапив до Зміївців. Людям чоботи шив і тим підробляв собі на харчі. В одному селі спинився ночувати у діда. Він мене й почав умовляти:

«Куди тобі йти? У мене є дочка. Чоловіка її вбито на війні. Хазяйство в неї: корівка, теличка. Чого тобі треба? Живи».

Поставив самогону. Я впився одразу, а тоді він каже: «Ти посидь, а я зараз дочку гукну».

Приходить згодом його дочка, теж принесла самогону. Тільки й помітив, що на ній квітчаста хустка. А чи молода, чи в літах, не добрав під чаркою. Не пам'ятаю, як і до своєї хати завела. Ліг спати, а вранці прокинувся, глянув на свою любку. Ой лихо! Мама моя від неї молодша!

За столом вибухає дружний сміх мінерів.

— Ото вскочив у гречку. Що ж воно, іншої там не знайшлося?

— Де там! Знайшлася молода вдовиця. Надеждою звали,— щиро сміється вже й сам оповідач.— Переманила до себе, а ця, стара, розгнівалася: сяка, мовляв, така, відбила в мене мужа... А Надежда собі кричить: «Ти вже нажилася на світі. Хіба тобі такого чоловіка мати?» Халепа, та й годі! Я їм кажу: «Чого ви сваритесь? Все одно ж я не лишуся в селі. Я йтиму далі. Ще пару чобіт людям пошию і піду».

Одного ранку зустрівся тут з партизанською розвідкою.

Питаюся: «З якого з'єднання?» — «З морозенківського». — «А Самарченка знаєте?» — «Знаємо». — «Так це ж,— кажу,— мій командир». Допитуюся далі: «І комісара Баришева знаєте?» — «Знаємо».

От я й приєднався до них.

Виряджати мене прийшла й дідова дочка — Оленою її звали, а як по батькові величати, і досі не знаю. А На-

дежда саме в той день пішла до сусіднього села до подруги. Олена принесла мені сала четвертину і почала умовляти: «Просися, хай вони тебе відпустять».

«Ні,— кажу,— проситися не буду, бо я своїх партизанів розшукав».

Вона йде до командира розвідки й плаче:

«Відпустіть мого чоловіка».

Просто горе і сміх. Один боець тоді взяв її за плече, одвів убік і каже:

«Сиди отут, бабусю. І не підводься, дски ми не від'їдемо так, що нас і не видно буде».

— Отаке мені було з цією Оленою,— закінчив кухар і витягнув з кишені вишиваний кисет, поклав на столі перед новачками: — Хто курить — призволяйтесь,— і сам почав скручувати собі цигарку.

— А ми прийшли до тієї канави, де лишили пораненого Шевцова,— продовжував розповідь Михайленко.— Дивимось, а його вже нема. Спитали в людей. «Був,— кажуть,— якийсь поранений, а де він, що з ним — не знаємо. Чули ми: в сусідньому селі німці розстріляли якогось партизана. Може, то він і є».

Зайшли ми до того села, питаємось в тамтешніх людей. «Ні,— кажуть,— не чули, щоб розстрілювали когось. У нашому селі й німців нема». Одним словом, загубили слід Шевцова, повернулися до табору ні з чим і вважали, що він загинув.

— А я живучий,— посміхається кухар.

— Робота у нас, диверсантів, і важка, і небезпечна. Пам'ятаю, пішли ми якось на дільницю Горинь — Луинець. Лле дощ. Попромокали до кісток. Просушитися ніде, а вже скоро й світатиме. Спинились біля річки. Бачимо: двоє рибаків сить закидають. Попросили їх: «Перевезіть на той бік». Перевезли. Ми попереджаємо рибалок: «Нікому ж не кажіть, що ви нас бачили».

«Не маленькі, розуміємо,— каже один, а другий застерігає: — Хай вам, хлопці, щастить в добрім ділі. Тільки будьте обережними. На залізниці патрулі ходять».

Я все-таки міну поставив. Допомогав мені Тарасов, а біля шнура сидів Гудим.

Діждалися ранку. Мчить ешелон. Я кажу Гудимові: «Дивися ж, не поспішай, з толком смикай, щоб був ефект». Рвонув він за шнур, а шнур... обірвався. В таку хвилину... Ну що зробиш? Це тепер у нас нова техніка. Міни раптово-сповільненої дії, так звані МСД-5. На який хочеш

ешелон заведеш механізм цієї міни — на десятий чи п'ятнадцятий — під тим ешелоном вона й вибухатиме. Ото, може, чули про дівчат-шпигунок, що їх німці підсиляли до нашого загону, щоб дізнатися про секрет такої міни. Ну, не вийшло. Леван Богатурія розстріляв потім одну шпигунку. Так ото й кажу вам, що тоді ще ми діяли за допомогою шнура, а шнур обірвався. Що зробиш? Зв'язали. Ждемо. Знову ешелон наближається. І ви скажіть: як не повезе, то хоч умри! Порвався і вдруге, і втретє. Так і не підірвали ми того дня жодного ешелону. Довелось заночувати. А вранці пройшли їхні патрулі. Нашої міни не виявили. Зразу ж забачили ми поїзд, але суне він поволеньки. Не стали підривати, бо паровоз звалимо, два-три вагони знищимо, а все інше цілим лишиться. Ждемо ще. Хвилин через двадцять мчить на всіх парах...

Состав довгий. Попереджаю знову Гудима:

«Дивися ж, не поспішай. Основне — витримка. Як передні колеса накотяться на міну, тоді й смикай за шнур».

Він смикнув, а воно як рвонуло... Аж на душі стало веселіше. Зробили ми своє діло та й пішли. Робота у нас, мінерів, важка. Іноді в болоті доводиться лежати день і два. Ноги пріють. Холодно і голодно — всього буває. А не визнач когось на диверсію — ображаються. Чому, мовляв, Іван іде, Петро йде, а я сидітиму в таборі? Посилайте й мене.

Коли того разу ми йшли на диверсію, я вже вам казав, що нас переправляли через річку рибалки. Минули ми потім Дубинецький бір, а там кілометрів за два непроходиме болото. Станеш, а воно під тобою так і вгинається. Йшли ми тим болотом цілу ніч. Місцевість незнайома. Провідника нема. Стали просуватись далі — знову болото з трясовиною. На купинах вужі повзають. Все одно, як у джунглях. Мох росте, березняк і вільха. Ще сосна низькоросла де-не-де. Дощ перещить, нічого не видно. Перед світанком дісталися до хутора Крушини. Днюємо і спостерігаємо залізницю, чи працює.

Наступної ночі вийшли на колію, поставили міни. Зірвали три ешелони, що йшли на Сарни. Перший був з боєприпасами, сорок вагонів і один класний, у другому нарахували тридцять п'ять вагонів з військовим вантажем, а третій ішов на Лунинець. Йшов дуже обережно.

Важко нам тоді було. Села далеко. Їли лісові яблука, гриби, чорниці. Ноги в кожного порозпухали, взялись болячками так, що й чобота не взуєш. Під Столином натра-

пили на дачу якогось гебітскомісара. Зайшли. Чого тільки там не було! Килими, меблі з чорного дерева, вода рожева, солодка. Розкіш! Графини з різними настоянками і всяка закуска — сир, ковбаса, гриби мариновані, шинка. Підхарчувались ми там добре, а дачу спалили.

Отакі воно справи, хлопці...

22

Тиха, немов сонна річка. Там, де стояв командирський курінь, поставлено його знову, і Морозенко із задоволенням оглядає знайомі береги Уборті, їхню пишну зелень, старі надбережні берести і калину, що її не зачепила навіть ворожа рука. Повні, налиті брості почали рум'янитись природним кольором. Все було тут так, як і до приходу каральників.

Стояли відновлені партизанські курені. Тільки їх стало більше, бо загін поповнився новими бійцями з навколишніх сіл і хуторів, хлопцями, які пережили і втечу, і лісові хащі та болота, бачили й вигнання до німецької каторги молодих дівчат, серед яких були їхні кохані й рідні сестри, сусіди й родичі.

Загін поповнився свідомими бійцями, які на власні очі бачили пожежі, знали про грабінництва й розстріли і готові були битися з каральниками тепер, маючи зброю в своїх руках і велику зненависть до них і рішучість мститися їм за всі їхні наруги.

...Так само, як раніше, в заводях цвіли білі й жовті лілеї, гралися між водяною кропивкою зграйки дрібної риби, сплескували часом під лозяним кущем чи на чистому розводді хижа щука чи окунь, полюючи за мальком. І незабаром все заспокоювалось, завмирало, щоб через деякий час повторитися таким же сплеском.

Красою цієї поліської річки любив милуватися на дозвіллі Морозенко у хвилини затишшя. І не тільки милувався баченим, але й залюбки відпочивав...

Та зараз командир був замислений і зосереджений. Пихкаючи своєю люлькою, він, хоч і дивився на красу ранкової річки, але цієї краси не помічав. Перед ним в уяві поставали образи дівчат-розвідниць з дальньої застави, що мали ось-ось прибути до командирського куреня.

На лісовій дорозі затупотіли кінські копита. І хоч ні коней, ні воза, ні самої дороги не було видно за щільним плетивом лісу, Василь Маркіянович по цокотінню воза на

залізному ходу пізнав Левана Богатурія і, повернувши голову, задивився у той бік.

Незабаром з густої зелені вирвалися на пряму дорогу сильні вгородовані коні й знайомий віз. Стоячи навколішки у передку воза, Леван вправно смикав віжки й вигукував:

— Гей ви, красавчики! Давай! Да-ва-вай!..— І коні, як завжди, без батога, лише від знайомого крику летіли, мов птиці.

На возі, добре намощеному свіжою травою, сиділи дівчата-розвідниці, яких викликав до себе командир.

Леван підвернув коней до старого береста й хвацько зупинив їх.

— Прибули. Злазьте, дівчата! — підбадьорливо вигукнув він і посміхнувся, блиснув іскристими очима.— Товариш командир уже на вас чекає.

— Поспішаємо, Леване...

Дівчата легко позіскакували на землю, розправили на собі гімнастерки, обтрусили спіднички, поправили пілочки з червоними стрічками і, почепивши на праве плече автомати, пішли до старого береста, де вже їх ждав командир.

Виструнчившись, як годиться, Тетяна Туркан відрпортувала:

— Розвідниці з дальнього загону імені Щорса прибули згідно вашого наказу.

— Драстуйте, дівчата, драстуйте! От і добре, що прибули,— і командир уважно оглянув кожну й потис руку.— Буде розмова. Хочу з вами порадитись і про дещо запитати... Та ви заходьте до куреня. Заходьте, заходьте! — І він, пропустивши їх уперед, запитав: — Може, ви, дівчата, не встигли поснідати? У мене є свіжа хлібина і глечик молока. Пригощайтесь!

— Та ні, спасибі, ми в дорозі трохи поснідали.

Дівчата розмістилися біля стола на довгій дерев'яній лаві, приготувалися слухати командира. Але він не одразу почав розмову, заради якої запросив їх сюди, а дістав киста з тютюном, не поспішаючи, набив свою люльку, прикурив і, попихкуючи, почав:

— Справа, про яку я хочу поговорити з вами, складна й небезпечна... Складна тому, що ви такого ще завдання не мали, а небезпечна тим, що вам доведеться діяти у ворожому середовищі, де потрібний бистрий розум, винахідливість, рішуча й раптова сміливість...

Дівчата презирнулися між собою, але нічого не сказали, нічого не спитали.

— З Москви від начальника штабу українського партизанського руху генерал-майора Строкача одержав наказ,— вів далі Морозенко,— здійснювати глибоку розвідку по тилах ворога... І не тільки розвідку, але й подавати нашій авіації сигнали про розташування військових складів та баз, про скупчення ворожої техніки й живої сили противника. До кожної з вас буде прикріплено досвідченого радиста, який передаватиме вчасно ваші відомості куди слід.

— Це добре! — сказала, полегшено зітхнувши, Малинка.— А то я цьому ділу не обучена.

Морозенко замовк. Він пам'ятає, коли Катерина Малинка прийшла до їхнього табору, розуміє, як намучилась ця дівчина в чужій німецькій стороні, й мимоволі подумав: «На її долю й так припало багато горя... Мабуть, її доведеться лишити тут, у загоні. Хай допомагає матері куховарити». А вголос він, посміхнувшись до неї, запитав:

— Ну, як ти, Катю, звикла вже до нашого партизанського життя? Бач, прибула до лісу в такий час, коли Гітлер кинув на нас загони каральників. Ти, звичайно, бачила, що вони тут робили?

— Бачила, Василю Маркіяновичу. Я в цей час була бійцем. Ходила в засади... Біла їх, гадів... сім штук. Хоч трохи помстилася за все... А тепер більшої роботи прошу, бо душа моя горить гнівом до них і зненавистю... Правду кажу...— І Малинка, позирнувши на дівчат, замовкла.

— Вірю тобі, Катю. І розумію твоє бажання. Одна справа бути в строю, коли відчуваєш поряд товаришів, однодумців, друзів, які у важку хвилину можуть тебе виручити й допомогти... Є відомості, що німці укріплюють правий берег Дніпра, розміщують там склади боєприпасів, будують нові аеродроми. Це все треба розвідати... Посилаємо на таке діло, де вас може видати ворогам лиха людина.

— Люди, що живуть на лівому березі Дніпра, ховаються в лісах,— сказала Тетяна Туркан.— Та мене там мало хто й знає. А на правому березі будемо обережнішими.

— Вовків боятися — в ліс не ходити! — озвалася Уляна Віхола, і її підтримала Катерина Малинка:

— Лихих людей будемо обминати, а наші люди ще нам і допомагатимуть. Я знаю. Я он з якої далекої чужини прийшла до рідного Подніпров'я.

— Та наші люди живуть і в глибокому тилу,— сказав

командир.— Самарченко їх знає. У нього є адреси і ключки.

— Знаю і я деяких жінок-зв'язкових... Тітку Федору... Вона тут у нашому таборі була. Саме тоді, коли ти, Катю, приїздила з матір'ю до мене. Ти знаєш, що та жінка пережила?

— Аякже, Уляно, пам'ятаю.

— Ходив наш партизан у дальню розвідку й попросився переночувати в їхній хаті. Федора з чоловіком дали притулок партизанові. А потім той партизан потрапив у те село знову. Приходить до Федори вночі, щоб іще раз переночувати, й не помічає в хаті хазяїна, запитує в господині: «А де ваш чоловік?» — «Нема... Вбили...» — «За що?» — «За те, що пустив вас у хату на ночівлю».

Партизан хоче йти назад, а хазяйка не пускає:

«Куди ж вам іти проти ночі? Уб'ють! Всякі люди є. Хіба довго збігати до старости? Лишайтесь. Мої сини в Червоній Армії. Що вже буде — те й буде!»

І не пустила його нікуди. Вона згодом стала нашою зв'язковою... Ось яка це жінка мужня, вірна.

— Я знаю. Я з нею тут розмовляла і ночувала у неї вдома, коли ходила в дальню розвідку,— сказала Тетяна Туркан.

Глянув на неї Морозенко й продовжував:

— Ви, дівчата, молоді. Не маєте ще ні потрібного досвіду, не закінчили ніяких спеціальних курсів, не обучені. Отже, попереджаю: робота ця небезпечна. Потрібна велика обережність і водночас сміливість, спритність, винахідливість, бо коли піймають вороги — не помилують: і мучитимуть, і, можливо, розстріляють або повісять. Подумайте добре перед тим, як зважитись...

І знову першою мовила Катерина Малинка:

— Я не дитина. Розумію вас. Я могла загинути на німецькій каторзі, в дорозі, коли добиралася в рідні краї. Живу тепер другим життям. Війни без жертв не буває. Так я розумію.

Озвалася Уляна Віхола, глянувши просто командирові в очі:

— Я вже раз через смерть переступила,— нагадала вона,— коли торохнула лампою по голові фашиста. Ви про це знаєте. І, товаришу командир, доки жива буду, хочу їм, гадам, мстити! Іду на нові завдання.

— У розвідці я вже була — і в ближній, і дальній,— мовила тихцем Тетяна Туркан.— Чому б же я зараз відмовлялася від бойового завдання, коли це потрібно і для

нашого партизанського штабу, і для Червоної Армії. Іду з подружками разом.

— Спасибі вам! — сказав зворушений Морозенко.— Спасибі, дочки.

23

Ліс і ліс, скільки оком сягнеш, а в ньому в'ються дороги, перетинають одна одну, ведуть до дальніх селищ і хуторів. Над лісом світить ущерблений місяць, переморгуються зорі й часом падають то тут, то там.

Тихо у лісі. Тихо й над лісом. Не шумлять навіть вершечки чутливих на вітрі осичин. Все припокоїлось. Все, здавалося, заснуло: і птахи, і звірі, й звірята. Та то тільки здавалося. Бо інколи лісову тишу розітне тужливий крик сови, що нагадує плач немовляти, або прошмигне через стежку чимсь сполоханий заєць, промчить з такою швидкістю, що на нього не встигнеш і роздивитися.

Часом зустрінеться майже над дорогою їжак, нікуди не втікає й навіть не ворухнеться — отак застигне, згорнеться клубочком, а на його гострих шпильках замре, не шерхне перепріле від часу торішнє листячко...

Лісовою дорогою ідуть дівчата: Тетяна Туркан, Уляна Віхола й Катерина Малинка; йдуть мовчки, кожна думаючи про своє. На дорогу і на придорожню траву впала передсвітанкова роса, густо-густо тремтить на кожному листочку, і, коли потрапляє крізь просвіти гілля промінь місяця, цей листочок ніби оживає й починає відсвічувати так, ніби вже це й не листочок, а лежить чи звисає на стеблинці коштовний діамант, виграє і красується срібною оздобою.

Все це помічає Тетяна Туркан, яка виросла в лісі, любила природу, знала багато трав і різних квітів.

Ось дівчата підходять до галявки, залитої щерть сяйвом місяця. Тут і червона смолка, тут і запізнілі фіалкові дзвоники, тихі, урочисті, щедро вмиті росою. Тут же горить між травою лісова герань, розбризкана поміж травою, ніби свіжа кров. І там же острівцями ясніє ромашка з білими-білими пелюстками, наче беретиками, що її не раз зривала Тетяна, гадаючи на милого: «Любить — не любить, любить — не любить!..» Гадала вона, звичайно, на нього, Івана Крутояра... І перед нею постав зараз несподівано і яскраво його образ, ніби тільки вчора розлучилася з ним. Дівоче серце раптом облягла журба...

Пригадалося минуле. Навіть перший поцілунок ожив, війнув їй на душу таким незабутнім теплом і такою незабутньою згадкою, що вона аж озирнулася на подружок, чи ніхто, бува, не помітив її мимовільної посмішки, чи ніхто не зазирнув в очі, не розгадав притаєних думок, її глибокого кохання.

«Де він зараз? — думала Тетяна, йдучи ліською дорогою.— Чи живий-здоровий? На якому фронті? Чи згадує він про мене, як згадує про нього я?»

О, як він умів ревнувати! Пригадався і випадок, коли у гніві Іван ляснув її по щоці.

«Яка ж я тоді була ще наївна! Так посваритись, образитись неймовірно. Не зрозуміла його, не простила йому раптового спалаху. А він же для мене — найдорожчий у світі. Я люблю його!.. Люблю!.. Люблю!.. І думаю тільки про те, щоб він лишився живий і щоб нам зустрітись після війни... Тільки б зустрітись! Бачити його, слухати його голос...» Вона розчулилась так, що зараз у спогадах-думках називала його найніжнішими словами...

«Я вже зовсім не та, що була тоді. Зовсім, зовсім не та! — ніби переконувала вона його.— Я люблю тільки тебе й любила навіть тоді, коли виходила заміж за іншого. Але ти ж іще не знаєш, що я забила того «жениха»... Ну, я зараз не шкодую. І не жалко мені... ані крихітки — знищила ворога! Я бачила, як німці діяли у нашому Подніпров'ї. І тепер серце моє на них закам'яніло... Я ніби постаріла на десять літ. Але ж мої почуття до тебе лишились іще палкішими. Думаю про тебе ночами, коли залишаюсь одна. І так думати мені приємно. Коли б ти це знав, я б могла тобі написати. Але ж куди тобі писати, адже я не маю адреси і взагалі не відаю, чи ти живий-здоровий... Може, тебе вже й на світі немає...»

І Тетяна сама жахається своїй думки. А щоб погамувати тривогу, вона звертається до Малинки, яка йде попереду:

— Правда ж, Катю, цей ліс нагадує чимось наші ліси подніпровські?

— Га? Що ти сказала? — зупинившись, перепитала дівчина, і Таня зрозуміла, що в цю хвилину думала Катя про щось інше, а вона сполохала її думки.

Але Катя усміхнулася до неї такою привітною усмішкою, що Тетяна одразу забула про свою необачність, видно, подружка зрозуміла нарешті, про що її питали.

— По щирості признаюся: не раз згадувала в дорозі,

коли йшла чужиною, наші подніпровські ліси... І особливо, що мене вражало,— це дерева і кущі, вони такі ж, як і у нас: і дуби, і клени, і ясени. Сосна росте, ялини, зустрічаються й берести. Тільки берізок малувато. Правда, для них ґрунт не підходящий. Є багато озер із старовинними замками. Я їх бачила здалеку, але, звичайно, обходила стороною. Отже, що приємно хвилювало, так це їхні ліси. Коли я проходила ними, мені часом здавалося, що йду я лісами рідного краю — такі ж дерева, і підлісок такий, і навіть квіти нагадують квіти нашого краю. Росте там і смолка, і дзвіночки, і герань, і така ж, як і у нас, ромашка...

— Ти, звичайно, думала в дорозі й про нього... Антона Чапелу? — поцікавилась Тетяна, згадавши свої власні спогади про Івана Крутояра.

Малинка спинилася, глянула в обличчя Тетяні і чисто-сердечно призналася:

— Аякже, згадувала... про кого ж мені думати? Тільки я не знаю й досі, чи живий він, чи, може, пропав на цій проклятій війні! — І в тоні голосу відчувся раптовий жаль і сум, який одноразово відбився глибоким смутком в її добрих красивих очах.

— Про що ми зараз говоримо з тобою? Йдемо самі на таке завдання, що хто знає, чи лишимось живими.

— І то правда,— озвалась Уляна Віхола, що слухала подруг і не встрявала в розмову. Йшла вона попереду: сувора, зосереджена й мовчазна, не розкриваючи перед дівчатами своєї душі навіть найменшим натяком, дивилася на дорогу, що по ній спереду йшли хлопці-розвідники, сказала:

— Бачите, вони чомусь зупинилися. Чи когось помітили? То чому ж ніяких знаків не подають, щоб ми ховалися? А може, вони роздумують, на яку дорогу повертати? Зупинилися ж на роздоріжжі...

Та, підійшовши ближче, дівчата й самі зрозуміли, що вони вийшли на узлісся, за яким починалося широке, безлюдне поле, зрізане балками, порослими чагарниками, а далі виднілися невеличкі горбочки, що приховували лощовину, де сховалося знайоме селище. Там жила партизанська зв'язкова — тітка Федора.

— Тут, дівчата, будемо з вами прощатися! — сказав радист-розвідник Вася Шматов.— Троє — Тетяна Туркан, Катерина Малинка і я — лишаємося у районі села Холодного, решта піде далі. У них є район своїх дій, є маршрут і є досвідчений розвідник з радіостанцією.

Всі чомусь замовкли. Цю мовчанку порушив знову Вася Шматов:

— Я лишаюся в лісі. Виберу підходяще місце для радіостанції. Тетяна Туркан піде першою до тітки Федори. І коли все буде гаразд, туди ж прийде згодом і Малинка. Вона знатиме, де я розташуюсь.

— Попрощаємось,— сказала Тетяна Туркан, оглянувши невелику групу, що стояла на лісовій дорозі в освітленні ущербленого місяця.

Спочатку вона підійшла до дівчат, почоломкала з ними, поцілувала в щоку хлопців, сказала кілька добрих і щирих слів.

Через кілька хвилин узлісся спорожніло. Ні гомону людського, ні шурхоту листяного. Тільки на дорозі, що вела з лісу до німих таємничих горбів, замаячила, все віддаляючись, дівоча постать. Це була Таня Туркан, одна-однісінька серед широкого безлюдного поля. І це почуття самотності якось по-своєму бентежило дівчину, породжувало мимовільний страх. «Ну, чого я так хвилююсь? Чого? Чого?» — запитувала сама себе і навіть озирнулася до лісу, але там уже не було нікого. Уляна з напарником рушили далі, а Вася Шматов з Катею Малинкою, певне, звернули з дороги й шукають зараз таку гущавину, де можна було б, старанно замаскувавши радіостанцію, влаштувати потрібні передачі для Великої землі.

«Вони своє діло роблять, а я мушу робити своє»,— переконувала себе Таня й дивилася гостро вперед на горбочок, куди їй треба йти, бо за ним мусить бути хатина тітки Федори.

Але що там попереду ворухиться? Пильний дівочий зір прикипів до вершечка горбка, вдивляється, стежить... «Затихло... знову підвелось, жде... А кого жде? Мене, бо в полі, крім мене, нікого ж немає». Здригнулася. Ніби за спину їй кинули жменю снігу. Таня зупинилася, не відриваючись від того місця очима. «Ось знову, знову заворушилося, розправилося...» Їй навіть вчулося слово: «Хальт!», що долинуло з того горбочка. Тетяна намацала у своїй торбі гранату.

«Невже я несподівано потрапила на німецький дозор? — подумала згрячу.— Ну що ж, така моя доля. Тільки я недешево продам своє життя... при мені ось є граната. Знову, знову заворушився... І не йде... Нікуди не йде і не стріляє... Дивне щось...»

Тетяна сіла на дорогу, дивиться вперед. Серце калатає у грудях, мов навіжене. Місяць світить, обдає промінням далекі горбочки, порослі високими полинами. Звідкись налітає степовий вітер, війне на ті полини, пригне їх, а зда- леку видається, що то людина, яка то згинається й завми- рає, то несподівано підводиться знову на ноги.

І ніяково, і смішно стає Тетяні від тієї примарної уяви. «Авжеж, полин гойдається... полин,— переконується дів- чина.— А мені вже здалося — потраплю до німців у руки... Ну хіба ж не смішно? Комусь розказати, то й не повірять. Що робить з людиною страх. От піду тепер швидше».

Таня скочила на ноги і вже сміливіше попрямувала до видимих горбочків...

Та раптом інша ява починає привертати до себе її ува- гу. За горбочками Тетяна побачила воду й з подивом зу- пинилася.

«Що сьогодні зі мною сталося, сама себе не розумію: то ввижалися мені фашисти з дозору, які терпляче ждуть, доки я підійду до них ближче, щоб взяти живою в полон. А зараз он там попереду з'явилася вода. І немало тієї води! Аж до самого обрію перехлюпує, заливши величезну лощо- вину. Звідки тут їй взятися? Поблизу ж ні річки, ні озер немає. Адже я тут була раніше й знаю».

Ось уже Тетяна й біля горбів, що здалеку нагадують невисокі узгір'я, серед яких розрісся високий, рясний, си- зий під місяцем полин.

А коли вийшла на саме узгір'я й глянула звідти в лощо- вину, зрозуміла, що попереду наліг густий туман. Він огор- нув усеньке село, сади, тини, городи, наплив невідь-звід- кіля, підіймався вгору, ладний затулити собою далекий об- рій і навіть ущерблений місяць, що вже схилився на захід, але ще світив досить ясно.

«Це добре,— подумала Тетяна,— що такий туман. Бач, маячать тільки ближні хати. І тихо. Нікого не видно, як у полі. Ось тільки не знаю, чи застану Федору вдома. Було б добре, коли б застала. І щоб нікого стороннього в хаті не було. Ну, а коли хтось буде, скажу: «На міну йду. Нема чого їсти. Може, у вашому селі виміняю трохи хліба, та шматок сала, та якесь горнятко пшона на ріденький куліш. А там, дивися, й картоплі роздобуду трішки». Ну, це ж десь мусить бути і хата тітки Федори. Але хати щось і не бачу. Вона ж тут десь має бути крайньою від поля».

Зупинилась Тетяна, вдивляється крізь туман і нарешті побачила знайоме дворище й знайомий ясен біля воріт.

Тихенько розчинила хвіртку з дерев'яним воротком, зайшла на подвір'я. Так же тихо причинила хвіртку і попрямувала не до ганку, а до крайнього віконця, легенько постукала в шибку.

Федора відразу прокинулась і не заспішила відчиняти сінешні двері; а мовчки зупинилася біля вікна, придивляючись, хто порушив її спокій. Таня стала проти місяця, щоб тітці Федорі було краще видно прибулу, але місячне світло так потьмяніло крізь туман, що господиня тільки ледь розгледіла дівочу постать.

Першою стиха озвалася до жінки Тетяна:

— Тітко Федоро, відчиніть. Це ж я, Таня. Ви мене, мабуть, не впізнали?

— Яка Таня? — подала свій голос вже й хазяйка, теж притишено. — Не знаю я ніякої Тані. Нам тепер заборонено пускати до хати сторонніх людей. Підеш до старостату, візьмеш записочку на постій, тоді будемо й розмовляти, — і господиня, майнувши перед шибкою сорочкою, збиралася вже рушити знову до свого ліжка, але Таня гаряче зашепотіла:

— Отже, які-бо ви, тітко Федоро! Швидко забуваєте своїх знайомих... Самі ж мене колись запрошували: «Приходь та приходь, коли будеш у наших краях. Я ж тебе зустріну, мов дочку рідну...» А тепер ось не пускаєте вже й до хати.

— Зажди, зажди!.. Пізнаю тебе по голосу. Це ж ти, Таню? Лісникова дочка?..

— От і згадали нарешті...

Таня підійшла до ганку. Цокнув у залізних хомутиках засув, і двері розчинилися.

Світла спочатку не засвічували. Тітка Федора старанно затулила старими ковдрами вікна і вже потім потягнулася до комина, де стояв черепочок з олією, й засвітила в ньому ватяний гнотик каганчика.

— Не ждала я й не гадала зараз тебе побачити, — говорила вона ласкаво й приязно. — Та ми ж тут у себе вже знаємо, скільки війська, і машин, і танків пройшло через наше село громити партизанів. І літаки туди ж пролітали. Та ми вже думали: там вас усіх перебито. Староста скликав сільський сход, вичитував з бомаги, що знищено і спалено сто дев'яносто чотири партизанських табори! Тільки він партизанів називав бандитами. Для народу все ясно. Я теж була на сході, слухала й журилася за всіма вами. Оце тебе, Таню, першу бачу з того краю. Ну розповідай,

як ви там? Мабуть, намучились, настраждалися добре від каральників?

— А ми їх, тітко Федоро, били у наших лісах. Били із засад і на дорогах підривали їхні машини й танки...

— Добре! — повеселішали очі у Федори. — Молодці! Хай не лізуть, куди їх не просять!..

— Ну, мирне населення постраждало. Каральники спалювали села, селища і хутори. Літніх людей розстрілювали, а молодих гнали у рабство.

— І коли вже їх, проклятух, розіб'є Червона армія? Листівки над нашими селами скидали радянські літаки, то ми знаємо, як їх було бито під Сталінградом! Боже мій, сам Гітлер оголосив траур по всій Німеччині. Під Сталінградом дали добре їм по зашийку, але вони, гади, ще не вгомонилися, держаться нашої землі, як блоха кожуха. Ну, все одно — не вдержатися їм. Я так розумію, що наші будуть зверху!

— Так і ми всі гадаємо, так воно й буде.

— Ну, це ж ти мені, Таню, принесла в хату велику радість.

— Я принесла вам і листівочку, що її склали наші партизани, — і Таня видобула із своєї торби загорнуті в різне дрантя листівки. — На дозвіллі й самі прочитаєте, і вірним людям передасте — хай посміються...

— За це спасибі! От стара, дурна... Забалакалась з тобою й не спиталася: може, ти їсти хочеш? У мене є пшоняна каша й горнятко сметани. Я тебе зараз нагодую.

— Не треба. Я не голодна, — відмовлялась Таня. — Ми дорогою підхарчувались.

— То ти не сама сюди прийшла? Є ще тут з тобою люди?

— Є радисти-розвідники, є мої подружки-розвідниці. Одержали з Москви від нашого партизанського штабу наказ: піти в глибоку розвідку, понишпорити в селах над Дніпром, подивитися, що тут німці роблять, які укріплення будують, де саме...

— От, бач, як добре, що ти до мене прийшла. Буде ким передати Морозенкові, бо я вже дещо розвідала й сама. І люди вірні мені допомагали, і мій син Михайло із своїм дручком Павлом Підлісним старалися. Та про це пізніше поговоримо. Ще знайдеться у нас час. Я, бач, і не спиталася у тебе про твого батька, про матір. Живі? Здорові?..

— Живі, здорові. Мати робить куховаркою, як і раніше, а батько — в господарській частині загону значиться.

— Ну, а він же як? Сам командир Морозенко? Як комісар Баришев? Обоє здорові?

— Оце ж вони нас і надіслали сюди у розвідку, в глибинні райони...

— Добре, що прийшли, — сказала вдоволена Федора. — Ви не самі будете діяти. Народ вам допомагатиме. Тільки треба усе робити обережно. Є ще і в народі нелюди — собаки бішені. Кусаются. Вони мого чоловіка видали німцям, а ті його розстріляли. Хіба можу я це забути а чи простити ворогам? Лишився при мені тепер один син, найменший, Михайло. Коли німці розстріляли батька, я дістала з скрині сорочку, дала синові: «Візьми, синку, — кажу. — Бережи цю сорочку. Твій батько не крутий і не злодій. Був він чесним трудівником, колгоспником. Трохи підростеш, помстишся за батька!» — «А я, — відповідає Михайло, — їм уже помстився!» Що він зробив — так і не сказав досі. Знаю тільки, що він, мій Михайло, та ще отой його дружок Павло Підлісний були провідниками червоноармійцям, коли ті відбивалися в сорок першому році, як відступали.

— А зараз де він, Михайло? — поцікавилась Тетяна.

— Признаюсь тобі, Таню. Він теж значиться зв'язковим. Пішов ще вчора до загону.

— То ви зараз самі й живете?

— Спала сю ніч сама, а це сьогодні зранку має прийти до мене майстер-швець. Живе у нашому селі вже кілька місяців. Лагодить людям взуття й нові чоботи може пошити. Ну, в мене на нові чоботи немає товару, а на передки маю. Ще перед війною в кооперації купила. То хай поставить новенькі, бо вже старі зносилися зовсім.

— А цей майстер, хто він? Звідки? Ви його знаєте?

— Не дуже. Прибув до нашого села з оточенців, пристав до однієї солдатки у прийоми та й лишився тут.

— І поліція його не чіпає? — допитувалась Тетяна.

— Та він же самому начальникові їхньому добрі чоботи пошив. Ще двом поліцаям — теж пошив. То начальник після того дозволив йому залишитися в нашому селі. Ну, більше він шиє по людях, хто гукає, до того й приходиться із своїм причандаллям. Тільки хазяїн чи хазяйка мусять його харчувати, доки він у них працюватиме. Від грошей відмовляється: «Нащо, — каже, — вони мені, ті гроші? День минув — прожив, і слава богу!» До нього народ вже звик. Нікому він зла не робить.

— А звідки ж він сам? Говорив?

— Та ні, не говорив. Правда, ніхто в нього про це й не

питався. Оточенців тепер можна зустріти в багатьох селах.

Федора відтулила краєчок ковдри у вікні, зазирнула на своє дворіще й сказала:

— Наліг такий густий туман, що не видно ні стежки від ганку, ні самих воріт. Але, мабуть, таки світає...

Вона познімала з вікон ковдри, погасила каганчик, і в хаті залягли сутінки.

— Може, ти, Таню, хоч трошки поспиш? — запропонувала Федора, запросивши її до невеликої кімнатки з одним віконцем. — Чисте ліжко. Ніхто тебе не турбуватиме. Там і одяг повісь, там і торбу свою прилаштуй. А про справи поговоримо, коли виспишся та поснідаєш. У нас для цього ще знайдеться вільна година.

— Спасибі, тітко Федоро. Я таки трохи відпочину з дороги.

А тим часом до Федори раннім досвітком завітав майстер-швець.

— Не передумали? — спитав він, дивлячись господині в обличчя. І тільки тепер привітався з нею. — Добрий день вам до хати. — Старанно витер об східці свої чоботи.

— Не передумала, — відповіла хазяйка, гостинно пропускаяючи майстра. — Заходьте. Передки я вже приготувала.

— Ото ми зараз їх візьмемо в роботу, — сказав швець.

Він озирнув куток, помітив там іконку, біля якої коливався вогник лампадки, поклав на долівку мішок, перехрестився й тоді вже запитав у господині:

— Де накажете примоститись для майстрування?

— А отут і сідайте, біля дивана. Ось я поставлю вам стілець.

— Не треба стільця. Я маю на чому сидіти, — і він витягнув з мішка низенький стільчик з круглим сидінням, що його з'єднували навхрест шкуратинки, як розрізаний на кілька частин пояс — блискучі, вичовгані, наче їх було змащено олією. — Я до свого стільчика вже звик. А на дивані покладу свої інструменти.

Він розклав перед собою колодки різних розмірів, виїняв зсукану з сирих ниток, насмолену задалегідь дратву, пучечок довгої добірної щетини і шматочок смоли: може, доведеться дещо підсмолювати. Там же лягло блискуче й гостре серповидно-вигнуте шило. А коли усе це опинилося на місці, майстер запитав у господині:

— Ну, тепер покажіть ваш товар.

Федора вже стояла поряд з новою пахучою шкірою й старими чобітьми, на які ті передки треба було притачати.

Майстер взяв у руки товар, цмокнув від задоволення губами і, звично розминаючи обнору в пальцях, сказав:

— Добротні будуть перетяжки — чистий хром.

Знайшовся в господині у запасі й доклад — підметки, різні шкуратинки та обрізки для підборів.

— Ну що ж, можна й починати. Все є для роботи.

— Може, ви поснідаєте? — люб'язно запитала Федора.

— Дякую вам. Ще нічого не зробив, та вже й снідати? — посміхнувся він, затим зняв з її ноги мірку, одягнув свій робочий фартушок і поклав собі на коліна правило, і на тій, зрізаній шевським ножом дошці почав підправляти хромові передки згідно знятої мірки. Федора заходила-ся поратись біля печі: готувала для майстра гарячий кулешик.

Десь за дальніми лісами, мабуть, зійшло сонце. Звідкись повіяв свіжий вітерець, розганяючи туман, бо посвітлішало в хаті, посвітлішало й на подвір'ї. Обвидніла стежка до воріт і самі ворота з воротком, покрапленим свіжою росою. І такою ж росою завіявся спориш. Його стеблинки, листячко й перший рожевий цвіт тримали на собі дрібно-сінькі крапельки й лежали так, як пригладив у їхній рясності стихаючий проти ночі вітер.

Визирнули із туману й сусідські хати. Де-не-де з димарів провіянувся димок — то господині поралися біля своїх печей, готуючи скромний сніданок — або куліш, або юшку, або картопляні деруни.

З хатинки вийшла у простенькій сукенці Тетяна Туркан, привіталася з майстром, швидко прошмигнувши повз нього, зникла за дверима. Він, озирнувшись, встиг помітити тільки її сукенку, спину й дешеvu сіру хустку.

— То у вас є гості? — спитав швець у Федори, знову схилившись над роботою.

— Прибула сестрина дочка з-під Черкас. Сутужно там у них. Нема чого їсти. Прийшла оце на кілька днів, може, в нашому селі щось виміняє на ті сукенки та кофточки, що їх принесла з собою.

— Сутужно живеться людям під Черкасами... А хіба в нас краще? — сказав майстер і замовк.

Незабаром Тетяна повернулася знадвору до хати. Майстер, тримаючи на колінах правило, прямо глянув дівчині в обличчя. Так був уражений її появою, що різко підвівся. З колін упала на долівку робоча дошка, а сам майстер широко відкритими очима дивився на дівчину і в перші секунди не міг вимовити й слова. Нарешті спитав:

— Ти?! Таня Туркан? Жива-здорова?.. І тут? У цьому селі?

Таня так само здивовано позиркувала на нього й не своїм, а, як їй здалося, чужим, неприродним голосом назвала майстра.

— Помадка?! Ви?.. Це ви?..— допитувалась, ніби ще й досі сумнівалася, що оцей бородатий, схудлий чоловік і є той самий справжній Помадка, якого вона знала ще з дитинства, бо як-не-як земляк.— Як же ви зараз? Ще й досі в поліції?

Втрутилася тепер уже в розмову й тітка Федора. Вона підійшла до шевця, потупила в нього суворі, пронизливі очі й, хвилюючись, сказала:

— Ти, мабуть, знаєш, мого чоловіка розстріляли німці лише за те, що він пустив до своєї хати переночувати партизана.

— Я чув про це від людей...

— Отож дивись,— продовжувала тітка Федора.— Якщо ти видаси нас старості, то загубиш нас обох... Але запам'ятай: тоді й тобі не жити на світі. Знайдуться у нашому селі такі хлопці, що злочину твого не простять ніколи!

Майстер, не маючи сили одірвати своїх очей від суворого погляду господині, поклав ослаблі руки на груди, глянув у куток, де блищав перед іконкою вогник лампади, й, глибоко, зворушено і, як здалося Федорі, щиро перехрестившись, сказав:

— Мовчатиму! — І це слово в убогій хатині вдови прозвучало, мов клятва.— Ви не тривожтеся,— гаряче продовжував він, боячись, що йому можуть не повірити.— Я і сам не знаю, як те все сталося. Почалась війна. В Червону Армію не взяли, мовляв, уже підстаркуватий для військової служби... А потім у старостаті погрожували, що відправлять на роботи до Німеччини, якщо не піду на службу в поліцію... Ну я... й пішов...

— Про партизанів, бач, не подумав,— вставила своє слово тітка Федора, і Помадка відповів:

— Як же я міг піти до партизанів, коли мене вже наші сільські люди бачили в поліцейському нарукавнику і при зброї? Не пішов я, побоююся, що мене розстріляють. А потім я побачив таке, що і в снах не присниться... Бачив, як спалювали людей у школі... Живими... Були там матері з діточками, і чоловіки, й дівчата. І я втік із села світ за очі... покинув поліцію... Блукаю по селах як оточенець... армійський. За нові чоботи, що їх я пошив старості, він видав

мені документ, і я з тим документом ходжу тепер по селах... Навіть двічі приймаком був... Траплялись такі баби... Тепер уже я знаю, хто мої справжні вороги... Надивився й наслухався всього... Не моя то була дорога... І ви мені вірте. І скарайте, якщо я зраджу вас... Сказав, що мовчатиму! Значить, мовчатиму перед богом і людьми! — І він ще раз перехрестився до іконки в кутку, сів на свій стільчик, поклав правило з хромовим передком собі на коліна, продовжуючи роботу. Йому, звичайно, дуже кортіло розпитати Таню про рідні краї, якщо вона там побувала, але Помадка розумів, що для таких розмов потрібний інший час, а зараз треба виконувати замовлення тітки Федори.

В обідню пору зайшов на своє подвір'я син Михайло з лісовими гостинцями. В лозяному кошику стояв горщик, наповнений доверху стиглою чорницею, в решті кошика лежали не прикриті нічим білі, пахучі, найдобірніші гриби, що їх він дуже любив ласувати з підсмаженою картоплею.

— О! — сказав весело Михайло, помітивши майстра за роботою.— Та в нас гість! Драстуйте!

— Еге, сину, сьогодні у нас не один гість, а два! — відповіла мати, оглядаючи кошика.— Оце добре. Оце я вам насмажу й грибочків на обід. Ще й варениками почастию, є у мене трохи борошна.

Синові кортіло запитати в матері ще й про другого гостя, але в цю мить розчинилися з хатинки двері й в них з'явилася...

— Таню?! Таню! — аж скрикнув на радісах Михайло і кинувся дівчині назустріч.— Не ждав!..— обійняв її, мов старшу сестру, поцілував у щоку.— Молодчина! — говорив він зворушено.— Ну, молодчина, що знову прийшла до нас.

— Я не сама прийшла, з подружкою... Зібрали деяке шмаття, що його можна взяти на мінґу. Тільки ми так домовилися з нею, що я оце прийду до вашого села, а подружка побуває в сусідньому, щоб нам вільніше було обмінювати одєжину. А тоді вона зайде до мене. Я сказала, кого питатися їй треба.

— Сутужно там у вас з харчами? — поцікавився Михайло, і з його губів не сходила ласкава посмішка.— Щось придумаємо, допоможемо вам... Ви ж з собою взяли тільки

жіноче вбрання чи, може, щось приховали і з чоловічого: сорочку якусь, піджак або штани?

— На жаль, брали тільки жіночий одяг: кофточки, спіднички, трохи приношені сукні.

Втрутилася в розмову й тітка Федора:

— Люди за цей час обносилися. Та й німці добре нас пограбували. Хто не встиг чогось приховати. Брали і рушники, і вишивані сорочки, і одяг всякий, геть обчистили скрині у кожній хаті. Що й казати! Лишилося добро тільки в тих, хто обачнішим був, хто свій одяг не в скрині тримав, а в землю закопував.

— Та воно і в землі може погнити,— озвався майстер.— Земля, вона вогкістю присмоктана. А від вогкості ніщо не вдержиться. Пропаде оте добро...

...Подружки не було того дня, і Таня зрозуміла, що, мабуть, щось їй заважало: чи вибрали не таке місце, як потрібно для розгортання радіостанції, чи, може, стежила за ними якась стороння людина і її довелось уникати. А може, щось там з рацією сталося...

Подружка з'явилася лише наступного дня, та й то надвечір. Швидко розшукала потрібну хату край лісу, досить сміливо зайшла на подвір'я. Тетяна зустріла її з радістю і тільки очима спитала в неї: що сталося? Малинка зрозуміла той погляд, спокійно й тихо відповіла:

— Трапилось невелике ушкодження в рації, але мій напарник уже все полагодив. А сьогодні я була у сусідньому селі, як ми й домовились. Децто виміняла... Є шмат сала, є пшоно, є пляшка конопляної олії... А як тут у тебе? Все гаразд?

— Наче все гаразд. Несподівано зустріла тут одного майстра з нашого краю. Поліцаєм він служив у нашому селі. Та поліцію покинув зовсім і тепер шевцює тут. Ніби й правду говорить, що мовчатиме: дав клятву. Ми як і домовились: я — родичка тітки Федори, прийшла сюди на міну. А ти — моя подружка.

— Хто його знає, чи мовчатиме...— засумнівалася Малинка, простуючи до хати.

Познайомилась з господинею. Познайомилась і з майстром-шевцем, який, запізнівшись, вирішив тут заночувати, щоб завтра закінчити вже перетяжку чобіт.

З обіду залишились гриби, засмажені з картоплею, були й вареники з чорницею і навіть сметана в горняткові, невідомо де добута тіткою Федорою.

Катерина показувала свою виручку й говорила:

— Ти знаєш, на скільки це нам вистачить цього сала, якщо будемо його витратити по невеличкому шматочку до кулешу? На місяць, не менше, — гаряче доводила Малинка, перебільшено радіючи своїй удачі, щоб переконати більше колишнього поліцая, аби він щиро повірив у легенду, що її створив на всякий випадок для них Самарченко, проводжаючи дівчат-розвідниць у дорогу.

— Дожилися! — зітхнула Малинка, згадуючи своє передвоєнне життя. — Та хіба хтось ходив із нашого села на міну? У людей було що їсти, було що пити. А нам тепер довелось ось ходити по чужих селах, як жебракам. Ну та нічого! Переживемо якось це лихоліття. Німці, спасибі їм, подбають і за нас. Розіб'ють Червону Армію, навезуть із-за грямиці всяких товарів: і кофточки модні, і сукні, і всяке таке... Купуй тоді, що хочеш, що душа твоя забажає...

— Не скоро, мабуть, це буде, — озвався Помадка. — Чутка тут по селах пройшла, ніби поколошматили німців добре під Москвою. І в Сталінграді їм влаштували гарячу баню... Я, звісно, не знаю, а так тільки з чуток беру, що від людей почув, те і вам розкажую.

— А може, ви, дядьку, нещиро говорите, щоб випитати нас, а тоді підете до старости і про все йому розкажете, — кинув Михайло.

— Що ти, хлопче, бог з тобою. Та невже мене сука сплодила і собакою мушу вмирати? Я все-таки людина. Ну, звихнувся було з шляху. Так я вже не один раз каювся і зараз каюсь...

— Ой дивіться, дядьку Помадко, щоб все було у вас тепер по правді. Мене ви можете одурити, дівчат і матір мою, але народ не одурите. Народ розгадає навіть ваші таємні мислі... І що тоді буде?

— Ти не знаєш, Михайле... Я тут уже говорив з твоєю матір'ю і поклявся... Вона знає. З поліцією в мене покінчено раз і назавжди! — промовив з якоюсь впертістю швець і тихо, наче сам для себе додав: — Знаю, люди мені не вірять, остерігаються. Я розумію. Сам винний. Ну, я ще себе покажу! Я ще поверну собі ім'я. Помадка не був свідомим зрадником і не буде! Темнота моя штовхнула на чужу дорогу. Але я вже знаю: то не моя була дорога. Вірте мені, якщо зможете...

Він встав із свого шевського стільчика, щоб вийти на свіже повітря покурити. Надворі ще не зовсім звечоріло, і на заході гойдалося щось схоже на марево. Помадка курил і дивився на те марево з цікавістю й нерозумін-

ням: «Що то може бути? Підпалили хату якогось активіста?..»

Марево швидко побільшувалось, ясніло. Пожежа! Вона ширилась, пробивала перед собою в небі дорогу, і, мабуть, було її видно хтозна й куди.

«Не хата горить,— вирішив Помадка.— І не село. Що ж воно тоді?»

Він погасив недопалок цигарки, поспішив до хати, щоб усі подивилися на дивну пожежу, що все яскравіше палахкотіла й тягнулася вгору.

— Вийдіть, гляньте з двору,— говорив він, дивлячись через вікно на далеку вогняну заграву.

Всі одразу вибігли з хати. І тільки дівчатка-розвідниці зрозуміли, що то за пожежа. А коли в зоряному небі незабаром відгукнувся гул наших літаків, що пролітали над селом у напрямку тієї пожежі, Таня Туркан шепнула Малинці:

— Уляна Віхола із своїм напарником уже діють. Коли ж почнемо ми?

Малинка зиркнула у бік Помадки, нічого не відповіла, а тільки притишено похвалила:

— Молодці!

А наступного дня зранку до Федори Зеленухи прийшов з старостату розсильний і, побачивши на подвір'ї хазяйку, запитав:

— Це у вас зараз майстер-швець шиє чоботи?

— У мене,— сполошилася Федора, тамуючи хвилювання.— Тільки він не нові чоботи шиє, а робить перетяжку — до старих халяв ставить нові передки.

— Все одно скажіть, що його викликає до себе староста. Хай зараз же неодмінно прибуде,— і розсильний, не попрощавшись з хазяйкою, подався з двору.

Помадка відклав незакінчену роботу й одразу пішов до старостату. Дорогою він думав: «Ну нащо викликає мене староста? Що йому треба? Чоботи пошив і йому, і старшому поліцаєві. Живу тихо, мирно, ніде не буваю, ні в яку політику не встряю. Латаю людям взуття, іноді перетяжки зроблю. І навіщо я йому зараз потрібний?»

У таких роздумах Помадка зайшов до приміщення старостату і, скинувши заношеного картуза, несміливо зупинився біля порога. Староста, ніби його й не помічаючи, продовжував перечитувати якісь ділові папери і не поспівав їх підписувати.

Помадка, прикривши рукою рота, злегка кашлянув, щоб

звернути на себе увагу. Староста підвів голову, побачив майстра, сказав:

— А-а, це вже ти прийшов.

— Нащось викликали мене, пане старосто? — нерішуче, переминаючись з ноги на ногу, спитав швець і не відводив своїх очей від начальства.

— Так ось що, Помадко. Треба пошити чобітки моєму онукові. Йдеться до осені, а там незабаром і зима вдарить. Отож щоб ти з'явився до мене додому, зняв з хлопця мірку. Товар і весь доклад для чобіт маю.

«Слава тобі господи!» — подумав Помадка і вперше полегшено зітхнув.

— Мені вже доповіли, що ти зараз працюєш у Федори. Щось там шиєш...

— Перетяжки роблю. Але я, здається, сьогодні все закінчу.

— Зеленуха може й подождати.

— Слухаю, пане старосто. То ви дозволите навідатись до вас сьогодні додому?

— Приходь!

Помадка хотів було вже розчинити двері й вийти, але староста, помітивши його рух, сказав:

— Зажди! Хочу ще в тебе спитатися: переказували мені, що до тієї Зеленухи прибули якісь сторонні люди, це правда?

— Які сторонні? — здивовано й щиро вигукнув Помадка. — Прийшла з-під Черкас її рідна племінниця з подругою на мінú. Принесли ношений одяг — кофточки, сукенки, хустини... Подруга була в сусідньому селі, там виміняла шмат сала, пшона горнятко, трохи борошна. Я сам усе те бачив.

— Що бачив? — спитав староста, глянувши в очі Помадці.

— Ну... ті продукти, що вона їх уже виміняла. Розповідали дівчата, що у них там у селах, на Черкащині, сутужно з харчами. Та і сіл чимало спалено.

— Не було б отих бандитів — не палили б. Німці навели б порядок. Самі подніпровці винні, бо ще є серед населення такі дурні, що тих партизанів підтримують.

— На жаль, пане старосто...

— Ну, ти дивися, Помадко. Я дозволив тобі жити в моєму селі, то й живи, працюй. А коли якісь почувеш неподобні розмови, мені переказуй. Або підозрілі часом люди з'являться — давай знати. Затямив? Документи якісь є в тих

дівчат? — поцікавився староста, і Помадка угідливо відповів:

— А як же? Коли вирушали вони на мінú, тамтешній староста видав їм і документи для вільного проходу по селах, скріпив печаткою. Все як слід.

— Дивись мені, щоб ти не промахнувся часом.

— Хіба я не служив у поліції? Розумію. Зволите не турбуватись — і, попрощавшись з паном старостою, Помадка вийшов за двері.

Повернувся він до тітки Федори трохи збентежений. Дома були всі. І всі допитливо дивились на нього.

— Пронесло! — сказав Помадка не без вдоволення і розповів їм усе, нічого не утаївши.

— Цікавився староста, чи у вас, дівчата, є якісь документи, видані вашим старостою. Щоб там, на бомажці, була й печатка, і дозвіл на мінú.

— А як же? — першою озвалася Тетяна Туркан і поклала перед Помадкою той «дозвіл», виданий у дорогу Самарченком.

— Та мені показувати ці бомажки не треба. Це якщо староста вимагатиме, то щоб такий документ при вас був, — і Помадка, глянувши на Федору Зеленуху, сказав: — Ну, а перетяжки закінчу потім. Староста наказав зняти мірку з його онука. Треба йому чоботи пошити. Так що я поки що навідаюсь додому, а тоді піду до старости, — і він, зібравши у мішок своє шевське причандалля, вийшов з хати.

— Як гадаєте, тітко Федоро, не продасть він нас?

— Коли продасть, то і йому життя не буде! — сказав погрозливо Михайло і ще раз глянув через вікно. Не поспішаючи й не озираючись, з мішком за плечима Помадка попрямував уздовж безлюдної вулиці, не привертаючи до себе ніякої уваги.

...І ось годині о дванадцятій дня неждано-негадано на великому шляху з'явилася довга колона німецьких танків, автомашин і возів на залізних ходах. Все це рухалося, сунуло вперед, стрясаючи повітря гулом, шумом потужних моторів, звертало із шляху на ґрунтову дорогу, прямуючи до села.

Задвигтіла під важкими гусеницями танків суха земля, знялась і повійсла у повітрі задушлива пилюка. Німецькі солдати, закіптюжені димом і курявою, сиділи на відкритих грузовиках, уже охмелілі від шнапсу, й вигравали на губних гармошках.

Але тут були не тільки німецькі, а й італійські, малярські та румунські вояки. Вози й коні у них гірші, а замість автоматів — звичайні гвинтівки...

З криком і веселим галасом чужинці заповнювали безлюдні й тихі сільські вулички. Вривалися на подвір'я, ламали гусеницями танків ворота, тини й загороди; розташовувались там, де їм було зручно.

Впали на зелений спориш під важким танком ворота і в тітки Федори. Затріщали під гусеницями потрощені дошки, і танк зупинився на подвір'ї. Поряд із танком укляк фургон, критий брезентом з невідомою поклажею.

...Помадка зайшов саме в той час, коли до подвір'я старостиного підвертав танк. Староста щось кричав водієві, але той уперто гнав машину, і вона легко повалила ворота.

В цю хвилину до старости підійшов Помадка.

— Пане старосто! — звернувся він, скидаючи кашкета.— Прийшов мірку брати... з онука...

Пан староста злісно метнув на нього очима й закричав:

— Тобі що, повилазило? Не бачиш, що тут робиться? Не до чобіт мені зараз. Прийдеш іншим разом.

— То ви пробачте, пане старосто,— сказав швець.— Я тоді піду закінчувати перетяжку...

Староста нічого не відповів йому, заклопотаний і злий на водія-танкіста, який повалив нові ворота, він аж збагровів. Помадка хутко зник і швидко почимчикував до Федори. На ганку стояла украй розгублена господиня. Тут же крутився німецький офіцер. Побачивши Помадку, він спитав:

— Хто ти єсть?

— Це майстер-швець,— пояснила господиня.— Він перетяжку робить... шиє чоботи...

Офіцер зрозумів, сказав:

— Работаль! Арбайтен! Работаль нада! — І проштовхнув його до хати, де Помадка відразу ж сів за незакінчену роботу.

Солдати почали нишпорити на садибі, ніби у себе вдома. Вони трусили яблуні та груші, пробували плоди на смак, навперебій хапали й набивали ними сумки. Якийсь німчук приніс від криниці відро води, й усі кинулися мити руки, розсілися на чистому зеленому спориші, дістали із своїх ранців пляшки з горілкою та вином, вийняли ковбаси й банки консервів, відкривали їх багнетами, пили і, як голодна черва, пожадливо закушували. На траві валялися об'їд-

ки, порожні бляшанки з-під консервів, скоринки хліба та пляшки.

Офіцер раптом покликав Федору:

— Матка! Хочу смотрель дом.

— Прошу,— сказала господиня,— заходьте, пане офіцер.

Офіцер переступив хатній поріг, побачив майстра, побачив Михайла і двох дівчат.

— Кто есь еті люди? — поцікавився він.

Федора пояснила:

— Це — мій син, школяр Михайло. А це — моя племінниця Тетяна з своєю подружкою. Прийшли дівчата в наше село на міну з-під Черкас. А цього чоловіка ви вже бачили. Це майстер-швець.

Помадка підвівся було, але офіцер поклав свою руку йому на плече, сказав:

— Арбайтен! Надо работаль! — І Помадка знову сів працювати, а офіцер, оглядаючи дівчат, запитав:

— Что значит — на міну? Можно лететь воздух? Пуф! Пуф!..

Господиня пояснила, що там, де живуть дівчата, нема ам-ам, себто їсти. Вони взяли одяг, ходять по селах: тобі потрібна кофточка — бери, а мені дай за неї шматок сала...

— Понімаю! Понімаю! — збагнув офіцер і розсміявся.— Девушка менял кофточка на продукт? Так?

— Так! Так, пане офіцере!

— Документ есь? Аусвайс?

Малинка показала, і на підтвердження своїх слів розв'язала торбу, вийняла приношені кофточки, хустки, сукні. Вийняла й шматок сала, що його виміняла вчора.

— О! Сальо! Сальо! Матка, яйка! Хочу кушат! — І він, перевібивши документи, повернув їх дівчатам, сказавши: «Гут! Гут!» А сам, роздягнувшись, сів біля столу.

У Федори знайшлося кілька яєчок. Катерина Малинка дала шматок сала, і незабаром хату виповнили смачні пахощі яєчні. Офіцер дістав з кишені плескату пляшку рому й, нікого не запрошуючи до столу, налив собі чарку, випив і почав їсти. Швидко захмелівши, став балакучішим, але не добрішим.

— Рускі баришня не карош. Здес,— і офіцер поклав свої руки собі на груди,— носіт баришня гранати... Бросат: пуф! пуф!.. Немецькі баришня — все дома. Папа! Мама! Все дома... А руські баришня із самольота пригаєт. Не карош рускі баришня...— твердив уперто офіцер, зиркаючи на

дівчат. Дівчата тільки слухали його і мовчали. Розмову вела з ним, для ввічливості, господиня, підтакуючи офіцерові:

— Є дівчата не карош... Мусять сидіти вдома... біля папи й мами... А вони пруться в самолют та пригають звідти на парашутах, кидають гранати — пуф! пуф! — на німецьке військо... Не карош! Не карош!

Сп'янілий офіцер, не добравши удаваного співчуття й гумору, захитав головою, ще випив чарку рому й сказав:

— Ти, матка, карош! Карош, матка!

Федора, дізнавшись від Тетяни Туркан про завдання Морозенка, пообіцяла їй допомогти:

— Шнура з конопляного прядива зсукаю сама. Він горітиме довго-довго...

А зараз, в розмові з паном офіцером, намагалася до нього піддобритися:

— Коли б ви, дівчата, удвох сходили до лісу та назбирали чорниці, то я могла б панові офіцеру зварити вареників. Такий поважний гість у нашій хаті не часто буває.

— Лес... Опасно...— заперечив офіцер.— Лес есть партезан!

Тітка аж сплеснула руками:

— Та де тепер ті партизани, коли їх недавнечко перебито?

— Ми б пішли до лісу,— сказала Тетяна,— але не знаємо, чи можна без перепустки ходити, бо в селі зараз стоїть німецьке військо.

— Можна! Можна! — вигукнув уже геть сп'янілий офіцер і з кишені свого мундира витягнув дві перепустки з печаткою і вручив «барिशням».

— То ми можемо вирушати,— сказала Малинка.— Тітко Федоро! Знайдеться у вас якась посудина для чорниці?

— Та я можу дати,— озвався Михайло і виніс із сіней лозяного кошика.— Вистачить?

— Цілком,— сказала Тетяна.— Можемо вирушати. Перепустки є, а чорниці в лісі скільки завгодно.

— Я буду вас ждат! Я много-много вас люблю! — виголосив пан офіцер своє признание й позіхнув: — Хочу шляфен! Спать!.. Спать...

Незабаром з чистої світлиці почулося його добірне хропіння.

В цей час на Зеленишине подвір'я зайшов дружок Михайла Павло Підлісний. Простував він сміливо, тримаючи під пахвою книжку.

Сп'янілі солдати не звернули на нього ніякої уваги, і хлопець легко збіг на східці ганку, звично розчинив хатні двері.

— Добрий день вам у хату! — привітався юнак до тітки Федори.— Михайло вдома?

— Тихше! Тихше! — попередила його Федора, приклавши пальці до губів.

— А що? — зиркнувши на двері світлиці, прошепотів Павло. Саме в цю хвилину вийшов з хати Михайло.

— Я до тебе. Приніс ось книжку, яку обіцяв.

— Добре! — сказав Михайло і на мигах запросив до себе друга. У хатинці почувся притишений шепіт, що його важко було розібрати.

Павло Підлісний, вже збираючись додому, перепитав ще раз.

— І ти дізнався, що в тому фургоні?

— Побачив крізь вікно, коли виплигували солдати. У кузові автомати, кулемети, револьвери, гранати з дерев'яними ручками і якісь теки з документами...

— Я прийду надвечір і переночую в тебе. У мене виникла думка: непогано б такий фургон передати партизанам. Як, Михайле?

— Треба подумати...

— Подумаємо! — сказав рішуче Павло Підлісний.

— А хто ж цей фургон поведе?

— Ти що, Михайле, забув, що я — водій. Будь-яку машину осідлаю! Чи нашу, чи німецьку... То, може, спробуємо? Га? Не помітив ключа у машині?

— У машині... П'яненький водій забув висмикнути... Так і вийшов з машини разом з усіма солдатами... А зараз вони он знову гуляють...

— Та це буде важка справа... з фургоном.

— Нелегка,— погодився Михайло.— Тут потрібно усе продумати — що та як...

— Подумаємо! — сказав Підлісний.— Жди мене вночі. Неодмінно буду в тебе. Жди!.. Ну, все!

Книжки він чомусь не залишив, а, притиснувши її в себе під пахвою, вийшов з хати, минув солдатів, що продовжували увеселятися шнапсом, вийшов на вулицю й спокійно попрямував додому.

Натомлені, розімлілі вояки охмеліли вже зовсім. Дехто заснув там же, на спориші, дехто намагався забрести до хліва, але, не дійшовши, звалився там же таки, і, де впав, відразу й захріп...

Сільськими городами до садиби тітки Федори пробирався Павло Підлісний, проник на подвір'я, розгледівся навколо, постукав у вікно хатинки, де вже на нього чекав Михайло.

— Підпалюватимуть? — запитав він пошепки у дружка. — Точно знаєш?

— Мати вже їм і шнура зсукала з конопляного прядива, щоб довше горіло... Дівчата сказали, що діятимуть уночі. Вони ще завидна пішли до лісу по чорниці, бо моя мати пообіцяла пану офіцеру зварити вареників. Він дав їм нічні перепустки...

— А чи вдасться ж їм зробити підпал?

— Побачимо. Точно пів на одинадцятьу буде перший сигнал — один вогонь, а дадуть шнуром два вогні — буде й дві бомбьожки...

Дівчата принесли чорниці, й тітка Федора заходилася ліпити для пана офіцера вареники.

Уже зовсім звечоріло. Офіцер ласував варениками, коли раптом Малинка, що сиділа проти вікна, скрикнула:

— Ой, лишенько! Горимо! Дивіться — пожежа!..

Першим схопився з-за столу пан офіцер, не допивши свого рому, кинувся до дверей, гупнув у них своїм чоботом, розчинив їх навстіж і крикнув:

— Алярм! Алярм!..

В ту ж хвилину в повітрі із-за лісу з'явився спочатку тихий гул моторів, що, все наростаючи, швидко наближався до села, мов грозова хмара — нестримна, неблаганна, караюча...

І, коли вже, моторошно завиваючи, впала на село перша бомба, страшний гул струсонув не тільки шибви вікон хати, а й саму землю. Тітка Федора скрикнула:

— У погріб, у погріб! Ховаймося, бо повбивають тут нас у хаті!..

Заметалися на подвір'ї солдати. Мчать з дворища, виплигують з сусідніх хат через вікна, дехто кидає зброю і з криком і галасом біжить за ворота на вулицю, втікаючи з переляку в поле...

І в ці страшні для Федори секунди вона раптом побачила, як біля повалених воріт упав за мертво, пронизаний, мабуть, осколком бомби, пан офіцер. Ще помітила Федора, як до фургона підбігли Павло Підлісний з Михайлом.

— Почнемо?!

— Давай!..

Тут же опинились і дівчата-розвідниці.

— Чуєш! Чуєш, Малинко? Вже хурчить мотор. Чого ж ми стоїмо? Підсобимо хлопцям!..

Та не встигли залізити вони до кузова, як до машини підбіг схвильований Помадка.

Небо клекотіло ревом потужних моторів радянських літаків, кулеметними й гарматними пострілами, моторошним свистом бомб.

Давучкий дим слався над селом, заповзав у вулиці, здіймався угору, затінюючи тихі зорі. А над усім цим палало яскраве полум'я скирт, підпалених конопляними шнурами, палало, розгорялося, освітлюючи близький і далекий простір.

Михайло, схопивши німецький автомат, крикнув:

— Мамо! Ма!.. І ви вже тут? Залазьте до кузова.

— Та швидше, паніматко! Дайте, дівчата, їй руку, а я ще мотнуся та візьму чоботи і своє шевське причандалля,— й Помадка зник у хаті, але хутко повернувся, спритно забрався до кузова, де вже сиділи дівчата й тітка Федора.

— Давай, Павлику! Давай!.. На повний газ!

Машина рвонулася, ніби живий гарячий кінь. Затріщали під колесами уламки воріт, і фургон помчав уздовж задимленої вулиці до лісу...

Підпалені сухі скирти горіли жарким полум'ям, освітлюючи і ліс, і широкі польові простори. Над ними клубочився дим, перемигувало роєво іскор і гасло десь там, у височині чорного глибокого неба.

Машина швидко наближалася до темної смуги лісу. Незабаром об фургон забилося густе листате гілля. Хтось заgrimів кулаком у дверцята кабіни.

Фургон зупинився.

— Треба ж гукнути радиста,— сказала Малинка.— Я знаю, де він зараз...

Але гукати не довелося. З кущів на дорогу вийшов з револьвером у руках Василь Шматов з рацією за плечима, а з ним і розвідниця Уляна Віхола.

— Ідіть мерщій! Залазьте у фургон.

— Ви?! У німецькій машині? — здивувався Вася Шматов.— Та де ж ви її роздобули?

— Потім розкажемо... Сідайте швидше!

Машина знову рушила вперед, заглиблюючись покрученою дорогою в густі нетривища лісу. Поряд з тіткою Федорою сидів на своєму мішечку Помадка, дивився на дерева, що мелькали перед очима, дивився на освітле-

не палаючими скиртами небо, потім перехрестився й сказав:

— Що буде, те й буде! Я вже тепер став на нову дорогу! І з неї не зійду ніколи в світі!

25

Антон Чапела вийшов з двору й зупинився перед ворітьми, ще не отямившись як слід після несподіваного потрясіння. Руки у нього тремтіли, серце билосся схвильовано, сильно, ладне вирватися із грудей. Погляд Антона мимоволі упав на топориче, що стирчало з-під пояса. Воно теж дрібно-дрібно тремтіло, як і його рука.

«Чого ж я тут стою? — подумав, глянувши на захід, де вже згасав і танув день й першим промінням, неясковим і далеким, іскрилася одинока зірка.— Куди ж мені йти? Хіба до бюро праці? Але ж сьогодні неділя і там, мабуть, нікого нема... А може, податися до поліції, поскаржитись, пояснити, що я не можу більше жити у бауера Конінгса?» Та цю думку він тут же й відкинув: «Хто зна, як до цього поставляться в поліції. Вони — фашисти, а я — раб. Може, почнуть бити, а потім запроторять до концтабору. Ні, скаржитись на бауера небезпечно. Перебуду десь ніч, пораджуся з Андрієм, а тоді вже вирішимо разом, що мені робити».

І Антон попростував уздовж вулиці до лісу. Швидко обсідали сутінки, згущувались. Вже зовсім згасла вечорова зоря.

Антон прямував до лісу й ні на кого не звертав уваги. Коли минав подвір'я німкені Шредер, вийшла за ворота з порожнім відром сама фрау, побачила Чапелу, одразу впізнала в ньому російського раба, пильно придивилася до нього, надто ж до його драної сорочки й зношених штанів, крізь які світилися голі коліна, й не посмла у нього розпитатися, куди і чому він іде проти ночі в напрямку лісу і що має там робити.

Чапела, кинувши у бік фрау байдужий погляд, зрозумів, що в цієї жінки на обличчі і особливо в очах відбилосся співчуття до нього, але він не надав тому значення, продовжував йти далі, хоч відчував, що німкеня все ще стоїть біля воріт і дивиться йому вслід. Він мимоволі озирнувся й подумав: «Тільки чому це фрау Шредер так подивилася на мене й зорить за мною ще й досі? Адже я лише чув про неї, але зовсім її не знаю». По котромусь

часі він ще озирнувся, але не побачив фрау біля хвіртки і прискорив крок, бо попереду вже темніла чорна стіна лісу, що підводилася вгору, закриваючи своєю темною, як ніч, зеленню і гірську далечінь, і яскраві небесні зорі.

Чапела зупинився, оглянув узлісся, стежку, що, звиваючись, пролягала в гори й губилася десь поміж деревами, оповита густими вечоровими сутінками.

«Далі не піду. Тут переночую»,— і він, йдучи, заглибився від стежки подалі у ліс, обрав для себе зручне місечко під камінням, що нависало брилами й утворювало якийсь затишок від дощу і вітру. Потім заходився рубати сокирою дрібний підлісок, лаштуючи собі курінь. Житло незабаром було готове, і він приліг перепочити.

Звідси Антон бачив селище, яке освітлювалось вогниками електричних ламп, а ще бачив безмежно широке небо, пересипане зорями.

Чапела намагався ні про що стороннє не думати зараз, а швидше заснути. Він навіть кілька разів проказав сам собі: «Треба спати, спати, спати!» — і заплющував очі, але сон не приходив.

Думки, як настирливі гедзі, відганяли дрімоту, а натомисть напливали, ніби важкі хмари, всякі спогади. То він бачив себе у своєму селі в оточенні сім'ї, де були тільки милі, рідні, незабутні обличчя. То чомусь рідні зникали, а замість них поставав перед ним образ Малинки, такої сумної та загорьованої, але любої його серцю. Він навіть бачить зараз її очі. Йому вчувається її голос знайомий, дорогий, що його пізнав би серед тисяч інших голосів. Ось вона ніби стоїть біля нього поряд і не дорікає, а сумно-сумно вимовляє з болем і стражданням в очах: «Я так тебе ждала, ждала, сподіваючись, що ти напишеш якесь писемце чи подаси вісточку про себе. А ти все мовчиш. І не знати, чи ти живий, чи здоровий... Чи згадуєш про мене, чи, може, собі знайшов іншу? А я жду і ждатиму, і горюю за тобою, бо ти ж, мабуть, не забув, як ми любилися і мріяли, і сподівалися разом жити у подружжі».

Голос Малинки забринів, губи здригнулися, і він побачив, як великі сльози потекли з її очей. Він хоче заспокоїти, втішити, гаряче й ніжно запевняє: «Не забув я тебе, Катю! Не забув і не забуду ніколи в світі! Знай: люблю тебе дуже-дуже. Вір мені. Де б я не був, а розшукаю тебе, мою горлицю, моє сонечко ясне, мою втіху і радість. Тільки зажди, бо ти не знаєш, що я за цей час пережив.

Я і в боях був, і концтабори пройшов, і неволю знаю. А зараз я — раб у німецькій стороні! Раб! Але вже недовго нам терпіти це рабство й неволю. Червона Армія, знаємо ми, громить німців на фронтах. Уже бомблять їх тут, в їхньому тилу. Зажди ще трохи. Надійде перемога, і ми знову будемо вільними людьми й побачимося з тобою».

І наче звідкись, мовби з позахмар'я, долинає голос:

«Коли ж те все буде? Я ждатиму тебе... Чуєш?.. Ждати-му!»

Антон чує її голос і розуміє, що це вона, його Катя, його незаміниме кохання. Він розплющує очі, але ніякого видіння немає. І Каті нема. І голосу її вже не чути більше.

У лісі тиша і спокій. Тільки ще яскравіше горять у небі зорі, а з пониззя селища підіймається туман, густішає, напливає на ліс.

«Невже задрімав трохи?» — думає Антон і закриває оголені коліна, відчуваючи, як холод пронизує все його тіло. Але немає чим прикритися. Та ще ось і напливає туман. Ночі в цьому краю холодні.

Він склеплює повіки, намагається бодай задрімати, щоб знову привиділась йому Малинка, але холод з кожною хвилиною накочується на нього, окутує, відганяє сон, сковує його всього. Починають цокотіти зуби. І ось у такі хвилини в Антона з'являється думка: «А чи не податися мені до Андрія і в нього переночувати на горищі? Там є солома і знайдеться якийсь дрантя. Мабуть, піду, а то до ранку зможу тут околіти від холоду або застудитися так, що й на ноги не стану. Таки піду! Там паркан невисокий. Перемахну через нього — ніхто мене й не помітить. А що ж? Піду! Чого мені отут такі дрижаки ловити, коли можна переспати в теплому?»

І, вже більше не вагаючись, Антон схоплюється на ноги, підбирає хазяйську сокиру і йде до стежки.

Туман густішає, тягнеться вгору, огортає перевал, заступає собою зорі. У лісі темнішає. Антон іде ледь видимою стежкою до селища. Вулиці безлюдні. Погашено в будинках світло. Горять лише вуличні ліхтарі, горять тьмяно, холодно, бо й вони окутані студеним туманом.

Все сталося так, як і передбачав Антон. Він розшукав потрібне дворище, зупинився перед парканом садиби бауера Ганса Нушке, легко перемахнув через дерев'яну загорожу й підійшов до сарая, стиха постукав у двері.

— Хто тут?

— Я. Це я, Антон Чапела. Відчини, Андрію!

Цокнула поржавіла заціпка, і двері розчинилися. Антон пройшов у сарай, цокотів від холоду зубами.

— Ти що, так замерз? — спитав Андрій.

— У лісі думав перебути ніч,— пояснив Чапела.— Та дуже замерз. Вирішив тебе потурбувати. Я тобі все зараз поясню.

Антон розповів Андрієві про сутичку з бауером.

— І що ж ти тепер робитимеш? — запитав той, співчутливо вдивляючись в обличчя товариша.

— Спочатку хотів було йти скаржитись на нього в бюро праці. Про поліцію теж подумав. А потім усе відкинув: заявив із скаргою на бауера, то неодмінно битимуть, а то, дивись, й до концтабору відправлять. Що я для них? Хто я для них? Безправний раб! А вони — фашисти.

— І ти роздумав?

— Роздумав. Вирішив з тобою порадитись, як бути.

— Порадимось ще з Гансом Нушке. Може, мій бауер тебе до себе візьме. Хвалився якимось, що йому потрібний іще один робітник у хазяйство, бо останнім часом щось зі сходу не поступає робоча сила.

— Не робітника йому треба, а раба. Але фортуна на сході повертається у наш бік, тому нема й рабів.

— Знаю твій войовничий характер, Антоне. Важко тобі призвичаїтись тут. Я розумію.

— Ну, як жилося мені в Конінгса — ти знаєш. Хазяїн має вісімнадцять голів худоби. Мені треба кожний день двічі вичищати гній. Поки вичистиш, то аж нудно стає. У свинарнику п'ятеро свиней. Його теж треба вичищати. І все — на мої руки. Цілий день не присідаю. Як ляжу спати, то незчуюся, де ніч дінеться, розплющу очі, а вже й світанок. Отак день у день: то гній викидаю, то траву кошу, то складаю у стоги сіно, то прориваю буряки. А розігнутися не можна, бо кричить хазяїн.

— Ох, правда, правда! — журно зітхнув Андрій.— У хазяїнів часом працюють дівчатка, яких пригнали сюди німці з Полтавщини, з Подніпров'я. А цим дівчаткам по чотирнадцять-п'ятнадцять літ.

— Що говорити про дівчаток? Я знаю хлопчика з Чернігівщини, якому всього шість років, а він уже працює по десять годин. Це тільки подумати: зганяти дитину о четвертій годині ранку, щоб разом з батьками дитя йшло на поле проривати буряки...— І, помовчавши, Антон Чапела з погрозливою суворістю додав: — Дарма наша кров

не пропаде. Не буде вона закрашувати чужинську землю і зелену траву без віддяки! Все переживемо. Тільки мені особисто жалко, що пропали мої молоді літа і назад вони вже не повернуться.

Ще, мабуть, довго б розмовляли друзі, коли б не почули спочатку далекий і невиразний гул літаків. Першим його вловив Антон Чапела і, легенько торкнувши ліктем Андрія, чомусь притишено спитав:

— Ти чуєш? Чуєш, Андрію, гудуть...

— Чую. Справді гудуть. Це ж вони, мабуть, летять через гори.

— А куди летять? Невже знову на Берлін?

— Уже траса їм знайома. Хай покуштують фашисти наших гостинців.

— Тільки чи наші то летять?

Обоє затихли, щоб краще прислухатись до гулу моторів.

— Наші! — сказав упевнено Чапела. — Я вже їх навчився пізнавати ще з Севастополя, коли ми, водії машин, брали там пальне з підводних човнів. Ну да, наші, — ще раз потвердив Чапела. — Гудуть весело, а німецькі бомбардувальники — ти помітив, Андрію? — ніби задихаються, ніби їх хтось душить...

Раптом на всеньке селище знялася по радіо повітряна тривога. Озвалися сирени машин. Тривожно залунав гудок сусіднього заводу. Погасло електричне світло, і в небо шугонули світляні мечі прожекторів, намагаючись пробитися крізь товщу густого туману. Вдарили zenітки...

Прокидались мешканці селища, верещали з переляку жінки, кричали нажахані напівсонні діти. Люди натовпом бігли до бомбосховищ.

А вгорі, за туманом, котився, наростав гул моторів, ніби лавина, ніби стався несподіваний землетрус, обрушилися вершини гір і невимовно й нещадно із страшним рокотом і гулом летять вниз на селище, ладні розчавити на своєму шляху будівлі, безтямних від страху людей.

— Може, глянемо? — запитав Андрій, позираючи через віконце в небо.

— А що ж ти побачиш? Надворі туман. Все одно нічого не побачиш. Будемо спати.

В цю мить почувся знайомий моторошний свист і трохи згодом гулкий вибух, від якого здригнулися земля й горище і тонко-тонко забриніло віконце в рамці голуб'ятні.

— Дають добре жару! Вважай: був завод у німців і вже його нема! Накрився!..

— Коли б же тільки завод. Але там могли загинути й наші люди, які працюють на цьому заводі.

— Що вони, дурні? Мабуть же, поховалися або повтікали в гори, до лісу. Наші люди вже привчені до бомбардувань. Німецькі льотчики привчили. А тепер тієї каші дають і німцям. Хай знають, що це за штука — війна!

— Немилосердним я став на них після всього того, що бачив на війні, та й тут бачу! — І Антон Чапела, укритись якимсь лахміттям, накинув його собі ще й на голову і відразу заснув спокійним богатирським сном.

26

Прокинулися хлопці на світанні і, як завжди, стали до звичайної для них роботи. Після тривожної ночі хазяїн Ганс Нушке спав, а коли прокинувся й вийшов на подвір'я, то все по його хазяйству було вже впорано: гній вичищено, корів подоєно, коням закладено в ясла корму, свиням дано їжу і пійло. Стояла уже запряжена велика гарба, де лежали дві коси: мали вирушати в поле за свіжим кормом. А біля гарби стояли двоє наймитів.

— Пане Нушке! Ви не дивуйтесь, що я вам не доповів учора й не спитався вашого дозволу,— сказав Андрій Батурін.— Не спитався тому, що було пізно. До того ж почався наліт авіації, а до мене прийшов мій друг. Йому не було де переночувати, бо його вигнав з двору бауер Конінгс. Я вам зараз усе розповім...

Ганс Нушке уважно слухав свого раба, а потім сказав:

— То це ж, бачу, Антон Чапела? Ну, здрастуй! Здрастуй! — І, на превелике здивування, навіть першим простягнув до нього руку.

— Ви, пане Нушке якось хвалились, що хотіли б у своє хазяйство придбати ще одного робітника, то ось він, Антон Чапела, може піти до вас працювати, якщо ви не передумали. А я вам усе поясню зараз. У пана Конінгса на Сталінградському фронті забито сина Альфреда...

— Зажди, зажди,— перебив його Нушке,— хай він сам розкаже.

І Антон Чапела коротко розповів усе, що сталося, і навіть показав сокиру, яку нахвалявся кинути у нього Конінгс.

— Не добре він діяв, не добре,— сказав Ганс Нушке.— Нам, німцям, треба дивитися вперед. Уже й до нас наближається війна. Це треба розуміти.— І потім до-

дав: — А ще один робітник мені справді в хазяйстві потрібний. Ось уже цієї ночі потривожили людей нашого селища. Як це у вас, росіян, кажуть: «Береженого й бог береже!» Мені потрібна надійна щілина, ну, невеличкий тунель, де б я міг сховатися під час нальотів ворожої авіації. І я, і моя сім'я. Я беру тебе, Антоне, і спробую все оформити в бюро праці та поліції...

— Спасибі, пане Нушке.

— І з Конінгсом порозмовляю. Хай собі іншого раба візьме, якщо у вас такий конфлікт. Він мені сам якось говорив, що хотів би взяти або італійця, або поляка.

— То й добре.

— А зараз я вам покажу місце, де треба вирити мені тунель, бо ми, німці, тепер як на пожарищі: сьогодні ти живий, а завтра тебе нема... загинув від бомби... Тоді вже нічого не потрібно ні тобі, ні твоїй челяді, бо бомба не розбирає, у кого влучить.

— Правда, правда,— погодився з хазяїном Андрій.— Бомба не розбирає... Де вона впаде, там і смерть.

— Ну, а тепер за роботу,— сказав хазяїн.— Я вже підшукав підходяще місце.

Але місце, яке вибрав пан Нушке, одразу забракував Антон Чапела.

— Пане Нушке,— сказав він.— Ви хочете будувати щілину на відкритому місці. Мені здавалося б, що цей тунель треба робити не біля сарая, а в саду, поблизу якогось горбочка... Там і земля буде м'якша, і каміння накладемо зверху для захисту від осколків.

— Добре! — відразу погодився з ним Нушке.

— Потрібно ще зверху покласти добротні колоди, закріпити їх, а потім уже по всьому розіслати брезент, щоб земля не сипалась у щілини. А поверх земляного шару додати ще каміння, тоді ще один шар землі, й укриття буде більш надійним. Знайдуться у вас добротні колоди?

Хазяїн з жалем у голосі відповів:

— Колоди є. Та я збирався робити нове перекриття на сараї, поставити нові стропила. Але, мабуть, доведеться почекати. Дам колоди! — пообіцяв бауер.— Бо власне життя дорожче, аніж ті колоди.

Хлопці самі вибрали у саду підходяще місце, розпланували, звернули увагу й на те, що укриття буде замасковане ще й деревами, і приступили до роботи.

Обоє, молоді, сильні, звичні до фізичної праці, трудилися злагоджено, вміло й швидко. Коли земляні роботи були

закінчені, хлопці обтесали колоди. В Антона була сокира, з якою він уже звик працювати. Андрієві хазяїн дав свою, добре нагострену й зручну. Приємно пахло свіжоте-саною деревиною.

Нушке милувався роботою майстрів, точністю ударів, спритністю, з якою вони працювали.

— Ви що, до війни були теслярами? — поцікавився хазяїн.

— Ми з ним у селі виростили,— відповів на те Антон Чапела.— І це діло нам знайоме обом. Доводилось і хати ставити людям, і столярним ділом займатися. Без цього нам у селі не можна обійтись. Ми люди трудові. Потім Андрій почав працювати в Челябінську на заводі, а я — в МТС трактористом.

— Он як! — здивувався Нушке і, пригадавши першу світову війну, сказав:

— Коли я був у вас в Росії в полоні, тоді такі хлопці, як ви, займалися тільки сільським господарством. Вони були добрими хліборобами, орачами, молотниками. Іноді траплялися й ковалі. А машин не знали.

— Так то ж колись,— сказав Чапела.— А перед війною у нас було створено колгоспи у тридцятих роках і машинно-тракторні станції. Землю колгоспну орали з року в рік тракторами. Вийдеш на поле, глянеш, а перед очима в тебе лежить лан пшениці або жита, лежить, як море, не видно йому кінця-краю... Ви, мабуть, пане Нушке, таких ланів зроду й не бачили.

— Не бачив... Щиро кажу: не бачив. І люди ви якісь інші стали, не такі, яких я знав колись, тоді, як був у полоні в Росії.

— А може, ще побачите, пане Нушке, як війна скінчиться та буде на землях наших мир.

— Хотів би глянути,— сказав пан Нушке,— побувати у вашій країні. Я ще перед початком цього фашистського походу сам собі думав, що не слід було війною йти проти Радянського Союзу.

Нушке тривожно озирнувся, чи їх ніхто не чує, і сказав:

— Знаєте, на сьогодні, може, досить...

По обіді хлопці стали знову до роботи. А коли наступного дня звели стелю з добротних колод, вкрили її брезентом, накидали зверху землі, замаскували дерниною й посадили навіть кущики ожини, Антон Чапела сказав:

— Не щілину, а просто-таки спорудили ми вам справжній дзот. Ні снаряд, ні міна, ні дрібна бомба його не зрушить...

Хіба що п'ятисоткою влучить. Така бомба, звичайно, виверне тоді все. Лишиться тільки одна воронка.

— Не дай боже! Не дай боже, щоб влучила,— перехрестився пан Нушке по-католицькому — з лівого плеча на праве.

У полудень до пана Нушке прийшов розсильний і заявив, щоб хазяїн з'явився до бургомістра.

— Для чого викликають? — поцікавився бауер, відчувши неприємну тривогу і хвилювання. Він подумав: «Уже хтось, мабуть, повідомив, що в моєму господарстві працює ще один раб без відповідного дозволу властей. А може, й сам Конінгс заявив туди, бажаючи повернути собі доброго робітника, за якого він заплатив свого часу гроші й зараз, отямившись після сварки, зажадав повернути раба до себе».

У всякому разі, це непокоїло пана Нушке, і він допитувався у розсильного, бо хотів упевнитись у своїх здогадах.

— Тільки мене викликають?

— Всіх бауерів,— відповів розсильний, виходячи з подвір'я.

— Гаразд,— сказав сам собі Нушке.— Піду. Там дізнаюся.

Він переодягнувся у кращий костюм і пішов з дому. Повернувся від бургомістра надвечір невдоволений і злий.

— Це чортзна-що! Я платив гроші. Я наймав людей, щоб вони працювали в моєму господарстві, а тепер мушу посилати на якісь інші роботи. Навіщо мені в горах тунель? Кому потрібне укриття від бомб так далеко? Хай кожний бауер сам збудує його для себе, як збудував я. А нас, усіх бауерів, зібрали й суворо наказали: у кого є на господарстві наймити, завтра ж вони повинні вийти на копання тунелю. Інакше ми, бауери, мусимо платити штраф, коли наймит не з'явиться.

— Та-а-ак! — невдоволено сказав Чапела.— Нову роботу загадують. А хто ж нас там годуватиме?

— Хто? А ми, бауери, мусимо й годувати. Це неподобство! Такого ще у нас ніколи не було. І не смій перечити, бо є наказ бургомістрові від військових властей...

А наступного дня всі раби прибули із своїми бауерами до будинку бургомістра, і вже звідти жандарми повели їх у гори до того місця, де намічалось пробити тунель. Так почався новий робочий день в Антона Чапели та Андрія Батуріна.

І таких днів було багато.

Будівництво тунелю закінчувалося. Ну, ще лишалось якихось два-три дні, щоб його завершити, як власті знову викликали до себе бауерів спеціальними перепустками, які ретельно перевірялися при вході есесівцями. Мала відбутися якась особливо серйозна розмова.

На ці збори прибув не тільки бургомістр містечка, а й чимало вищих чинів з гестапо, жандармерії.

З відома Адольфа Гітлера і головного натхненника по організації концентраційних таборів Германа Герінга намічалось страхітливе знищення в цих таборах у першу чергу військовополонених і цивільних радянських громадян, а також громадян слов'янського походження.

Збори були недовгими. Вищий есесівський чин прочитав наказ, підписаний фюрером та Герінгом, що стосувався не тільки людей з концентраційних таборів, але й тих рабів, що працюють у бауерів наймитами. В залі, де відбувалися ці страхітливі збори, панувала мертва тиша.

— Ці люди — наші смертельні вороги, — вичитував з наказу гебітскомісар Рудольф Бартель. — Жалощам чи вболіванням за раба тут не може бути місця. Коли ми не знищимо їх, вони намагатимуться знищити нас. Отже, під вашу безпосередню відповідальність доручаю вам на визначений день організувати обов'язкову явку всіх рабів, що працювали на спорудженні тунелю. Хто з вас цього не зробить а чи повідомить раба про цю таємницю, — той вважатиметься ворогом великої Німеччини, буде відправлений до концтабору або суворо покараний. Все! — закінчив гебітскомісар Бартель. — Наказ не підлягає обговоренню.

Мовчки розходились бауери із зборів, пам'ятаючи суворо попередження гестапівців.

Ганс Нушке був розстроєний настільки, що не пішов відразу додому, а завернув з таким же бауером, як і сам, до пивного бару.

Вони сіли за дальній столик, взяли по кухлю пива, і знаючи, що тут їх ніхто не підслухає, почали радитися між собою.

— Як же нам бути? — стиха запитував Нушке, дивлячись в очі своєму другові. — Сказати про цей наказ — значить, врятувати моїх наймитів. Вони можуть передати іншим росіянам, і нам, бауерам, доведеться відповідати. «Хто видасть цю таємницю — буде суворо покараний...» Що значить суворо покараний?

— Я думаю, що той бауер буде розстріляний,— сказав співбесідник.— Наш фюрер у поганому настрої. То ми мали триденний траур по всій Німеччині у зв'язку з поразкою армій фельдмаршала Паулюса під Сталінградом, то розгром нашого війська на Курській дузі, на Кавказі, в Криму й на інших фронтах. Все це впливає на настрої фюрера. Армії відступають... Герінг колись обіцяв, що жодна бомба не впаде на Берлін, а зараз падають бомби і на Кельн, і на Бонн, і на Гамбург, і на Ессен, і на Вуперталь. І навіть Берлін уже горить від цих бомбардувань. Фюрер лютує. Може нас нещадно покарати за невиконання його наказу.

— То що ж нам робити? Що? — допитувався Ганс Нушке.— Із сходу вже насуваються радянські війська. Насуваються нестримно, як гроза... Звичайно, крупні заводчики та фабриканти-мільйонери повтікають в інші країни. Багато хто із цих мільйонерів відкрив особисті рахунки в іноземних банках. А куди дінемося ми, бауери? Про це ти подумав?

Друг нічого не міг відповісти, і Ганс Нушке, гукнувши кельнера, попрохав:

— Ще два кухлі пива!

...Надвечір до пана Нушке прийшла збуджена якоюсь неприємністю фрау Шредер. Вона побачила, як біля сарая порались наймити, закладаючи в ясла коням свіжу траву, й підійшла до них, питаючись про хазяїна.

— Ще не повертався,— відповів Андрій.— Його викликали на якісь збори до бюро праці.

Фрау Шредер подивилася хлопцеві в очі й суворо кинула:

— Пан Нушке нічого вам не казав?

— Нічого. Та ми знаємо, що нам треба післязавтра вийти на роботу, щоб остаточно закінчити в горах тунель.

— Післязавтра? — чомусь перепитала фрау Шредер, і знову на її обличчі відбилосся тривожне хвилювання.

— Ви, фрау Шредер, щось хочете нам сказати, так? — запитав Андрій Батурін.

— Я хотіла... Справді... Порадитися з Нушке... Щоб він сам з вами поговорив... Але ж його немає вдома. А справа не терпить, бо потім може бути запізно.

— Що запізно? — втрутився у розмову й Чапела, обіпершись на вилу, якими носив свіжу конюшину коням.— Ви щось знаєте. Я бачу... Ви щось знаєте неприємне для нас обох з Андрієм. То говоріть... раз уже почали...

Фрау Шредер захвилювалась іще дужче.

— Вам, може, відомо... Я маю двох синів-комуністів.

— Чули про це,— озвався Андрій.— Вони зараз сидять у в'язниці. Посаджено їх туди з наказу фюрера, і невідомо, що з ними буде.

— Ви розумієте, я — мати... Нікого в мене більше немає... з дітей... тільки їх двоє... комуністів... Я знаю, яке це горе для матері... втратити...

— Ну, кажіть уже, кажіть усе, що мали нам сказати,— заохочував її більш нетерплячий Антон.— Ви щось почули? Знаєте якусь неприємну для нас вість?

— Передали мені вірні люди... Над вами, росіянами, гестапівці мають вчинити страхітливий злочин...

— Що, вони збираються нас розстріляти? — запитав, бліднучи, Андрій.— Як же це? Не мають права. Ми — робоча сила. На два роки нас найняв бауер...

— Заспокойся, Андрію,— поклав свою руку на плече другові Чапела.— Давай спочатку вислухаємо фрау Шредер.

Але продовжувати розмову їй не довелося, бо в цю хвилину на подвір'я зайшов трохи сп'янілий пан Нушке.

Він підійшов до сарая, глянув на вражених наймитів, глянув на фрау Шредер і, не відводячи від неї свого допитливого погляду, запитав:

— Ви вже знаєте?

Жінка витримала його погляд і сміливо відповіла:

— Знаю!

Ганс Нушке не став розпитувати, хто їй про те розповів, а тільки поцікавився:

— Сказали їм про це?

— Сказала!

Всі одразу притихли. Антон Чапела й Андрій Батурін дивилися на бауера, який стояв тут же, схиливши голову, не сміючи глянути в їхні обличчя, то на фрау Шредер, яка нічого більше не розповідала хлопцям, а тільки стежила за паном Нушке, мабуть, щиро співчуваючи йому й розуміючи його душевні переживання...

Нарешті він з гіркотою і боєм запитав:

— Що ж мені тепер робити? Пропав я... пропав!..

Фрау Шредер підійшла до нього й почала заспокоювати:

— Мужайтесь, пане Нушке! За ці роки я стільки пережила всякого горя, що проклинатиму фашистів, доки бачитиму світ сонця. Вони забрали у мене мою радість, мою надію, затьмарили моє майбутнє, кинувши за ґрати моїх улюблених синів. А тепер піднімають свою криваву

руку, щоб убити російських хлопців, вічним горем затьмарити матерів-росіянок, позбавити і їх надії й радості, вкрити тяжкою журбою їхні голови... Хіба могу я мовчати, пане Нушке? Хіба в нашому народі живуть тільки одні фашисти і немає людей з добрим серцем і світлою душею, яким потрібний мир і дружба? Про таке життя нам, чесним німцям, треба думати й боротися за це нове життя, щоб на наших землях не проливалась більше кров... За це борються мої сини-комуністи. Таким життям і я хочу жити, пане Нушке, хоч би мені й довелося прийняти смерть. Але я не збираюсь умирати! Я хочу жити з моїми синами, з моїм народом тут, на оновлений і вільній землі моєї дорогої і любимої Німеччини! Тому я прийшла до вас, щоб врятувати цих добрих, чесних хлопців-росіян і допомогти вам, пане Нушке, коли ви цієї допомоги бажаєте... Ви цей час десь пересидите...

— Так, так! — сказав схвильований її душевними словами пан Нушке.— Прийду до вас уночі, щоб мене ніхто й не бачив.

— Ждатиму вас і приготую надійну схованку.

...В умовлений день і час, як і завжди, наймити зібралися біля бюро праці, стиха перемовлялися поміж собою.

— Чули новини? Фронт наближається.

— Від кого чув?

— Італійці таємно слухали передачу і багато що розповіли нашим хлопцям.

— А есесівці, відступаючи, знищують людей у концтаборах.

— Я чув,— повідомляє інший,— що з наближенням фронту есесівці в районі Бреслау зігнали іноземних робітників в один пункт, а тоді давай їх розстрілювати й давити танками. А потім оголосили, що це робили радянські війська.

— Не знаю, як було в Бреслау, але відомо, що фашисти загнали наших полонених у великий підвал, зачинили всі входи й виходи, а потім підклали міни, зірвали будинок, щоб не було й сліду ніякого...

— Їм, фашистам, страшно тепер росіян. Бо ці люди багато бачили їхніх злочинь, найбільше натерпілись всякого горя: і на заводах та фабриках, і в бауерів. От фашисти й хочуть як можна більше їх перебити, щоб не було зайвих свідків.

— Побоятся!... Вже Червона Армія не за горами...

— Це так, але кати поспішають розправитися з нами, і ми повинні бути насторожі...

У натовпі наймитів стояли Антон Чапела і Андрій Батурін. Вони поки що мовчали, слухали інших, придивлялися до них і чекали, поки всіх цих людей поведуть у гори. А в горах легше буде їм усім сховатися.

Вже час було б вирушати, але чомусь нема команди. Наймити починають хвилюватися, висловлюють різні здогади і припущення.

— Чому не йдемо? Кого ждемо?

— Мабуть, чекають ту комісію, що прийматиме тунель.

— А може, пан бургомістр хоче спочатку сам роботу оглянути перед тим, як будуть там переховуватись пани бауери.

Хтось з наймитів крикнув:

— Дивіться, дивіться, сюди ведуть дівчат і жінок!

Здалеку дібрати важко, що за дівчата і що за жінки. Супроводжували їх жандарми. Та коли ці люди наблизились, стало зрозуміло по обношеному дранті, в яке були одягнуті, що це російські наймички — дівчата й молодиці. І ведуть їх саме сюди, де вже стояли переважно наймити з позначками «Ost». Такі самі знаки мали жінки та дівчата. Усім стало зрозуміло, що це співвітчизняниці. Хоча між ними було кілька полячок, що виділялися своїми шляпками й більш кращим вбранням.

У першому ряду поряд своїх подружок ішла Аза Черниш. Обличчя схудле, загоріле, як і руки худюсінькі й, здається, кволі, хоч ця дівчинка працювала в бауера, виконуючи на господарстві роботу за дорослу жінку.

Саме на ній, на цій дівчинці, зупинився поглядом Андрій Батурін і, мимоволі схопивши за лікоть Антона Чапелу, промовив:

— Вона! Пізнаю.

— Хто? Про кого ти говориш?

— Азу Черниш бачу. А то ж її подружки — Ольга Політайло, Поліна Писанка. Це вони мені розповідали про Оксану Смолянець. Давай підійдемо. Я тебе познайомлю з ними, — і, не питаючи згоди друга, посміхаючись, пішов дівчатам назустріч, а слідом за ним рушив і Антон Чапела.

Аза Черниш, пізнавши Андрія, радісно скрикнула і довірливо, ніби до брата, простягнула руки, сказала:

— Андрій Батурін? Та звідкіля ти тут взявся? От не ждали й не гадали з тобою зустрітись, — і очі дівчини зася-

яли від радості й вдоволення.— Я рада... Дуже рада, що ти живий-здоровий.

— І я... я так само радий. Добрий день, Поліно! Добрий день, Ольго!

Розцілував дівчат і вже потім згадав про Антона й представив його дівчатам:

— Знайомтесь! Мій друг Антон Чапела.

Антон потис руку Ользі Політайло й Поліні Писанці.

— Радий бачити землячок з подніпровського краю. Тутдесь була іще одна моя землячка — Катерина Малинка. Чи ви її знали?

— Як же не знати? — сказала Поліна Писанка звучним голосом, блиснувши на нього своїми не то синіми, не то темно-синіми очима.— Знали, добре знали,— і зовсім тихо додала: — Разом збиралися звідси втікати... Ну, вона чомусь не прийшла в умовлене місце... Нас розшукували жандарми з собаками після того, як ми розбіглися в лісі.

— А Малинка ж де? Що з нею сталось? — нетерпляче допитувався Антон.— Вона втекла?

— Мабуть, втекла. Напевне втекла, бо ми її більше в цих краях не бачили. А ми з Ольгою вже розшукали одну одну тільки на другий день. Добрали собі нові прізвища. Я стала — Манька Двірка, а Ольга — Харитина Цимбал. По дорозі нам довелося зустрітися з хлопцями й дівчатами. Ми їм сказали, що нас розбомбило. Хлопці й зголосилися пристроїти на роботу... Але ця хитрість не допомогла, бо там знайшовся один поліцай з Подніпров'я — Микита Плюха. Він пізнав обох. Німці нас затримали, посадовили в сирий підвал, де ми просиділи дві доби. А далі почався нам допит. При допиті нас дуже били.

— Розповідай далі, далі,— прохав Чапела, уважно слухаючи Поліну Писанку.

— Що ж розповідати? Ви, певне, самі знаєте, що на допитах нещадно б'ють, катують. Почали й нас катувати. Ольгу побили так, що в неї йшла кров горлом і носом. Вона не витримала побоїв і назвала своє і моє справжні прізвища. За це нас кинули у в'язницю і не давали нам два дні анічогісінько їсти. Нарешті увійшов до тюрми німець. Допит нам продовжувався увесь час. І коли з'ясували, звідки ми втекли, нас оштрафували по двісті марок і відправили назад на фабрику.

— А мене доставили теж, тільки не на фабрику, а до того хазяїна, в якого я робила. Він мене нікуди не пускав. Навіть прогулялись у неділю до лісу. Я так і жила у нього,

як у тюрмі,— сказала Аза Черниш: очі її враз завіялись журбою...

Незабаром до місця збору наймитів і наймичок прибув на автомашинах і мотоциклах загін озброєних есесівців, з'явився також бургомістр з містечка й вищі чини гестапо, жандармерії. З наказу офіцера рабів і рабинь несподівано оточили мотоциклісти, і гебітскомісар Рудольф Бартель звернувся через перекладача до них з суворим попередженням:

— Ви зараз підете в гори, щоб остаточно закінчити тунель, прибрати сміття, навести порядок і чистоту. В дорозі ніяких розмов. Ніяких запитань. Тих, хто порушуватиме мій наказ, буде розстріляно на місці. Все!

Присутність озброєних есесівців, жандармів і поліції, що оточили рабів, війнула кожному на серце холодом і передчуттям чогось недоброго. Але ніхто нічого не спитав.

Першими пішли на гору наймити, слідом за ними рушили наймички.

Загуркотили мотори мотоциклів. Машини з вищим начальством, обминувши колону, помчали дорогою в гори і швидко зникли з очей.

Антон Чапела і Андрій Батурін йшли поряд, і Чапела пошепки сказав:

— Начальство, мабуть, поїхало перевірити, чи все зроблено мінерами. Діяти будемо, як домовились...

Андрій на знак згоди тільки хитнув головою й не обронив жодного слова.

Дорога в гори звивалася, і тут довелося, порушивши стрій, рухатися вперед звуженими смугами, по боках яких невідступно слідували озброєні мотоциклісти.

Від лісу вже віяло весною, зеленіла трава. На узгір'ях пробивалася до сонця й тепла густа ожина, рясною жовто-зеленою бростю вкривалися крони кленів. Співали синички, проривалися невпевнені ще голоси інших пташок: щиглів, чижів, славок. Скрекотали сороки. Вистукував об стовбур барвистий дятел; перелітали з куца на куц в пошуках живності дрібненькі піночки.

Та люди, що йшли в гори, не помічали зараз ні перших подихів весни, ні пташиних голосів. Гнітючою невідомістю обгорнула їхні душі єдина думка: «Що з нами буде? Куди нас зараз ведуть? Чому стільки йде озброєної охорони? Для чого вона? Чому разом з жандармами есесівці й гестапівці? Чому начальство поїхало вперед? Що в тому тунелю має насправді відбутися? Що? Що?..»

Про те знали лише двоє людей, що разом з усіма наймитами підіймалися в гори, наближаючись до місця роботи.

На невеличкій галяві біля тунелю стояли автомашини і водії, а високих чинів не було. Вони повходили туди, у темний тунель, перевіряючи все, що зроблено мінерами для жорстоко-дикої розправи над людьми, яких привели сюди немовби для остаточного закінчення робіт.

Як по команді, раби зупинились. З тунелю вийшло начальство і вийшли мінери, ставши біля входу окремою групою. Залишили свої мотоцикли конвоїри-есесівці, почепивши автомати через голови на груди. Настала мертва тиша. І ось із строю наймитів раптом вискочило двоє рабів. Блискавкою майнуло в повітрі лезо гострої фінки, і один з жандармів, хитнувшись, замертво звалився біля свого мотоцикла. Спритні й чіпкі руки Антона Чапели підхопили жандармський автомат і сипнули чергу за чергою по охоронцях...

Це так було несподівано, що в цю мить розгубились не тільки охоронці, але й високі чини.

Першим схопився за свою кобуру гебітскомісар Бартель, але не встиг вийняти з неї свій «вальтер»: влучна черга з автомата скосила його наповал.

І всі потім почули голос цього сміливця:

— Товариші! Розбігайтеся до лісу, ховайтесь!... Вони хотіли тут, в тунелю, всіх нас привалити!..— І дав чергу по мінерах, які почали було розбігатися.

Ніби іскру вогнисту кинув Чапела у натовп рабів. Колишні фронтовики, що через концтабори потрапили до бауерів, зрушили з місця й кинулись добувати собі зброю у конвоїрів. Сторопілі охоронці почали було відстрілюватися, але розлютовані раби, не боячись смерті, кидалися на есесівців, виривали із рук зброю й разили своїх ворогів.

На чолі бунту стали Антон з Андрієм, у якого була вже не тільки фінка, а й справжній «вальтер». Обидва нагадували грозу. Антон Чапела шукав серед конвоїрів свого давнього недруга Микиту Плюху, про злодіяння якого чув уже від багатьох людей. І таки помітив його. Кинувши зброю, Микита рвонувся в кущі ожини й присів за каменем, сподіваючись уникнути кари.

Чапела метнувся до нього. В Антона не було часу ні дивитися на нього, ні розмовляти з ним. Він тільки зі скаженою люттю вичавив:

— Ну, наволоч! Одержуй те, що заслужив! — І прошив його наскрізь із автомата.

Жінки й дівчата, розбіглися першими — по двоє й по троє. Вони бігли далі, в гори, нажахані всім баченим і водночас ошчасливлені тим, що залишилися живими й здоровими.

За кілька хвилин біля тунелю лишилися тільки забиті, що їх скосили бунтарі.

Антон Чапела підійшов до мотоцикла, біля якого впав перший жандарм, завів його й сказав:

— Ця машина, мабуть, нам пригодиться. Давай, Андрію, пошукаємо наших дівчат-землячок.

Андрій, сідаючи поряд, спитав:

— Хіба ти це діло знаєш?

— Ти що, забув, я ж — шофер!

Швидко й вправно увімкнув мотор, і він, чачкаючи вихлопними газами, рушив з місця й помчав дорогою все вище та вище в гори.

Друзі уважно оглядали ліс, але нікого з врятованих не побачили.

Люди, мабуть, побоюючись погоні, одійшли подалі від дороги в такі хащі, де надійно можна було сховатись.

— А може, вони подалися через перевал у долину сусіднього селища,— сказав Андрій, бо й справді ніде у лісі не було чути людських голосів.

Співали тільки, як і раніше, дрібні пташки та злегка шуміли обабіч дороги старі безлисті дерева.

— Поглянемо зараз,— кинув Антон Чапела, коли вони переїхали через перевал. Але й тут дорога звивалася, петляла між горами, поволі спадаючи у широку долину. Ніде ані живої душі, тиша і спокій навколо.

Лагідно скрекотів мотоцикл, і під це скрекотіння добре і затишно думалось. ! Антон, і Андрій на якусь мить забули про ті каторжні рабські дні й місяці, які наклали свою чорну печатку на їхні молоді серця, кожен переносився мрією до своєї домівки, до рідних. Як-то вони там? Чи пережили криваве лихоліття?

Антонові прийшла на гадку остання зустріч з Катериною. Він, мабуть, уже до скону пам'ятатиме вираз її очей. Скільки у них було скорботи, туги, а ще відданого й щирого кохання! «Ця не зрадить,— думав Антон тоді.— Ця переборе все, а дідеться...» Та й тепер він був переконаний в цьому, і те мовби додало йому певності, бадьорості.

— Вище голову, Андрію! — посміхнувся Чапела.— Ти ждав цього дня, як і я. У тебе свої рахунки з катями. Мусиш порухатися і за себе, і за Оксану Смолянець. Я не забув. Я пам'ятаю, як ти мені про неї розповідав. Я також пам'ятаю своїх недругів.

Вони повернули до селища.

— Я хоч і німець, а радий тому, що відбувається,— мовив Нушке.— Тепер я можу не боятися концтабору, бо вже фашисти повтікали з нашого селища. Сподіваюся, що гірше тепер не буде.

— Нам, пане Нушке, потрібний одяг,— сказав Антон Чапела.

— Я здогадувався,— якось настрахано відповів бауер.— У мене дещо знайдеться... мені не шкода... Так, так, ходіть зі мною, я це мав на увазі...

— Та скорше, пане, а то у нас немає часу на зайві балачки,— підганяв хазяїна той же таки Чапела.

Переодягнулися і вирушили в дорогу...

27

Вони помчали до містечка, де розташувалася фабрика пана Цейвеля. Мотоцикл мчав на повну швидкість. Так тільки переслідують грабіжників, що вчинили злочин і щосили втікають від погоні. Вітер свистів у вухах. Здавалося, коли б трапилась на дорозі неждана перепона, то і її перескочив би мотоцикл.

Але про це зараз не думав Антон Чапела, переповнений злістю й жадобою помсти.

Скільки минуло часу, хлопці не знали, бачили тільки, що сонце вже схилилось до полудня, коли нарешті прибули вони в містечко, де була фабрика Цейвеля.

Перший будинок, біля якого вони спинилися, належав фабрикантові Цейвелю. Це був великий і красивий особняк, але його раніше за них відвідали робітники й робітниці фабрики. Сам господар завчасно втік, лишивши все своє добро, прихопивши з собою в машину рідних і своїх вірних охоронців — собак-вівчарок.

— Що ж, Андрію, нам нема чого тут робити,— сказав Антон Чапела.— Фабрикант устиг наківати п'ятами звідси. Будемо повертатися до пана Нушке.

Але Андрієві захотілося оглянути фабрику, бо тяжкі спогади враз лягли йому на душу.

— Я тобі, Антоне, тільки покажу верстат, за яким я пра-

цював. Тут зустрівся вперше з Оксаною Смолянець. Ходімо... Мені хочеться... Ми ненадовго,— благально глянув він в очі другові, і той, зрозумівши його душевний стан, погодився.

— Ходім уже, коли ти так хочеш.

Те, що вони побачили, і здивувало, й порадувало їх. Робітники спочатку було заходилися розбивати й нівечити верстати і обладнання, та знайшлися розважливіші від них, які не дозволили цього робити, пояснили, що на цих верстатах, можливо, ще працюватимуть. Але нічого не могли вдіяти з робітницями, які тут працювали під наглядом немилосердної й жорстокої двадцятичотирьохлітньої пані Гіпс, яка була водночас і начальницею табору. Цей табір нагадував собою величезне подвір'я, огорожене колючим дротом, по якому було пропущено електричний струм. Тут жило в бараках двісті тридцять молодих дівчат і жінок та п'ять хлопців.

Лютість німкені Гіпс не мала меж. Якщо дівчата залишали собі на другий день суп, вона обов'язково виливала його, викидала за вікна матраци і ковдри. В усяку погоду насипала в бараці пісок, навмисне поливала його водою, примушуючи дівчат щоденно ту підлогу мити. За неслухняність люто біла непокірливих по щоках.

Те саме зараз їй влаштували робітниці-ткалі. Вони внесли пісок, розтрусили його по підлозі, полили водою. Тоді оточили пані Гіпс. Молода німкеня нічого до пуття не тямила, роззиралася навкоlobіч, мабуть, гадала, що сталося якесь непорозуміння.

Підійшла до неї одна з робітниць й, суворо дивлячись на свою колишню наглядачку, простягнула їй ганчірку, коротко наказала:

— Мий!

— Ніхт! Ніхт! — заперечила пані, в якій були випещені білі руки з червоним манікюром.

— Не хочеш? Ніхт?! — сказала робітниця, глянувши з ненавистю їй в очі, і, нічого не говорячи, одвела свою робочу руку, вдарила її по щоці, вдарила тільки раз.

Пані Гіпс від того удару схитнулася на ногах, мало не впала, а робітниця, тримаючи в лівій руці ганчірку, допитувалася в присутності своїх подруг-ткаль:

— Будеш мити підлогу чи ні? А то ще одержиш ляпаса! — І вже розмахнулася, як раптом пані хитнула головою й з жахом в очах закричала:

— Я! Я! Я!.. Так! Да! Да!..— вимовляла вона, вихо-

пивши з дівочих рук вогку ганчірку, й нагнулася до підлоги.

— Ось так! Ось так! — приказувала дівчина. — Добре миєш! Ти, мабуть, цим ділом займалася й раніше, коли не мала ще в себе наймичок-рабинь. Але працєю моторніше! Моторніше давай! — заохочувала німкеню дівка під загальне схвалення й регіт інших дівчат. — А тепер я тобі зроблю те, що ти робила нашим дівчатам-рабиням. Малинку забула? Дівчину з України, яку ти була, примушувала працювати біля верстата?

Пані розігнулася й запитала:

— Хто така? Не знаю... Не пам'ятаю...

Дівчина-ткаля спекла німкені нового ляпаса і допитувалася:

— А тепер згадала ту дівчину? Кажі, згадала?

— Я! Я! Я!.. Так! Да! Да-а!.. — закричала пані Гіпс.

Волосся в пані розкуйовдилось. Щоки горіли від сильних дівочих долонь. Оборки коштовної сукні змокрили й забруднилися, а в цеху гримів все той же дівочий караючий голос:

— Моторніше! Моторніше працєю! Ти за ці роки вигулялась добре, як лошиця!

— Працєю! Працєю! — галасували дівчата. — Не злиняєш від того. Хай поробить, як ми робили. Вона завжди була сита, а нас годувала помиями. І ми витерпіли, вижили! Хай і вона попробує, як бути наймичкою.

— Ти чуєш, Антоне? — торкнув за плече Чапелу Андрій Батурін. — А про твою Малинку й досі на фабриці пам'ятають... Молодець, мабуть, дівка!

Чапела, посміхнувшись, сказав:

— У мене іншої б не могло бути. Ми ж перед війною з нею мали одружитися.

І раптом озвався гучний, владний голос робітниці.

— Досить! — сказала вона. — Ми хоч трохи віддячили їй. Іди собі геть та запам'ятай, що треба бути не катом, а людиною, бо люди тобі наруги ніколи не простять. А ми, як бачиш, прощаємо. Ми, росіянки-рабині, прощаємо!.. Це теж запам'ятай. Коли будуть у тебе діти — їм перекажи про нашу російську доброту, бо ми не звірі, а люди. Люди, розумієш? А тепер іди від нас, щоб ми тебе ніколи більше й не бачили перед своїми очима!..

Пані Гіпс випустила з рук ганчірку.

— Я! Я! Так! Да! Да-а!.. — пробелькотіла вона і вискочила з цеху, ніби очманіла, під голосний дівочий сміх.

— Ну, ми, Андрію, такими сердобольними не будемо, як дівчата. Ми мусимо розраховатися сповна з нашими ворогами.

А вороги, як миші, пробували сховатися всіма силами, вдавалися до різних хитрощів. Вони переодягалися в цивільне вбрання і переховувались по домівках, або в добрих сусідів, або в родичів, або заходили в такі селища й містечка, де їх не знали зовсім, і під виглядом іноземних робітників влаштовувались працювати на завод чи до бауєрів. А часом рядилися і під полонених, але хтось пізнавав і виявляв серед них або наглядача табору, або жандарма, говорив про це товаришам:

«Хлопці! Та це ж переодягнений жандарм. Я його з табору пам'ятаю».

...Минуло ще кілька днів. На підступах до Берліна точилися жорстокі бої. І саме в цей час Чапела й Батурін ще раз вирішили навідати Кельн, а заодно оглянути й табір. Може, хтось іще лишився з старих друзів.

— Ідемо! — сказали вони пану Нушке і наступного дня вирушили в дорогу. Пан Нушке з чемності не поцікавився, куди й чого вони їдуть, тільки запитав у них:

— Коли вас звідти ждати?

Хлопці знизали плечима, і пан Нушке зрозумів, що його питання в даному разі невчасне, і тільки відповів, запевнивши хлопців:

— Можете не турбуватися. Все ваше буде у повній збереженості.

— А ми й не сумніваємось, — сказав Антон Чапела, викочуючи з сарайчика заправлений бензином мотоцикл.

Шлях був знайомий обом. Уже вони згодом, під'їжджаючи до міста, помітили мотоцикл, що стояв на обочині дороги, біля якого порався водій.

— Може, хтось із наших? — сказав Чапела. — Може, потрібно йому чимсь допомогти? — І, збавляючи швидкість, звернув на обочину дороги, зупинився поруч невідомого йому водія з мотоциклом.

— Що, браток, зіпсувалася машина? — спитав він подружньому в людини, одягнутої в добротний костюм.

Водій різко повернувся на той голос і сказав:

— От не ждав тут зараз почути українську мову, — і простягнув руку, щоб привітатися із земляками. Чапела уважно розглядав статуристого водія, і по виразу його обличчя було помітно, що він напружено думав, силкуючись щось пригадати...

Замість привітання Чапела, пильно розглядаючи його обличчя, сказав:

— Зажди, зажди!.. Я десь наче тебе вже бачив раніше,— і раптом осінила його думка. Він пригадав цю людину, а пригадавши, спитав:

— Чи ти часом, голубе, не був у Севастополі?.. Коли ми, матроси, брали пальне для своєї частини з підводних човнів?

Проти волі в того смикнулося обличчя, він безглуздо посміхнувся і, намагаючись бути спокійним, відвернувся од Чапели, продовжуючи поратись біля свого мотоцикла, глухо промовив:

— Ніколи в Севастополі не був. І тебе зроду не бачив і не знаю.

— Брешеш, Демидюк! — голосно сказав Чапела.— От не ждав і не гадав зустрітись з тобою саме тут, у Німеччині... Тоді ти втік від мене...

Демидюк — він же колишній Прокіп Задихайло з подніпровського краю — різко обернувся, тримаючи в руках вихоплений револьвер, але готовий до всього Чапела виявився спритнішим.

Не встиг навіть крикнути своєму супротивникові: «Кидай зброю!» А просто вистрелив у нього впритул, і той, одразу випустивши револьвер, упав на мотоцикл.

З боку Кельна, а це було недалеко від околиці міста, де вже стояли військові пости, одразу вискочила на шосе автомашина, прямуючи до місця події.

Машина зупинилася біля мотоцикла, на якому лежала людина з темнуватою плямою на сірому костюмі якраз проти серця...

В ній сидів представник військової адміністрації — майор.

— Хто ви такі? За віщо вбили людину?

— Хіба ж це людина? Убив його я,— відповів Антон Чапела.— Це гад, з яким я зустрівся ще в Севастополі. Ми тоді там брали машинами-цистернами спочатку з кораблів, а потім з підводних човнів пальне і доставляли його в нашу частину. За це нам присвоїли гвардійське звання і представили до нагороди медалями «За відвагу».

— То ти водій машини? — поцікавився майор.— А все ж, за віщо вбив мотоцикліста?

— І про це можу розказати,— відповів Чапела, але майор, глянувши на його дружка, спитав:

— А хто він?

— Андрій? — перепитав Чапела трохи здивовано й пояс-
нив: — Мій друг з Челябінська — Андрій Батурін. Разом у
Кельнському концтаборі були... А потім приїхали бауери
вирішувати собі наймитів у господарства. Нас одібрали хазяї-
ни. Та коли вам буде цікаво, ми розкажемо про все.

— Перевіримо пізніше. А зараз хочу попередити. Ми за-
бороняємо кому б то не було чинити самосуд! Колишніх
поліцаїв і всяких зрадників треба направляти в армійські
особові відділи... Там розберуться, кого треба взяти в
штрафний батальйон, хай повоює в Червоній Армії і
спокутує свою провину перед Батьківщиною, поверне собі
чесне звання радянського громадянина, а хто завинив
більше — одержить заслужену кару згідно наших радянсь-
ких законів. Зрозуміло?

— Так! — відповіли обоє.

— А перед тим, як я вислухаю ваші розповіді, ви мусите
перш за все здати зброю.

Антон Чапела глянув на дружка й спитав:

— Здамо, чи що? Тепер, мабуть, уже вона нам не знадо-
биться...— І першим віддав свій «вальтер» майорові. А за-
одно здав і зброю забитого ним ворога, сказавши при
цьому:

— А це ось отого... гада... Демидюка...

28

До своєї землянки запросив кращих бійців-снайперів
розвідувального батальйону командир Перелюб.

— Я знову викликав вас, — почав він, — щоб повідомити
про нове бойове завдання. Багато у нас було різних пере-
пон на нелегкому шляху, і кожного разу все складніші,
все важчі. Та ми вже до цього звикли. Коли треба — зна-
чить, треба! Цього разу перед нами будуть не гори та висот-
ки, а й глибока річка Шпрее. Її треба буде форсувати.
Тут потрібна не тільки відвага, мужність, але й воїни, добре
загартовані в боях, які можуть правити човнами. Цими
човнами вони переправлятимуть десантні війська на той
берег, де містяться міністерські будинки і де засів ворог,
оберігаючи кожний будинок, захищаючи свій гарнізон,
кількістю іноді до батальйону. Головну трудність боїв
у центральній частині Берліна прийняли на себе штурмові
групи і штурмові загони. Я хотів би запитати, — і Перелюб
замовк на хвильку, придивляючись до притихлих бійців, —
чи всі ви вмієте плавати?

— Серед нас є моряки-тихоокеанці,— озвався першим Василь Зайцев.— Як же це воно: моряк — і не вміє плавати? А потім дехто виростав біля рідних річок та озер. Плавати вміємо!

— Це на всякий випадок питаюся, коли часом поблизу вибухне міна й переверне човна, то щоб люди зуміли впливти...

— Товаришу комбат,— озвався густий голос Сави Булата.— Хіба нам уперше бути в бою? Бій — це робота!

— Спасибі вам,— подякував бійцям Перелюб.— Отже, без човнів нам не обійтись. А загалом, чим швидше впорасмося, тим швидше буде взятий ворожий рейхстаг! Це ви собі запам'ятайте.

Майже чотири роки наші героїчні воїни, що перейшли в контрнаступ від Москви, Сталінграда, Північного Кавказу, з Курської дуги, України, Білорусії, Прибалтики й інших районів країни, ждали цих днів.

І ось цей час остаточної розплати з фашизмом настає! Серед бійців воєнної флотилії був і Крутояр Іван.

— А ви знаєте, товаришу командир, як я зустрівся з своїми земляками? — озвався він.

— Цікаво,— поглянув на нього Перелюб.

Іван Крутояр, почервонілий від хвилювання, почав:

— Та як зустрівся? Звичайно, зрадів дуже. Тоді хтось з водників запитує мене: «А ви, товаришу старший сержант, хіба теж звідти?»— «З тієї сторони! Живим, може, зостанусь, то повертатимусь до рідного Подніпров'я».— «Хто ж у вас там лишився?»— «Мати,— кажу,— лишилась і... дівчина».— «А-а-а!..»

— Там же був іще Сава Булат,— нагадав Перелюб,— який виділявся своєю бородою і зростом серед молодих водників.

Тепер уже встряв у розмову й Булат:

— А дозвольте, товаришу командир, я сам трохи розкажу. Отож мене молоді солдати розпитували про минулі бої, про Сталінград, як ми там воювали. «Та як,— кажу,— воювали? Була вже у нас практика. Били ми їхніх гренадерів у Сталінграді в Довгому яру. Ну, ніколи не думав я, що нам ще й тут, у їхній Німеччині, доведеться добивати фашистів. Але що ж поробиш: коли треба — значить, треба! Значить, будемо й тут їх бити!»

На черговій переправі через річку Шпрее Іван Крутояр раптом почув з човна знайомий голос:

— Давай і на мого «дуба» гармату! У мене човен міцний,

добротний. Знайдеться місце й стрільцям. Витримає! Я знаю. Я таким «дубом» перевозив людей у себе на Дніпрі. Не бійтеся, не перекину, бо я справжній веслувальник. Колись працював бакенщиком. Це діло знаю...

До його човна-«дуба» сів і здивований Крутояр, скрикнувши:

— Дядьку Помадко? Та звідки ви тут узялися?

Степан Помадка мало не випустив свого весла, зрадівши:

— Іван?! Авжеж Крутояр! А щоб ти був жив-здоров!

— Давайте й мені весло! Я теж це діло знаю! Будемо разом з усіма переправлятися на той берег. Як же ви, Помадко, опинилися тут?

— Не питай. Пізніше про себе розкажу, — і він поплював собі на долоні, вправно взяв до рук ясенове весло й гукнув: — Віддать кінці!.. Попливли!..

...За рейхстаг точилася кровопролитна битва. Цей район обороняли відбірні есесівські частини, оснащені танками, штурмовими гарматами і багаточисельною артилерією. Зав'язався згодом вогневий і рукопашний бій безпосередньо перед будинком рейхстагу і за головний вхід.

Йшов жорстокий бій всередині будівлі.

О 18 годині розпочався повторний штурм рейхстагу! Бійці очищали від противника поверх за поверхом, почалась нова стрімка атака. Солдати закидали вестибюль, коридори, кожную кімнату ручними гранатами. Сходи доводилось брати з бою. Лунав потужний голос Сави Булата, що гукав до своїх бійців Єгора Кудряша та Івана Крутояра:

— Бий фашистів!.. У Сталінграді били гренадерів, а тут будемо колошкати ще й есесівців!

— Так їх, Саво, глуши!.. Винишуй іродове плем'я!.. — захоплював друга сибіряк Охрім Убоженко. А неговірливий снайпер Василь Зайцев не відставав од нього:

— Я вам, товариші сталінградці, допомагатиму без промаху!

Ідесь на сходах погрожував фашистам Степан Помадка:

— Я теж згадаю їм за тих людей з нашого села, що їх вони живцем спалювали в школі у селі Сокирне... Ось вам, гади! — І з його автомата вилітали влучно й густо смертельно гарячі кулі...

О 21 годині 50 хвилин сержант Єгоров і молодший сержант Кантарія підняли червоний прапор Перемоги над рейхстагом.

— Ну, що ж, ми й цього разу добре потрудилися,— сказав Сава Тарасович Булат, витираючи рясний піт із чола, глянув на рейхстаг, на куполі якого маяв червоним полотнищем переможний прапор, і додав:

— То, може, й ми, хлопці, залишимо на колонах рейхстагу пам'ять, як колошкали тут фашистів-есесівців. Хай буде на згадку!

Першим підійшов до колони з крейдою в руці Іван Крутояр:

«Ми захищали рідну Україну, всі народи Радянського Союзу і всього світу від фашистської чуми! Колгоспники з Подніпров'я: Іван Крутояр, Сава Булат».

І тут же поряд з ними розписався волзький козак із села Гловатка Степан Кряж, дописавши:

«Я захищав моє рідне Поволжя, його колгоспи і тамтешніх людей».

Лишили свої записи на подзьобаній кулями й осколками рейхстагівській колоні сибіряки — тихоокеанські моряки: Василь Зайцев, Охрім Убоженко, Большешапов. Тут же залишив своє прізвище Леван Богатурія. Черкнув крейдою по колоні й Степан Помадка. Завершили численні прізвища радянських воїнів скромним розписом генерал Гречанюк і полковник Черниш. І вже останнім підійшов сюди й приклав свою руку гвардійський командир розвідувального батальйону Терентій Перелюб.

Не захотів лишати свого підпису на згадку тільки старшина Єгор Кудряш. Махнувши рукою, він презирливо сказав:

— Вони тут і так ще про нас згадають!..— Та й одійшов з ненавистю й огидою від цієї страшної будівлі, в якій кишіло недавно зміїне фашистське гніздо...

Одягнений він у військовий кітель, на якому виблискував орден Червоного Прапора, військове півгаліфе, заправлене в наваксовані шеврові чоботи. Високий, стрункий, широкоплечий, з іскристими веселими очима, не стукаючи, широко розчинив двері, і, переступаючи через поріг, сказав:

— Радий... Дуже радий, що застав тебе... Ну, ти вже чув усе? І знаєш усе... По твоїх очах бачу: знаєш.— І Шунін,

поклавши обережно на дубовий диван свій портфель, розвів сильні руки.— Я тобі зараз нічого не говоритиму. Я тебе, Сидоре Антоновичу, хочу обійняти, як брата, і привітати з Перемогою, рідний мій! З Перемогою! — І Сидір Антонович відчув, як у його плечах аж хруснуло від міцного стиску.

Тричі поцілував його секретар, а вже тоді випустив із своїх обіймів. Дістав портсигар, клацнув, запропонував сигарету.

— Закуримо, Сидоре Антоновичу! — і посміхнувся, ще раз оглянувши Гаркушу очима, в яких світилися не лише приязнь, а й особлива якась непідкупна доброта і повага.— Я не питаю тебе, Сидоре Антоновичу, про господарські справи,— говорив далі Шунін.— Мені відомо, що ти добрий господар. Знаєш землю, любиш, умієш працювати... І ось я подумав, коли на душі в мене радість... Та хіба тільки в мене? У всіх нас, особливо в батьків, чії сини...— І секретар, згадавши втрату й горе свого друга, замовк.

Хмарка смутку війнула на його обличчя. Він співчутливо знову обійняв Сидора Антоновича і глухо сказав:

— Не будемо зараз про це згадувати... Я собі думав: до кого сьогодні поїхати? Кого провідати?..

— Чого ж,— сказав Гаркуша.— Це можна. Сьогодні неділя. Спішної роботи нема. Ходімо до мене додому. Я скажу своїй старенькій, то вона нам одразу й вареників наліпить. І до вареників дещо в мене знайдеться...

Він легко й виразно стиха проспівав.

— Так, чи що? — запитав задоволений тим, що згадав і слова, і мелодію пісні.

— А звідки ви її знаєте? — поцікавився Гаркуша, і Шунін охоче відповів:

— Та хіба в Поволжі мало українців? Цілі селища є. І на Дону, і на Волзі, і особливо в Сибіру. Колишні переселенці. З діда-прадіда. А де живуть українці, там живуть і їхні пісні. Мені доводилося з ними зустрічатися і серед них жити. Колись поговоримо. А зараз ось...— І Олексій Павлович, поклавши на стіл портфеля, вийняв звідти пляшку горілки, склянки і загорнуто в газету закуску.

— Коли так, то дещо і в мене знайдеться,— сказав Гаркуша і з своєї схованки в шафі дістав у мисочці квашені помідори, огірки, пучечок молодої цибулі, шматок сала, кілька яєць, пахучий хліб.

— То це у нас з тобою, Сидоре Антоновичу, просто несподівано організувався справжній бенкет.

— Заради такої нагоди не гріх і побенкетувати! Хіба ми з вами цього не заслужили?

— Заслужили,— погодився секретар.

Друзі глянули один одному в очі, заусміхались, і Шунін сказав слова, які йшли від самісінького серця і доброї та чесної душі:

— П'ю за те, щоб на наших радянських землях ніколи, вже більше ніколи, чуеш, ніколи не було війни! Щоб і ми самі, і наші нащадки знали лише дружбу, мир, вільний труд на віки вічні. На віки вічні! За це я п'ю!

— За це і я вип'ю! — мовив так само зворушено Гаркуша.

Потім по-братськи ще раз обнялися, поцілувались тричі, а тоді вже потягнулись до квашених помідорів, до хліба й зеленої цибульки, сьогодні зірваної вранці з грядки.

— Хотів би я з тобою, Сидоре Антоновичу, поговорити, запитати тебе, як друга вірного,— почав Шунін.

Гаркуша пильно глянув в обличчя секретареві райкому, намагаючись розгадати його думку.— Тож я слухаю вас, Олексію Павловичу.

— Я буду ширий з тобою, як завжди,— продовжив Шунін.— Ти, мабуть, не здогадуєшся. У нашому районі всякі люди були в евакуації. Були добрі хазяїни, були, на превеликий жаль, і нерадиві. Доля загнала у глибокий тил багато різного люду. Я гаразд придивився за цей час, особливо ж до голів колгоспів. І дуже б хотів...

— Щоб я залишився тут, на Поволжі?

— Зоставайся, Гаркушо! Я ж тебе знаю, як себе, знаю, як нікого іншого... Я не збираюся тебе захвалювати, чи що, але ти умів виходити з найскрутнішого становища. А після війни, знаєш, як нам потрібні добрі хазяїни. Ми тут такі діла розгорнемо, Сидоре. Все дістанемо: і нові трактори, і нові комбайни, і всякі машини... А земля у нашому краю сам знаєш яка. Є де розгорнутися. Нам потрібні саме такі розумні, ділові, ініціативні люди, як ти, Сидоре Антоновичу. Ти не уявляєш собі, яким стане наш край через кілька років. Ти подумай, порадься з дружиною, з Санькою. І лишайтесь! Саньку ми тут заміж видамо. Підшукаємо для неї якогось орла-тракториста чи комбайнера, і нехай своє щастя кують потім разом у новому краю.

— Така дівка, як Санька, вже сама собі орла підшукала. Жде не діждеться, коли вже ми будемо повертатися до рідного краю. Ви розумієте, Олексію Павловичу, я думав уже, чи лишатися тут. Довго думав і відчув: не зможу. Рідна

сторона, рідне Подніпров'я, де я народився, зріс, працював багато років. Не зможу я порвати... забути... Там виростили мої сини. І, може, таки я діждуся з війни хоч одного... Михайла. Одружу його. Будуть тоді в мене онуки, скрашатимуть моє життя в рідному краю. А я працюватиму, доки вистачить сил! Працювати я вмю і роботу свою знаю і люблю. Та й Устина моя знудгувалася. Вона, як перелітна пташина, ждала кілька років цієї весни. Хіба ж можна її тепер тут затримати, коли душа її там, у рідній стороні, і всі думки там і всякі материнські помисли — все там, на Подніпров'ї. Ви зрозумійте мене... зрозумійте нас... Все в тому краю зруйноване німцями, а ми мусимо відбудувати. Все відбудувати! До всього треба прикласти хазяйські руки. Там буду я потрібніший. Так мені підказує моє сумління.

Помовчали, подумали, і Шунін нарешті сказав:

— Я розумію тебе, Сидоре Антоновичу. Хай буде по-твоєму! Спасибі тобі за твою чесну працю. Буду тебе згадувати як брата... Знай...

— Ви добра, чуйна і справедлива людина,— і на очах у Гаркуші з'явилася зворушлива сльоза.— Хай буде нам обом щастя і радість, хоч ми житимемо в різних краях.

— Добре! — сказав Шунін, прощально поглянув на друга, у якого світилися на довгастих віях чисті, як роса, сльозинки і не зривалися з вій...

31

...І знову все було так, як і кілька років тому, коли вони вирушали з Подніпров'я за Волгу.

Сьогодні ще до схід сонця були запряжені ті ж колгоспні коні і той же віз, на який почеплено необхідний у дорозі казанок — для майбутньої юшки, відро, посуд з ложками, що їх зберіг; Гаркуша і зараз примостив під намощеним сіном ще й домашні сіті, якими він у дорозі, коли їхав за Волгу, ловив рибу в річках та озерах, і цим підхарчовувалися вони всі.

Проводи їм влаштовували у неділю в колгоспному клубі, дарували квіти, говорили теплі сердечні слова на прощання, бажали благополучно дістатися додому.

А сьогодні от уже в зборі вся сім'я. Вмостилася на возі Устина. Біля неї притулився кіт Пушок. Взяла віжки до рук Санька, а Сидір Антонович розчинив ворота, вивів коней на

вулицю, по-хазяйському потім зачинив їх. Невідступно ходив слідом за ним Бобчик. А коли Сидір Антонович, скинувши картуза, вклонився і хаті і подвір'ю, де прожив стільки, стиха промовив:

— Спасибі, що приютили нас, людей з України, в страшний час лихоліття. Хай щасливою буде і ця земля заволзька, і ця хата, і всеньке подвір'я!..

А тоді вклонився аж до землі, ще раз оглянув очима, ніби хотів назавжди це все запам'ятати... Та вже тоді, не озирючись, пішов до воза, мовчки сів на нього, забрав з Саньчиних рук віжки й сказав:

— Ну, коненята, у щасливу дорогу рушаймо! В добрий час! — і гукнув до собаки: — За нами, Бобчик!

Собака слухняно побіг за возом, а хазяїн смикнув віжки, злегка цвѡхнув по кінських крупах батіжком. Коні, змахнувши хвостами, побігли степовою дорогою веселіше.

А біля палісадничка з'явилася Перелюбчиха з дівчинкою на руках і хлопчиком Валериком, що тримав у руках пучок степових квітів, які, мабуть, збирався вручити Саньці, та так і не вручив.

Чи запізнилася сусідка з ними попрощатися, чи, може, не змогла в таку хвилину глянути їм чесно в очі... Гаркуша, озирнувшись, помітив її, і звернувся потім до Саньки:

— Це що ж вона, гадає тут і лишатися назавжди?

— Сподівається, що Перелюб добрий. Може, простить їй зраду і повернеться до неї. Вирішила ждати його з війни... у цьому краю.

Гаркуша несподівано сказав:

— Хай тобі, Санько, буде наукою, як по-дурному може розбитися добра сім'я! — І він більше про Перелюбчиху не став говорити, а дивився вперед на безмежний степ, що прослався перед ними без кінця-краю, накритий голубою- голубою чашею безхмарного неба, в якому вже звучали, пливли, переливаючись, перекиваючи один одного, жайворонкові співи.

Сидір Антонович намагався розшукувати весняних співаків і, коли зір його потрапляв на пташину, він залюбки стежив, як, дрібно-дрібно б'ючи крильцями, пташина, ніби повисала на одному місці чи на ниточці, чи павутинні зовсім невидимому, розливаючи навколо у просторому степу чари свого голосу, а кінчики пір'інок на крилах чомусь були виразно світлими... А потім несподівано під крильцями та

павутинка обривалася і пташина каменем падала з височини й губилася в ситій, по-весінньому пахучій, соковитій траві...

— Чуєте? Чуєте? — запитував Гаркуша в своїх подорожніх, і вони обоє відповідали стиха, ніби боялися обірати ті чаруючі співи.

— Чуємо, Сидоре Антоновичу, чуємо!..

— Благодать яка! — сказала захоплено Устина, озираючи простір, де виднілися тільки безмежний степ, небо.

— Така краса, як на Україні! — сказав Сидір Антонович і навіть зняв кашкета, розстебнув комір сорочки, щоб обдавав його певніше теплий вітерець.

А степ жив і буяв цвітіннями трав і підставляв той цвіт бджолам і волохатим джмелям, підперезаним різнокольоровими поясами.

Якого тільки цвіту, яких тільки барв тут не було! Синіми бубонцями на рясному стеблі красувався жабрій, а біля нього прослалися рожеві кущики чебрецю. Звивалася по землі берізка, а за нею стежила вівсяниця день у день: «Кого ж вона обів'є? Кому заважатиме рости й тягнутися до сонця: мені чи моему сусідові, степановим батогам?»

Стоїть між травою вищий за всіх ситій та колючий будяк і ніби підморгує сусідам: «Дивіться, мовляв, усі, яка на мені багряна шапка!» І помітили ту шапку бджоли і побачили джмелі, примостилися, розглядають рожеве хутро, перебирають його лапками. А біля будяка розкидало свій жовтий цвіт ведмеже вушко і прислухається: про що ж гомонять між собою бджоли, чи готові вже джмелі брати з глибинного цвіту, мов з озерця, солодкий нектар?

А далі вбралася золотавими вінчиками свиріпа, і вже за нею, ніби хто навмисне розгорнув темно-фіалкові сувої та й забув їх згорнути. Тільки ж то не сувої миготять перед очима, а розрослися буйно та красиво степові васильки...

Кожна билинка цвіте, виграє барвами і тягнеться до сонця, щоб поцілуватися з ним, віддати йому росу, зібрану перед світанням. А сонце голубить і обдає теплом своїм той цвіт, п'є з нього росу, умивається нею і ніжить по-весінньому.

Не поспішаючи, йдуть коні, бо перед ними знову прослалися дальня дорога. Можна й притомитися, але править

ними досвідчений хазяїн. Він не смикає дарма віжок, він і підбадьорить, він і пожартує з ними.

— Веселіше, коники, веселіше ступайте. Адже їдемо додому. Чуєте? Додому, милі мої коники, додому!.. — і Сидір Антонович відчуває сам, що йому приємно зараз навіть розмовляти з кіньми, бо в цю хвилину він чує, як у нього ніби співає сама душа, налита радістю і щастям...

Першу ніч ночували біля якоїсь безіменної річечки, оброслої прибережними очеретами, кущами пахучих лоз та по самому березі могутніми берестами, що їх невідомо хто й коли садив у цьому краю. Дров було досить. І хоч звично розкладалося звечора багаття, — юшки не варили. Харчувалися тими продуктами, що їх взяли з собою в дорогу. Кип'ятили тільки чай і пили його не в накладку, як то було вдома, а відкушували по маленькому шматочку з грудочок рафінаду.

Сидір Антонович випріг коней, спутав їх і пустив пастися в степ на соковиті весняні трави. Чувся тільки тупіт спутаних ніг, що гупали в землю копитами в пошуках свіжшої трави. Сам же Сидір Антонович годував Бобчика та Пушка, і вони не відходили од багаття, тримаючись поблизу тепла і хазяїнів.

Горіло воно, видиме у степу хто зна й куди. А над багаттям лежало небо, всіяне зорями. Одні з них горіли особливо яскраво й величаво, інші ж ледь-ледь іскрилися в такій височині, що виднівся тільки туманець навколо них і світилися вони сяючими піщинками в ньому, ніби прикриті серпанковим покривалом. То тут, то там деякі зірки несподівано зривалися і падали в неозору безвість, залишаючи по собі осяйний хвіст, що швидко згасав у темнуватому просторі.

Так минула не одна ніч, поки вони якось непомітно опинилися вже у донських степах — таких же роздольних і широких, з озерами, безіменними річечками і з такою ж щедрою рослинністю, як то було й за Волгою. Тільки села тут зустрічалися частіше й більше, здавалося, зеленіли навколо селищ та хуторів фруктові сади й городи.

Ночувати вирішив Сидір Антонович у селищі Підколоднівка, над самісіньким Доном.

— Хоч хата поки що у нас невеличка, та якось розмістимось, — говорив господар Петро Трохимович Уривський, а по-вуличному Лупаша — привітний і радий людям з України. — У нас уже ночували колгоспники з Полтавщини — Гречанюки. Їхали волами, запряженими в гарбу. Батьки і

дві дівки з ними. Розказували нам про сина. Їхній син в Червоній Армії — високий начальник. Генеральське звання має... Ну, звісно, ордени і медалі,— хвалився господар, а виявилось, що новий гість, який зараз до нього прибув, добре знав цю родину за Волгою, допомагав їм влаштуватись чим зміг...

— Ну то й добре! — Ще більше зрадів Лупаша, дізнавшись про таке.— Зараз же люди, як птаці, сполохані з рідних місць, розкидані по всіх усядах. А тепер ось настав час їм повертатися додому. Це ж у них он яка радість! — доброзичливо говорив хазяїн,— Гречанюк теж було в степу збирався ночувати, щоб не надокучати нам, та ми його відраjali, бо це вже тут починається така зона, що німці понатикали скрізь мін і по берегу, і в лісі — ступити не можна. А в лісі ж воно ягода ожина і гриби. Ну, ходити страшно. Хвиля міну несе на крижині, зачепилося десь за корінь чи гілку — вибухає. Особливо страждають від тих мін хлопчачки. Бачать — лежить та штука, половинка голуба, як крашене яєчко, а друга — біла, вабить дитину, ніби іграшка. Підійме. Кортить розглянути краще. Ото крутить її, крутить, доки міна вибухне. Бувають дні — по четверо, по п'ятеро дітей ховають. А одного хлопчину аж на телефонні дроти закинуло, а він ще живий, проситься звідти, щоб йому в хаті померти... Доки прибігли з селища мати з тіткою, а він уже і кончився на тих дротах. Біда з цими дітьми! — похитав скрушно головою господар.— Ми на одну ніч потіснимось і всі переночуємо в хаті. Так буде спокійніше.

— А я все-таки на возі ночуватиму,— сказав Сидір Антонович.— А завтра на галярі переправимось через Дон і далі гайда, гайда!..

— Це ж саме Дон у розливі. Мабуть, кілометрів зо три буде в ширину. Зараз уже вечоріє, то не видно другого берега, а завтра глянете на наш Дон. Казав я вам про хату. Оце на цьому самому місці й стояла, тільки німці її розбили з гармати. А ми за три тижні все прибрали, вставили вікна, обмазали зовні, потинкували зсередини, прикрасили рушниками. І хата стала — як писанка. Пічку поставили та й живемо.

— Довелося і нам цієї зими ночувати в полі,— озвалася старенька, тримаючи в руках жмуток пшениці.— А на горі з того боку стояли німці. І скільки оком не глянь росла по всенькій горі пшениця, і жито стоїть торішне. Зимувало, не висипалось тільки. Ніхто його не косив. У нас хліба і то-

рішні, і позаторішні... стоять у полі... скірт сімдесят. Воно ж кому треба — яечко, а нам — одьожка! Отож по той бік Дону на горі були німці. Так хліба там і зимували нескошені. Якби полягло — на косу його б не взяв. А мій старий вже весною приладнав грабки та й косив ще з двома старичками.

— Воно якби взяти бійців та вивести на поле — швидко б зібрали. А так стоїть пшениця, рветься добре, хоч за зиму попідгнивало і рветься без кореня. А то ж нас троє стариків... Ну, поклали вісімнадцять укосів.

— Треба сказати, що й весна цього року холодна. У мене на городі жито посіяне. Ну схопилося, вчасно зазеленіло — та й усе. Врожай торік був добрий, а цього року, може, й не вродить. А двояшка буде чи не буде,— міркував Петро Трохимович.— Весна ж, кажу, холодна.

Лупаша крізь віконце подивився на Дон, сказав:

— Хвиля висока ходить. Вода ж прибуває дванадцять днів і дванадцять спадатиме. А сьогодні тільки дев'ятий день... Не чули, які новини? — несподівано запитав дід, глянувши на Сидора Антоновича.

— Як же не чули? На весь світ об'явлено про нашу Перемогу!

— Об'явлено... Об'явлено! Ми теж чули радіо...

— Дай боже, щоб не було на світі більше такого страхоліття! І так ще люди не отямилась після всього пережитого,— сказала господиня і поклала жмутик пшениці там, де лежали й інші стеблини.

— Ото ж німці тоді стояли в нашому селі Підколоднівці,— продовжував хазяїн.— Мав я у себе в господарстві десять дощок у запасі. Колись же знадобляться — вікно підправити чи нового стола змайструвати... Та не так сталося, як гадалося,— все німці забрали, попалили на дрова. А тепер і вікна треба було б більші вставити, і стола путящого змайструвати... І стільців ось нема. Гола хата. Онуки ще малі. В однієї їх п'ятеро, а в другої — троє... Ну, нічого не вдієш, треба терпіти. Ждемо з війни синів: один у нас був на Сталінградському фронті, другий захищав Ленінград. Тепер обоє в Німеччині. Ждемо їх додому... з перемогою! — сказав Лупаша й додав: — Оце вам розкажую, а сам думаю: у людей більше добра пропало. Життя своє поклали ті, що на війні полягли за рідну землю, то що ж я журитимусь за хатою та за дошками? Живі будемо — наживемо знову всього. Нам би оце швидше синів діждатися.

— І то правда,— підтримала чоловіка його дружина.— От зіп'яли ми якусь халамидину та й живемо в ній. А повернуться сини — нову хату поставимо. Хіба не так я кажу? — запитала вона Устину.— Для матері нічого краще в світі не треба, якби її діти були живими-здоровими...

Переночували в добрих людей, а як почало світати, хазяйка зварила кулешику, пригостила ночувальників.

— Оце вже я не сподівався на таке пригощення,— сказав Сидір Антонович і звернувся до Саньки: — Ти, Саню, молодша, моторніша... Збігай, візьми в мисочку з воза квашених помідорчиків.

Санька мотнулася на подвір'я, а Сидір Антонович пояснював:

— Це ж моя Устина прихопила зернята, коли їхали сюди, за Волгу. Тут вирощували вони з Санькою, тут їх і квасили. Та оце і в дорогу зараз взяли.

Помідори справді були добірними і лежали в мисочці, ніби сортові яблука медвинської циганки — червоні, наліті ароматним соком,— хоч би і не хотів їсти, то від такого частування не відмовишся.

— До чого ж гарні! Отаких би діжечку мати! — розхвалювала господиня, що охоче потягувалася до рідкісної закуски.

— Смачні? — спитала Устина, вдоволена, що її квашення сподобалось хазяїнам.— Я можу поділитися насінням,— сказала Устина і тут же вийняла з торбинки вузлик, відсипала в жменю, дала господині.

— Ну, спасибі! Оце буде пам'ять. І в нас ростимуть помідори з Подніпров'я! То це ж забагато мені дає.

— Нічого. Поділитесь й ви з добрими людьми. В мене насіння вистачить. Та, може, іще комусь доведеться дати в дорозі.

— Не знаю, як і дякувати вам. Мої сини теж їх люблять. Спасибі.— Господиня підвелася із-за стола і обережно, щоб не розтрусити з долоні жодного зернятка, заховала дарунок в своєму закапелочку.

...Причал був поряд, тому до галяри пішли проводити гостей привітні господарі.

— А це ж і я вам дещо дам з свого насіння,— сказала на прощання господиня і в чисті ганчірочки, зав'язані у вузлички, передала Устині донські гостинці.— Тут насіння огірочків і редиски. А тут столові бурячки. А це хай буде качан кукурудзи... Трохи маку даю, укріпцю, соняхів,— промовляла, називаючи кожне насіння ласкавенько та

любовно.— Хай же і наше донське насіннячко росте і родить у подніпровському краю!

Людей на березі було небагато, тому всі прибулі до причалу розмістилися на галярі разом з цією упряжжю.

Сердечно попрощалися Сидір Антонович з Петром Трохимовичем, навіть обнялися на прощання, як годиться, і Гаркуша сказав:

— Може, колись доведеться побувати в наших краях подніпровських, питайте село Сокирне. Зустріну вас, як кращого друга.

— Хто знає,— відповів на це Петро Трохимович.— Літа вже не ті. Коли б молодість повернути, може б, і навідався погостювати якийсь деньок-два, подивився б на Дніпро, а так...— і він, розчулившись, тільки махнув рукою.— Щасливо добратися в рідну сторону,— промовив, знявши свого картуза й мовчки став біля лозяного куща, вкритого м'якими котиками цвіту й першими ніжними та блискучими зверху листочками, ніби їх на вранішній зорці було вкрито глянцем. Стояв, дивився, як невеликий буксир тягнув за собою галяру, все далі й далі віддаляючись від берега.

— Хороші люди трапляються в світі,— сказав Сидір Антонович, оглядаючи берег, де ще самотньо стояли двоє стареньких.— Хто я для них? Сват, кум чи давній друг? А от же й притулок нам дали, і прийняли сердечно, мов рідних. Лупаша!..— промовив він уголос, ніби хотів запам'ятати це прізвище.— Сердечні, добрі душі.

Що далі відпливала галяра, то течія ставала бистрішою і то меншими видавалися старенькі, гублячись на тлі лозяних кущів. І тільки тоді обоє вони залишили берег, коли вже їхні обличчя зовсім зливалися між собою і не можна було розібрати здалеку — хто ж там стоїть.

На середині Дон брався бистриною, вкривався бурунами, що ніби виверталися з самого дна і в тих страхітливих бурунах несподівано з'являвся то підмитий і вирваний з корінням стовбур явора, чи береста, чи уламки розтрощеного крижинами тину, чи надбережне сміття, змите з піщаної коси. Воно з'являлося на поверхні, кружляло у всіх на виду і так же потім непомітно зникало в глибокому вирі або пливло під водою далі, щоб десь з'явитися знову в стрімких каламутних бурунах на бушованій поверхні.

Ця водяна бистринь лякала Устину.

Санька ж дивилася на Дон, а їй пригадувалась страшна

ніч тут же, біля Богучар, коли налетіли німецькі бомбардувальники бомбити переправу...

Минули роки, а вона й досі пам'ятає ту подію так яскраво, наче те все відбувалося вчора. І гул ворожих моторів, що наближались до Дону із західної сторони, і перші ракети «люстри», що, звисаючи на парашутиках, освітлювали вночі, ніби вдень, і саму переправу з людьми, і все, що на тій переправі відбувалося.

Санці пригадалася жінка, що, мов божевільна, пробігла повз неї берегом, пригортаючи своє дитя, з диким нестямним криком: «Рятуйте, людоньки, рятуйте!.. Дитя моє кривавиться». І, не спинившись, така ж нестямна, побігла від небезпеки в темніючий степ, де металася, мов навіжена, під вибухами бомб худоба...

Санька при цій згадці аж заплющила очі від страху, а це видіння в спогаді невідступно стояло у неї перед очима й було страшним і яскравим.

«Невже це все я бачила? — мимоволі подумала дівчина. — Бачила, бачила, бо пам'ятаю і досі».

Саньці хотілося не думати про таке страхіття, поговорити з Сидором Антоновичем, трохи розвіятись, але, позирнувши на Гаркушу, розмовляти з ним не відважилась, бо помітила, що він теж про щось зосереджено думає.

Насправді ж Сидір Антонович милувався красою Дону в розливів.

«Дванадцять днів вода прибуватиме, дванадцять спадастиме», — пригадалась йому хазяйська мова.

Дон був справді широким, бистрим і могутнім. Розливаючись, він виходив з берегів, затоплював талою водою прибережні луки, лози — виднілися над водою тільки вершечки й зеленіли, як і затоплені на третину гаї, пробиваючись до сонця першим весняним листям.

Дон розлився так широко, що сягав у далечінь аж по тойбережних крейдяних гір, що білили, нагадуючи засніжені гірські вершини.

Сидір Антонович тепер мав можливість все роздивитися, бо того разу на переправі було йому не до цього. Він помітив зараз із річки, що правий берег горбистий, вкритий торішніми сухими бур'янами і там, напевне, вже з коріння пробивалася перша зелена трава, яка згодом зламає своїм ростом сухе віджиле бадилля, даючи ріст новим пагінцям. А далі, за видимими горбами й горбочками, лягли широкі донські степи, посічені та розмиті споконвічними ярами. Там уже виспівували жайворонки, подавали свій

голос землерийні ховрашки, а на них з високого голубого неба зорив далекий степовий орел, шукаючи для себе живої поживи...

«Добра тут земля,— подумав Сидір Антонович, оглядаючи далечінь.— Добра й родюча. Ну якби ж лісів було більше».

Благополучно виїхали кіньми на берег, і Устина не втерпіла, перехрестилась, промовивши:

— Хоч і виросла я біля Дніпра, а глибокої води змалечку боялася і зараз її боюся. Бачили, як вода виргала в собі цілі дерева. Дивитися на ту силу й то страшно. Слава тобі, господи, що це все уже минулося.— І вона, ще раз перехрестившись, вместилася на возі, зручніше прикрила полою своєї кофтини Пушка й сказала: — Ну що ж, Сидоре, не будемо гаяти часу. Рушаймо додому!

Коні смикнули воза, прямуючи до битого шляху. Слідом за возом, бадьоро помахуючи хвостом, побіг жвавий Бобчик.

По цей бік Дону вже лежала перед очима земля, що зазнала боїв, грабіжництва, руйнації і нещадних пожеж. Багатьох сіл вздовж шляху не стало зовсім. Незайманими лишилися тільки ті селища, де німцям довелося драпати від Червоної Армії так швидко, що вони не встигали підпалювати хати, будівлі, втікаючи, мов очманілі...

Біля Ново-Пскова зупинилися в сосновому лісі, щоб підхарчувати коней і підхарчуватися самим.

— Який лісок гарний,— сказала Санька.— Пройдуся трохи, бо я вже за лісом скучила. Все перед очима степ і степ. А яке тут повітря чисте та пахуче... Ви відчуваєте? Смоляний дух іде від сосни. Е, та тут і квіти є! — скрикнула Санька, побачивши на галявинці рожево-фіалкову сон-траву, що її стеблинка була вкрита білим пушком. Зірвала, понюхала, розчаровано промовила: — Так собі пахне. У наших лісах, мабуть, уже проліски відцвіли і настигають у цвіті фіалки, а може, й конвалії та ряст. Я люблю блукати весною в наших подніпровських лісах. Там квітів багато всяких... І пташок багато.

Наче навмисне прилетіла звідкись сорока і сіла з скрекотанням на бокову соснову гілочку, таку тоненьку, що пташина загойдалася на ній, регулюючи хвостом вверх — вниз свою рівновагу, щоб не зірватися з неї. Там же понад траву з'явився жовтогарячий метелик, сів на якусь квіточку, відразу піднявся з неї, шукаючи вже іншу, яскравішу,

і, знайшовши, примостився на ній, перебираючи лапками духмяні кольорові пелюстки.

— Я теж люблю ліс,— сказав Сидір Антонович,— і, коли дивлюся на оце все: і на сороку, і на метелика, і на весняні квіти,— душа моя відпочиває, і я хочу забути про війну. Забути! Забути!..

А на обочині дороги вже викладено з потинкованої цегли до воїнів: «Вперед на розгром ворога! Вперед на Захід!»

Війна знову постала перед ними, коли вони після відпочинку проїхали через невеличкий лісок і опинилися по той бік лісу, в полі...

Їхню увагу привернули до себе троє жінок, що тягнули борону з накладеним зверху камінням, аби від тієї ваги глибше вгрузали в ґрунт гострі зубці. Тягли і голосно ляляли когось на весь степ:

— Щоб ти отак гнувся і не розгинався до віку, окаянна ти душа!

— Як оце ти нас призвів до такої каторжної роботи!

— Та щоб же тобі світу-сонця не видати!

— Щоб ти не ходив по землі, а навкарачки тільки лазив все життя!

— Сто болячок тобі в спину!

— А сто — в печінку!

Перепочили жінки трохи біля борони, а тоді знову заходилися клясти... Та одна починає, друга додає, а третя, ніби приперчує:

— Щоб тебе коростою обсипало з ніг до голови!

— Щоб люди на тебе плювалися, гнали від себе геть!

— І ніхто не подав тобі ані води, ані скориночки...

І щоб ти з голоду пропав на віки вічні!

Сидір Антонович зупинив коней і, звертаючись до молодичь, запитав:

— А кого це ви, жіночки, так клянете?

— Та це ми його, гада, хрестимо, щоб швидше сконав,— озвалася одна з них, наймолодша.

— Про якого гада говорите? — допитувався Гаркуша.

— Та про Гітлера!..

— То чого ж ви його клянете?

— А так легше орати,— усміхнулися молодичі, раді проїжджим людям, які дають їм можливість трохи відпочити й погомоніти.

— Оце ж бачите, до чого ми дожилися! Ні коней, ні корів.

Село наше спалене. Нап'яли, хто як зміг, курені та й живемо в них. Хоч би прислали якогось поганенького трактора — все була б нам поміч... То ми вже хоч лайкою душу відводимо!

— Заждіть, жіночки, будуть у вас знову і трактори, і всякі машини, як то було до війни. Інші республіки, де люди війни не зазнали, допоможуть нам і худобою, і машинами. Не залишать нас у біді,— сказав упевнено Сидір Антонович.— Ну, звичайно, і нам самим доведеться добре потрудитися, щоб поставити нові хати. А трудитися ми вміємо! Тепер про Гітлера... Хіба ви, жіночки, по радіо не чули, що його вже немає на світі...

— Туди йому й дорога, собаці! — сказала одна з молодиць. — Його солдати все забрали в мене: і одяг, і добро всяке та ще й убили на війні чоловіка. А чоловік ще був у мене молодий, красивий, трудолюбивий і людей любив... Тепер нема. Одержала з фронту «чорнову». Ще в сорок першому році... у братській могилі лежить. Був і нема... Інші солдати будуть тепер з війни повертатися, а я ж свого не діжду-у...— і молодиця затулила обличчя кінчиками хустки, сіла на теплу ріллю, тужно заридала...

Сидір Антонович нічого більше не сказав жінкам. Не став і заспокоювати ридаючу молодицю. Хіба заспокоїш її співчуттям, чи зменшиш їй горя, коли й сам такого горя зазнав, пережив, втративши двох синів. Тому Гаркуша сів на воза, скинув свого картуза, мовчки взяв віжки, смикнув ними, і коні рушили далі шляхом.

Молодиця ще якийсь час сиділа на теплій ріллі, потім підвелася, одягла собі шлею на плече і знову жінки заходилися клясти Гітлера, добираючи найбільш дошкульні, в'їдливі й образливі слова.

А перед очима дорога, дорога й дорога — то рівна, степова, то лягла вона через долину, то покрутилася між лісочками, то в'ється лугами запашними, то пересікає спалені та зруйновані села й селища, куди знову повернулися люди, поставили на своїх садибах курені, сяк-так оладнали печі та й живуть, посадивши всяку городину на своїх садибах.

Глянеш на таке село й видно: там он і там здіймається поміж зеленню мирний димок, а де його видно — там є і люди, там є і життя!..

У ранкових зорях і в вечірніх загравах згасали день за днем, і незабаром Гаркушині коненята прибули до україн-

ського містечка Старобільська. Перше, що їх вразило, були святкові передзвони в незруйнованій церкві.

Устина, почувши їх, мимоволі перехрестилася, а потім побачила бабусь, жінок і навіть дітей по-святковому одягнutih, що з жмутками вербових гілочок йшли, певне, до храму.

— То я вже бачу, настала й вербна, — ні до кого не звертаючись, промовила Устина і, глянувши на куполи, повз які вони зараз проїжджали, ще раз побожно перехрестилася, а потім привіталася до молодиці, що стояла з хлопчиком біля церковних воріт. Молодиця люб'язно привіталася до проїжджих і несподівано сказала:

— Дивлюсь на вас і думаю: «Еге ж, люди добрі, це вже ви, мабуть, повертаєтесь з вакуації?»

— Так, так! — встряв у розмову Сидір Антонович, зупинивши коней. — Повертаємось з далекого краю... Із-за Волги. Там жили. Там робили в колгоспі. А тепер оце повертаємось додому. Тільки от задача, де б його тут переночувати?

— Хоча б і в мене, — сказала так само люб'язно жінка. — Підвертайте до мого двору, розпрягайте коней і ночуйте спокійно.

— Спасибі вам на добромуму слові, — і Сидір Антонович зіскочив з воза, підвернув до воріт, на які вказувала молодиця, і, звично їх розчинивши, взяв за обротьку коней.

— Заїжджайте. Подвір'я у нас просторе. Є де розвернутись.

Пропустивши постояльців, хазяйка дбайливо зачинила ворота, поклавши на залізні скаби добротну жердину. Мабуть, тому, що надходили великодні свята, а може, й тому, щоб вивітрити остаточно з хат особливий німецький солдатський дух з «некарошою махоркою», молодиці, жінки й дівчата особливо старалися: скоблили ножами столи й ослони, мили гарячою водою стільці, підвіконня й рами на вікнах, не шкодуючи окропу, щоб в їхніх хатах ні крихітки не лишалося остогидлого смороду. Двічі потім мастили хату всередині і старанно тинкували зовні переважно в голубий колір. І підводили рівенько призьби жовтогарячою глиною, щоб хата в господині знову стояла, мов писанка, — красива та вбрана, як то було до цієї проклятущої війни.

І постояльці милувалися тією красою, хоч воєнні руйнування ще давали про себе знати і в цьому містечку.

Поряд з одноповерховими будиночками лежали безладними руїнами великі будинки... І якимсь дивним видавалося містечко з своїми голубими вцілілими хатками й руїнами кращих будівель, де перемішалось каміння і штукатурка з стін, потрошені уламки кровельного заліза, поламані віконні рами й бите скло, що відсвічувало десятками іскор тихого сяйва повновидого місяця, який того вечора світив над притишеним містечком.

Булицю пройшла юрба підростаючої молоді, співаючи модну пісеньку, що їй невідомо хто поширив у містечку. Переважали в тій юрбі дівочі голоси.

— Якась нова пісня, що я її й не чула і не знаю, — сказала Санька, охоча до співу.

Поступово, як наростала, так само затихала пісня. Не чути було вже й гармоні, тільки повніше світив повновидний місяць в шибки вікон, і особливо яскраво й багряно відсвічувала перша квіточка дешевенького калачика, що своїм листям і цвітом пригортався до холодної шибки.

Хазяїни, звичайно, розпиталися у проїжджих, хто вони, звідки, чим займалися в евакуації.

— Ми — селяни, — сказав Сидір Антонович, — з діда-прадіда. Ходимо біля землі, вирощуємо хліб для Червоної Армії і для всього народу.

— Хтось же був з ваших родичів на війні? — поцікавилась балакуча господиня і цим запитанням наче шпигонула в серце.

Нічого не сказала Устина, а Сидір Антонович схилив голову, тихо промовив:

— Були... Наші сини...

— Ви кажете... були? — перепитала хазяйка, і голос у неї чомусь здригнувся, ніби глянувши на батька, вона зрозуміла все без слів.

— Двоє... полягло... на різних фронтах... А молодший Михайло... ще, може, об'явиться після війни. Ждемо...

У хаті стало тихо. Виразніше тепер чути, як цокає годинник, почеплений на стіні з мідяним, мов п'ятак, маятничком і такими ж жовтими гирками, підвішеними на ланцюжку.

Хазяйка ніби шкодувала, що ненароком доторкнулася до свіжої батьківської рани. Мовчки схопила хустку, пов'язала голову, кудись мотнулася — чи до погребя, чи до хлівця, а через деякий час повернулася з кошолочкою, звідки виймала і складала на столі все, чим збиралася пригостити гостей.

— Німці так втікали, що не вистачало в них часу па-
лити й руйнувати. Втікали, мов оглашенні. Навіть із влас-
них складів не встигли всього вивезти. А тут ввірвалися
до міста червоноармійці. Ми вибігли на вулицю їх зустрі-
чати, а тоді зупинилися, дивимось — а в них погони. Я оз-
валася до них першою: «Хто ж ви будете?» А тоді помітила
в одного зірочку нашу, і той червоноармієць засміявся
голосно й сказав: «Не пізнаєте, тітонько? Ми — наші,
радянські воїни!»

Кинулися ми до них — жданих, дорогих. І обіймаємо,
і цілуємо, і плачемо з радощів.

«Та де ж ви, — питаємо їх, — взялися? Німці ж казали:
«Нема вже Червоної Армії. Всіх повбивано... за Уралом...»

«Урал тоді вони побачать, як у жаби на голові роги ви-
ростуть», — засміявся весело боєць і засміялися люди...

Місяць зазирає крізь шиби вікна. Знову над Старобіль-
ськом мирно й тихо, тільки в нічному небі переливалися
зорі: іскристі, далекі, величаві..

32

Все ближче та ближче рідна сторона. Вже почалися
ліси Подніпров'я — соснові, а найчастіше — мішані. Тут
росли дуб, ясен, липа, берест. І хоч дуби, ясени та берести
стояли ще у глибокому зимовому сні, де-не-де вже наклю-
вувалось між чорного гілля перша ніжна зелень і пер-
ший цвіт.

Пишались золотистими пучками цвіту клени. Вбиралася
в першу зелень листочків черемха, не хотіли відставати
від них у своєму вінчальному вбранні ніжні, тендітні й
завжди красиві берізки, оздоблені не тільки листячком,
а ще й рясними, мов сережки, бруньками... Цвіли проліс-
ки, переважно сині-сині, часом так рясно, особливо на
горбочках, під дубами, що ними була вкрита вся місцин-
ка, ніби хтось навмисне розіслав тут синьо-зелені скатер-
тини. Де-не-де між ними рожевів ряст з різьбленим листяч-
ком. В цьому ж гурті губилися пучечки духмяних фіалок
з цвітом і листям.

— І ото ж воно все поспішає розцвісти й одцвісти, поки
дерева ще не вкрилися листям, одцвісти, доки світить на
них сонечко, — сказала Санька, милуючись багатством того
цвітіння. — Ага, кортить і собі зірвати букетик.

— Так чого ж? Зірви! — і Сидір Антонович зупинив
коней.

Санька спритно зіскочила з воза, підбігла до першого горбочка й почала вибирати не тільки проліски, але й рожевий ряст і цілі кущики фіалок, нюхаючи їх, вона захоплено промовляла:

— Ой, яке ж пахуче!.. Ну, духи!.. Справжні духи!..

Підбіг до Саньки Бобчик, байдуже пройшовся по завітчаному горбочку й помчав у кущі, сполохавши там їжачка, що одразу згорнувся в колючий клубочок, і собака тільки гавкав на нього, але підступитися не відважувався.

За кілька хвилин Санька назривала отакений букет, поділилася ним з Сидором Антоновичем і тіткою Устиною, яка відразу припала до весняного аромату, сказавши:

— Любила я перші проліски і фіалки. Ну, конвалії дужче за все. Вони мені, оці квіти, нагадують юність.— І знову жадібно схилилася до духмяного пучка.

— Гай-гай! — посміхнувся Сидір Антонович.— Про що згадала... Коли те все було!..

— Дарма! — відповіла дружина.— Молодість не забувається довіку! Її завжди приємно згадати. Ось нюхаю фіалки, а себе ніби бачу юною!..

Рушили коні. Знову поплив перед очима ліс у всій своїй розмаїтості і весняній красі, а в кущах все ще лунало гавкання Бобчика, що ніяк не міг упоратися з їжачком. Довелося-таки йому нарешті лишити звірятко й доганяти підводу.

По-весняному вже гріє сонце. Його промені, обдаючи ліс, розбиваються на тисячі світляних зайчиків. То спалахне від його сяйва пелюстками окрема над дорогою квітка, то дивним узором вкриється рясний кущ глоду, чи терену, чи ліщини, і впадуть від них і замруть на землі темнуваті тіні. То раптом зігріє той промінь шматок кори на березі, і вона заясніє, ніби посмішка від того обдарованого світла й тепла. То ляже проміння вздовж дороги і виднішими стають і торішне листя, і суха трава, і придорожні стовбури, і нова весняна рослинність.

Сидір Антонович за всім спостерігає і йому приємно те все бачити, до чого звик він змалку. Але ще приємніше слухати різні пташині голоси, слухати і впізнавати, яка саме пташина подає свій голосок.

— Чуєте? Чуєте? — звертав він увагу своїх пасажирів.— Озався вівчарик. Там тієї пташки — одна видимість, дрібненька, маленька, а, дивись, як ловко виспіває! — І прослухавши її співочі «колінця», він проказав: — Тень-

тінью, тінь-тюнь, гр-гр-тень-тінь! А це вже співає славка: чек-чек — і розсипала джуркотливі трелі... О! Чуєте? Вплився голос грицика, трясохвістки.

— Сидоре Антоновичу, — звернулася Санька. — Звідки ви цих пташин знаєте? Та ще й вгадуєте їхні голоси?

Сидір Антонович посміхнувся і спокійно відповів:

— Я, Саню, з дитинства до всього допитливий: і до птахів, і до звірат усяких. Все хотілося мені знати, побачити власними очима... Чого не знав, завжди допитувався у старших людей: чи то були охотники, чи птахолови. Зустрічалися мені в житті всякі люди. Та й сам я в дитинстві, під осінь, ловив у клітки-западні на різних бур'янищах та конопляниках і чижів, і щиглів. Любив за ними доглядати взимку: і водичку свіжу їм ставив, і конопляне насіння для них діставав... У хаті такий спів стоїть на світанку... Ніби вже весна почалася. А на дворі ще сніг лежить... Ну, весною я виносив клітки на ганок, розкривав дверцятка й випускав пташок на волю. «Летіть, — кажу, — пташенята, туди де вам любо!» Аякже!

Майже над дорогою розсипалася трель, і Сидір Антонович, підвівши голову, почав шукати пташину.

— Це зяблик... Де ж він? На клені? Бач, як красиво виспіває.

— Де? Де? — спитала Санька, жадібно оглядаючи дерево. — Ага, вже бачу! На тоненькій гілочці примостився.

Пташина, помітивши людей, обірвала пісню, пурхнула далі від дороги в гущавину.

— Сполохали ми пташку. Ну, нічого. Ця сполохалась — інших почуємо.

Знову затупали по дорозі кінські копита...

Десь у гущавині з приємним флейтовим свистом озвалась пташина.

— Оцей голос, Санько, запам'ятай. Його завжди можна пізнати серед голосів інших птахів, — повчав Сидір Антонович. — Ця пташка зветься іволга.

А праворуч уже звертала на себе увагу сойка і ніби вторив їй шпак, збагатившись новими мелодіями, що він їх запозичив від інших птахів, повернувшись з втомлюючого ірю до рідного лісу, і зараз хизувався перед сойкою, яка теж уміє наслідувати співи інших птахів.

Отак, слухаючи пташиний концерт, поволі минав час. Посвітлішало згодом небо в урочищі, пояснишало, і пасажири тільки тепер помітили, що опинилися на узліссі. Перед їхніми очима, ніби вві сні або в казці розкрилася

дивна омріяна панорама рідного подніпровського краю...

Відкрилися неозорі далі, широчезне небо, якому не було ні кінця, ні краю, всіяне білими легкими хмаринками, що здавалися невагомими, бо пропливали вони, мов пух, у височині над горами правого берега, завітчаними в прозелень дерев та чагарників, і здалеку зливались між собою в неяскраві фарби: то зелено-жовту, то коричневу, то навіть сивувато-сіру, особливо в тих місцях, де купчилися тополі, осоки та молоді осичини...

По горах виднілися згарища й руїни, й водночас примічались тимчасово поставлені курені та землянки, в яких уже курівся звичний димок. А внизу прослався так само, як колись, широкий величавий та синій-синій в сяйві сонця Дніпро.

— Невже це все я зараз знову бачу? І не вві сні, наяву бачу?! Ось він лежить перед нами, наш Славутич. Теж грає відблесками... Дорогий мій! — сказав зворушено й ніжно Сидір Антонович, і голос його здригнув, а в очах з'явилися зворушливі сльози. Він не соромився зараз цих сліз — хай течуть, хай радіє душа і серце. Думав не раз ночами: «Побачу тебе чи не побачу більше?» Дожив, побачив... Здрастуй, мій дорогий, улюблений подніпровський краю! — і він урочисто став на коліна, пригорнувся до теплої під сонцем землі, де він народився, зростав, тупцяв босими ноженятами по зелених шовкових травах заливних лугів, гір, ярів, вистрибував по золотому пісочку, омитому дніпровською чистою хвилею, де він знав і труд, і любов, і щастя...

А потів він нагнувся і поцілував ту землю, застигши на ній, ніби біля найбільшої святині. І коли Сидір Антонович підвів голову, він побачив, що позаду нього стоять такі ж розчулені Устина і Санька з повними сліз очима, зворушені й мовчазні...

Тут же знаходився, підвівши вухо, мов заєць, Бобчик, дивився на господарів. А поряд, муркотячи, лащився хвостом об ноги Устині і Пушок.

— Ну ось, повертаємось додому, — промовив Сидір Антонович і, глянувши на Дніпро, здивувався: — Ви гляньте, зірвано міст, покарьожено і ферми, і стропила у воді лежать, а того й не помітив, що вже постаралися наші сапери. Поряд збудовано дерев'яний міст. Ну, спасибі їм! Молодці сапери! Не треба буде довго переправлятися.— І вдоволений Сидір Антонович пішов до коней, що терпеливо дожидалися свого хазяїна.

...Широко відкритими очима дивилася Санька на протилежний берег із знайомим гаєм, що за ці роки ще дуже розрісся й погустішав. Ще не зійшла у Дніпрі повідна вода, і в ній стояли червонуваті кущі прибережних лоз, стояли так само у воді й верби, і по їхніх потемнілих стовбурах було видно, куди сягала цієї весни течія...

Тепер уже вода почала спадати. З'явилось на гілочках перше листячко і рясні пахучі й пухнасті сережки, але диво дивне! Освітлені сонцем, під неосяжним шатром голубого неба і широкого повноводого Дніпра, здалеку верби видавалися привабливо-голубими, яких Санька ще зроду не бачила. «Мабуть, змішалися кольори при вранішньому сонці,— подумала вона.— Бач, навколо скільки лягло голубизни, тому й верби здаються голубими...» І вона милувалась вербами і лозами, сіро-зеленою корою осичини та осокорів, що рясно й розложисто вкрили правий берег могутньої ріки.

Санька ніби аж не повірила власним очам, сказала:

— Придивіться до протилежного берега, Сидоре Антоновичу. Чи не здається вам, що верби стали голубими?

Глянула туди й тітка Устина, позирнув Гаркуша, і майже разом відповіли:

— Так, голубі! Звичайно ж, голубі! Це буває на Дніпрі в ясну погоду та ще коли вкривається гілля молодими листочками.

«Значить, мені не здалося, я таки й справді не помилилася»,— зраділа дівчина і знову замилувалася Дніпром. А величавий Славутич бурхав у весняних берегах, обрамлених густими гаями, горами і кручами. На безмежних рівнинах Лівобережжя, що йому, здавалося, не було кінця і яке сягало аж до невисоких звивистих горбів, бовваніли у сизому, димчатому, як туман, мареві рідні селища, лісочки й неосяжна далечінь.

Вода у Дніпрі, як і в Дону, вирувала пінявим накипом, зливалася в глибинах у все нові й нові круговерті.

«Потрап у таке вировище, то, мабуть, і не впливеш звідти, потягне на дно»,— подумала Санька.

Переїхали через дерев'яний міст, завернули ліворуч. Очі подорожніх жадібно оглядали вулицю, сподіваючись зустріти когось із земляків, але вулиця була безлюдною. Стояли голі комини, довкола лежала почорніла земля, горбатились купи глини, якихось уламків від хат, вклякли, змертвіли обпалені дерева.

Біля першого ж згарища з куреня вийшла молодиця й дзвінким голосом покликала:

— Ванько! Де ти? Ванько-о-о!

З глибини садка так само дзвінко відгукнувся підліток:

— Я тут, мамо! Копаю город!

— Збігай до криниці та принеси відерце води!

— За-а-а-раз!

Голоси затихли, та озвався зраділий Сидір Антонович:

— Є люди! Є!.. Хай і на згарищах, а люди живуть! Є хазяїни! Нап'яли курінь та й живуть,— радів він, смикаючи за віжки коней: — Но, малята! Но! Но!.. Давай веселіше!

Були в селі і вцілілі хати, саме ті, де жили або німці, або поліцаї, або їхні прислужники.

— Чи наша ж не спалена? — занепокоєно промовила Санька і навіть підвелася на возі, стала навколішки, аби побачити стріху, і садок, і ворота з хвірткою.

— Ні, я таки побіжу! — сказала вона, спритно й легко скочила із воза й подалася вперед. Серце її схвильовано й тривожно калатало, мов неприкаяне, ладне вирватися з грудей; так хотілося хутчій добігти й побачити і хату, і садибу з ганком, і особливо рідну маму, за якою вона невимовно скучила. «Швидше! Швидше, Саню! — підганяла себе дівчина.— Ти ж колись на змаганнях брала перший приз на швидкість. Давай, Саню! Давай, дава-ай!..»

І ось перед очима рідна хата, де вона народилася, де прожила свої дитячі та юнацькі літа, звідки вирушала в евакуацію за Волгу.

Але тут же Саньчине обличчя спохмурніло, погляд упав на ворота, що були уцент розтроснені, мабуть, якоюсь важкою машиною чи гусеницями танка.

«Це нічого, нічого,— намагалася себе заспокоїти.— Аби мама... щоб вони були живі... Щоб тільки живими їх побачити...»

І, передихнувши якусь хвилю, Санька побігла далі. Не пам'ятала, як розчинила хвіртку, як йшла стежкою до ганку. Протупотіли по дерев'яних східцях Саньчині черевки. Лишилися не зачиненими сні. Взлася за стареньку клямку хатніх дверей, рвонула їх на себе, і вони розчинилися навстіж.

І першою, єдиною, кого побачила вона в хаті, була рідна мати, дуже схудла, постаріла, у знайомій поношеній кофтині з засуканими рукавами. Мати сиділа зосереджена й, здалося, сувора за прядкою. Саньці перехопило подих. Так вона дивилася на матір, а потім несподівано скрикнула:

— Мамо!..

І те слово, й рідний голос, ніби куля, вдарили матір у серце, перевернули душу...

— Мамо!.. Здрастуйте, мамочко! — одірвалася від порога Санька, навіть не причинивши за собою дверей.

— Саню! Саню! Рідна моя, Саню! — Мати кинулась назустріч, але хитнулася на ногах і впала в молоді, сильні й теплі руки, що вже обіймали, пригортали, голубили. Санька цілувала матір і в щоки, і в лоб, і в губи, знову в щоки, а потім схопила худенькі руки й також почала їх обціловувати. Тоді поривно пригорнулася до неї, вимовляючи тільки одне слово з найніжнішою ласкавістю:

— Мамо! Матусенько моя! Рідна!..

— Як же ти, доню! Сама прибула звідти? А де ж Сидір Антонович? Де тітка Устина? — трохи отямившись, запитала мати.

— А вони... там... Ще вулицею їдуть... А я не змогла. Хотілося швидше побачитись... І вони обидві стали біля вікна. Крізь шибку побачили воза, що зупинився проти Саньчиного двору, побачили й людей, що хтозна й звідки збіглися сюди, оточили підводу, вітаються з Гаркушею, Устиною, дивляться на них, радіють, про щось уже розпитують.

— Та чого ж ми стоїмо біля вікна? Ходімо до них,— і мати першою вискочила з хати, нашвидку пов'язуючись хустиною, підійшла до Сидора Антоновича.

— До вас я... Хочу подяку... і вам і Усти...— несподівано голос її здригнувся, в очах затремтіли сльози, і вона вдячно обняла Сидора Антоновича, Устину і забилася в риданні на її грудях...

Люди притихли. Плакала й Санька. Її розглядали сусіди, ні про що зараз не розпитували, бо Санька кинулась до матері й почала її заспокоювати.

— Не треба нам дякувати,— говорив схвильований Сидір Антонович.— Кожний у війну робив для своєї Вітчизни, що вмів. Ми раді вас бачити, раді цій зустрічі з вами всіма.

— Ой, спасибі ж вам за все, Сидоре Антоновичу, що ви вже повернулися додому.

— А я ще й досі не знаю, чи є тепер у мене моя хата?

— Є! Є! — озвалося з гурту кілька жіночих голосів.— У вашій хаті жив німецький комендант Блутке.

— Дуже вас прошу, Сидоре Антоновичу, зайдіть хоч на кілька хвилин до моєї хати,— умовляла Саньчина мати, і її підтримали жінки-сусідки:

— Зайдіть, зробіть ласку, ми хоч на вас подивимось, бо скучили дуже...

— Ну що, Устино? — сказав лагідно Гаркуша.— Може, знайдемо?

— А чому ж? Давай знайдемо, поговоримо із земляками, скільки ж то не бачились!

І вперше за ці тяжкі роки розчинилися з повагою та любов'ю двері, пропускаючи бажаних і дорогих гостей до хати Росяних.

Чутка, що повернувся з-за Волги голова колгоспу Гаркуша, швидко облетіла село. Кожному хотілося його побачити.

І люд ішов з уцілілих хат, з тимчасових куренів, з наспіх поставлених землянок, ветхих халабуд до садиби, перед якою стояла пара коненят із возом.

Уже не було де сісти за столом. Стільці, табуретки, ослін і навіть ліжко були зайняті, а люди все прибували до хати, віталися з головою колгоспу, з його дружиною, із Санькою і тут же ставали й клали на стіл свої частунки, у кого що було. Люди поздоровляли з поверненням до рідного села, а тоді хтось із літніх чоловіків спитав:

— Як же, Антоновичу, жилося вам там, за Волгою?

Відразу всі притихли, уважні й зосереджені, цікаві послухати про далекий край.

— Жили ми і не бідували,— сказав Сидір Антонович.— Нестатків не знали, як деякі люди в містах. Було що їсти. Але гаразд і працювали. Від зорі, як то мовиться, і до зорі. Трудилися так біля землі, що часто виходили на поле й робили при місяці. Всього бувало. Тільки журилися дуже за рідним краєм, за вами, земляками. Наробишся, лежиш уночі й не спиш, бо думки твої линуть до Подніпров'я: як там люди? Як наш народ? Про це думалося щодня. Та хай я потім вам розкажу про тамтешніх людей і той край, а зараз нам хочеться послухати вас. Як ви тут? Дуже нагорювалися, настраждалися при німцях?

— Ой, бодай не згадувати! — озвалася першою Саньчина мати.— І нагорювалися, і настраждалися. Натерпілися вволю. Спочатку німці бомбили наше село, зруйнували колгоспні будівлі, а як уже увірвалися, то почали палити хати активістів. З німцями тут заодно були й місцеві поліцаї: і Прокіп Задихайло, і Микита Плюха та його тітка, черниця Марія Ворон. Всі вони прислужували німцям, видавали наших людей.

Приходить якось Микита до мене з німцями і каже пе-

реводчикові їхньому: «Це мати тієї Саньки, що її у вакуацію узяв із собою голова колгоспу Гаркуша».

Тоді старший наказав: «Відмикай, бабо, скриню!»

А я стою, мовчу, з місця зрушити не можу. Вся тремчу з переляку. Тоді вони відбили на скрині замочок, забрали рушники вишивані, що їх я не встигла сховати на городі. Забрали мою і Саньчину одежину, а потім наказали мені вийти, та ще й попередили: «До хати більше не приходь!» — «А куди ж я піду?» — «Куди хочеш, туди і йди!»

Виштовхали прикладом на подвір'я. Стою я, дрижу, думаю: «Що ж вони зі мною робитимуть? Невже стрілятимуть?» Бачу пішли німецькі солдати до хлівця, вивели корову. Метнулась було я до своєї Зорьки.

«Згляньтеся! Що ви робите? Віддайте!»

Але мене так огріли по спині прикладом, що я не добігла до Зорьки. Світ перевернувся в очах, і все стемніло серед білого дня. Не пам'ятаю, як упала. Нічого не тямилася. Микита Плюха разом з німцями викинули мене за ворота, у кропиву, і я там лежала. А коли опам'яталася, бачу: над головою зірки засвітилися. І нікого ніде нема — жодної живої душі. Ледве зіп'ялася на ноги й пішла вулицею, доки мене не зупинили наші сільські жінки. Припровадили на подвір'я, завели до хлівця. Там я й перебула до ранку. А тоді думаю: «Куди йти? До кого? Де мені шукати притулку?» Згадала я про свою сестру, що жила за річкою Тясмин. Пішла до неї. Спасибі, прихилила вона мене. Ото я у неї і перебула, доки німці стояли в нашому селі, а тоді вони кудись подалися далі. Повернулась я додому з племінницею Катрусєю. У хаті голі стіни. Висить тільки в рамці засклена Саньчина карточка. Ну, скло розбите і очі проколені голкою чи булавкою. Живу собі так. Коли ось котрогось дня увальюється до хати Микита Плюха. Ввалюється й нишпорить — то на комин загляне, то відкриє заслінку, заглядає у піч і під поликом шарить...

А моя племінниця Катруся питається в нього: «Що ви там шукаєте, дядьку?» — «Плуга!» — «А хіба в печі плуги бувають?» — «Можуть бути!»

Він їй правди не сказав, чога по хаті нишпорив і всюди зазирає, а виявляється, шукав самогону. Не знайшов, бо не було його у мене. А тоді дивиться на мене й каже:

«Чула, Явдохо? Твою Саньку німці повісили».

А я знала: Санька в Бужині переправлялася через Дніпро. То й кажу йому:

«Якщо заробила, то нехай висить...»

Глянув він на мене й більше нічого не сказав, вийшов з хати...

Явдоха трохи помовчала, а потім продовжувала:

— Ох, де тільки я не блукала за окупації. І за Тясмином, і у Вергунах, і в Кумейках ховалася, в Яблунівці та Березняках. У степу собі пристанище шукала. У лісовій землянці жила. Тоді ото, як німці вакуацію об'явили,— впала зима. Сніг. Змайстрував сусіда такі глбці-санчата, та ото ми, жінки, і їздили по селах.

А то ще перебрались у Михайлівку, а звідти вирішили податися до Шевченкового. Їдемо, коли в лісі над дорогою дощечка: «Хто переступить — смерть!» Ну, нам треба свої душі рятувати. Ми переступили, нічого! А то ще в хуторі ночували. Заметіль страшна. Забило, захурделило і стежки, й дороги. Саме німці відступали, зупинилися проти двору, йдуть до хати. Боже мій, що робити? Я дітей повклала, наказую: «Стогніть, діти!»

Входять німці. Я пояснюю на мигах, що діти мої хворі. Не знаю, що вже було б, може, й вигнали б з хати, та тоді зразу наші як почали бити з-за Дніпра світляними кулями і мінометами. Попадали ми на коліна. Я кричу.

А як притихло трохи, бачимо: на вулицях уже наші червоноармійці. Повернулась я тоді додому. Ну, нічого ж нема у нашій хаті. Голі стіни. А сама думаю: «Як же там донька моя, нічого ж не чути». Але приносять листа. Санька жива! Я з радості занедужала. І боюсь: «Господи, невже не діждуся її, не побачу?» А сама сидю день у день за верстатом. Кажу ж вам, вбігає до хати Катя:

«Ой бабуню, тітка Санька йдуть!»

Таки й справді — заходить до хати Санька. Ох, життя наше! Якби його такого ніхто у світі не діждався. Ну, тепер оце, коли Санька повернулася, наче ожило у мені все.

Так почалася для нього, колгоспного тракториста, ця проклятуща війна. У липні сорок першого він, попрощавшись із рідними, йшов потім лісом з коханою своєю дівчиною Катєю Малинкою, що проводжала його у невідомі, незнані краї боронити рідну землю.

Йшли вони лісом, тим, знайомим до найдрібніших стежин, який знали обоє з дитинства, бо тут збирали суниці, гриби, лісові яблука та груші. Тут зривали стиглу під осінь калину, горобину, терпкий терен — на узвар та киселі. Тут

випасали телят і корів. У цьому лісі народилося у них і перше несміливе й сором'язливе кохання, і перший невмілий поцілунок спалахнув серед настояної зеленої тиші.

Тут часом до світання, у повні місячні ночі слухали вони солов'їв, і завмирили без слів, і горнулися одне до одного, і мовчали, бо хіба можна передати словом те, чим були сповнені їхні мелодії душі.

Отут, біля віковичного дуба, щоразу зустрічалися вони, слухали його мрійливий шепіт з хвилюючим завмиранням, й здавалося, ніби на землі не існувало нікого, крім них і їхніх, тільки їм одним притаманних почуттів, бо кохали вони одне одного по-справжньому, незрівнянним ні з чим коханням, і то на все життя, на всеньке життя!..

— Я ніколи не забуду тебе, Катю,— сказав Антон на прощання і задивився в очі.— Де б я не був, куди б мене доля чи якась хуртовина не завіяла, я пам'ятатиму про тебе, пам'ятатиму, доки буду живий!..

— Навіщо ти такі слова: доки буду живий? Я хочу, щоб ти жив, щоб ми обоє жили! Ох, так нам весілля розбили... Що ж, зачекаємо з весіллям: вір, що ждатиму я тебе, як весна сонця...— «Ні,— подумала вона,— дужче, більше, аніж сонце!» — Пам'ятай! Думай про мене, і я... я теж думатиму про тебе!

— Прощай, рідна моя... Катрусенько! Моя радосте... Моє щастя... Моя квітонько! — вимовляв він ласково, кожного разу ніжно цілуючи її.— Піду вже я...

Катя зрозуміла, що час неминучої розлуки настав. Руки, ніби крила чайки, майнули над ним і впали безвільно, як неживі, на його широкі плечі.

— Іди! Хай тебе бог береже! — сказала на прощання Катерина і лишилася стояти біля дуба наче вкопана. Все дивилася йому вслід такими очима і з таким невимовним болем і смутком, що він оглянувся ще раз, помітив і зрозумів, що відбувалося зараз у її душі, і рушив швидше, вже більше не оглядаючись, бо і в нього самого стискалося горло, а він не хотів, щоб кохана бачила його сльози...

Так і пішов далі й далі, доки не сховали його своєю зеленню придорожні дерева.

...І ось тепер повертається додому колишній тракторист, матрос знайомою змалечку, тією ж таки лісовою дорогою, якою колись вирушив на важке й жорстоке випробування.

Пташки зустрічають його співом, звідусіль зорять своїм цвітом квіти, на пелюстках яких перебирають лапками, ніби грають на струнах, бджоли.

І все оце живе рухається, виповнює ліс звуками, пахіттям трав, квітів і таким чистим повітрям, яке тільки й буває в лісах цієї весняної пори у подніпровському краю.

Іде матрос легко, до всього пильно придивляється, згадує. Тут ось росла молоденька грушка, а за ці п'ять років, бач, як піднялась, розгорнула молоду крону і стоїть уся в цвіту. Аж зупинився біля неї матрос, навіть свою безкозирку зняв. Нагнув найряснішу гілку і припав до цвіту поцілунком, вбираючи ніжний аромат, сам до себе усміхнувся.

Пішов матрос далі. Над самісінькою дорогою стояв могутній, розлогий і пам'ятний дуб. Не міг спокійно пройти повз нього Антон Чапела. Нова хвиля спогадів війнула йому в душу. Він зупинився. Здалося, ніби зашелестіла шершавим листям ліщина. Він обернувся на той шелест. Що це? Мовби чийсь голос, не голос — шепіт. Чий же?

Дивився, нетерпляче очікував: може, й справді зараз вийде з кущів ліщини вона, Катерина, а потім уже збагнув, що то шепоче у верховітті ранковий вітерець.

Антон ще трохи постояв біля завітного дуба й рушив далі. Уже звідси вигулькнули своєю затамованою похмурістю згарища кількох хат, які стояли крайніми до лісу. Серед них він побачив і руїни Малинчиної оселі...

Гострим болем різонуло Антона. Не зайшов на зруйноване дворище. Тільки очі його ширяли по бур'янах, що встигли вирости цієї весни на купках землі та глини: і по цих бур'янах, і по відчахнутому гіллі на вишнях та молоденьких яблуньках він зрозумів, що ніхто тут не живе. І це було найстрашніше, бо хату ще можна поставити... «А де ж господарі? Де моя Катруся? Невже її немає на світі?» — це вжахнуло матроса...

Він уже ні про що більше не думав. Холод війнув йому в душу, стиснув серце тривогою так, що Антон не міг довго залишатися тут.

«А може, й нашої хати нема»,— промайнула думка, і матрос рушив далі. Йшов тепер швидко і не придивлявся до дворищ. Лише очі шукали поміж уцілілих рідну хату.

Вулиця, вигинаючись, повертала до лісу. Не пам'ятає, як опинився біля того місця, звідки нарешті побачив свою хату, причепурену, потиньковану, що, як завжди, зорила трьома вікнами на південь.

— Є наша хата! Є!..— сказав уголос Антон і зняв свою безкозирку, вивернув з лоба рясний піт, але тривога його не поменшувалась, аж доки не розчинив хвіртки...

Молодша сестра якраз розвішувала на мотузці білизну і, позирнувши на матроса, спитала:

— Вам до кого?

Антон, почувши її голос, зупинився, здивувався, жадібно розглядав її: «Як виросла наша Галинка за ці роки! Була ж перед війною підлітком». Він причинив хвіртку і все не зводив із неї очей, посміхнувся й мовив:

— Галинко, оце ти так виросла?

Почула рідний голос, пізнала. З дівочих рук випала білизна на спориш. Галинка того не помічала, на всеньке подвір'я скрикнула:

— Антон! Антоша!..

Вона плакала, й сміялась, і обцілювала брата, горнулася до нього і гладила йому руки. А потім, мабуть, отямилась, закричала:

— Мамо! Ма-а-а!.. Антон повернувся... Чуєте, мамо?

Першою скочила на ганок. Та не встигла збігти по дерев'яних східцях, як на порозі постала мати. Вона поглянула на сина, зблідла чомусь відразу, хитнулася на ногах.

— Анто...— вирвався з її грудей стогін, простягнула до нього руки, які він обережно підхопив, і враз відчув у себе на грудях мамину голову, покриту блаженською білою хустинкою.

Схвильований і збентежений, він обцілював білу хустинку, ніжно гладив худенькі материнські плечі, заспокоював:

— Ну, досить, досить, мамо! Не плачте. Ось же я повернувся живим-здоровим. Треба радіти, а ви...

— Та хіба ж я не рада тобі? А плачу від щастя, він радості,— сказала мати й підвела голову.

І тільки тепер зауважив Антон, як з-під хустки вибилося пасмечко зовсім посивілого волосся, а в очах, ще повних сліз, вже сяяло велике, безмірне материнське щастя.

— Ну, ходімо ж, сину, до хати. Ми після німців все пообмивали, повимашували, прибрали, щоб і духу тут їхнього не було. Заходь же, заходь!

У хаті, крім сестри та матері, нікого із сторонніх не було. Вони очоче привітались:

— Здрастуй, Антоне!

Він оглянув причепурені стіни, довоєнні фотографії в дешевих рамках, завітчаних рушниками, сказав:

— Добре! Скучив я дуже за оцим усім нашим, домашнім...

— Отож вчасно приховали добро... Така думка: може, палитимуть хату? Ну, вони так швидко звідси втікали, що не встигли те зробити. Збереглось добро, було чим прикрасити стіни. Роздягайся ж, відпочивай з дороги. Певне, стомився, зголоднів?

— Та ні, мамо, я не стомився. Потім відпочиватиму. Хочеться у вас, мамо, розпитатися...

— Розумію...— Здогадавшись відразу, про що хоче розпитатися син, вона відповіла: — Жива!.. Жива Катерина! До Німеччини було її погнали разом з іншими дівчатами. Ну, вона втекла звідти, повернулася в село, потім пішла до партизанського загону Морозенка.

— Ну й Катруся! Я розшукаю її,— сказав він і одразу повеселішав.

— Та Галинка хай збігає, нагукає дядька Федора і до Катерини заскочить. Вона вже повернулася додому і живе тепер десь під лісом. Хату ж їхню спалили німці, то Катерина з матір'ю перебиваються у Тетяниних батьків. Їм партизани визначили у нашому селі безпритульну хатину. Ти ж, Галю,— знову нагадала мати,— не забудь гукнути дядька Федора і заодно Катерину.

— Добре, мамо! — І Галинка як стояла, так і вилетіла з хати. Підняла впущену на спориш сорочку, повісила її сушитись, а тоді вихором подалася з двору.

Радісна вість одразу облетіла село. Першими прийшли подивитися на матроса сусіди. Хто плаче, а хто, привітавшись, сідає на лаву. Зібрались родичі, а тут і крик, і плач. Діти плачуть, жінки плачуть, і, слухаючи їхнє горе, не стримався й матрос.

— Скрізь горя багато,— озвався сусіда дід Ягор.— І ми горе бачили при німцях. Ну, сьогодні, по такому случаю, що повернувся наш дорогий земляк і сусіда мій, я не від того, щоб і чарчину з ним випити, і поздоровити з перемогою! Адже я в ту, германську, війну воював з німцями і одержав «георгія» за хоробрість. У скрині зберігається й досі між різним лахміттям. Уже й німці шарили по скрині — рушники підбирали, і поліцаї нишпорили, ну, мій «георгій» як лежав загорнутий в ганчірочку, так і досі там лежить. Тепер у свята носитиму нагороду, хай люди бачать, що і дід Ягор був колись героєм, захищав свою Батьківщину — велику Росію!..

— Так то ж, діду Ягоре,— відгукнувся молодий задиркуватий голос,— була стара Росія, Росія поміщиків та капіталістів, буржуазії...

— Дарма! Я не їх захищав, коли ходив в атаки на німецькі окопи... Я захищав народ трудовий! — сказав погордливо дід Ягор і сів до столу.— То давай, Антоне, вип'ємо за твоє повернення. За твоє здоров'я і за твої ордени та медалі!

— Трохи є й орденів,— відповів стиха Антон.— Могло бути і більше, але так у мене склалися обставини...

— За що ж ти одержав орден Червоної Зірки? — допитався дід Ягор.

— Це орден дорогий для мене... Дістав я його від самого маршала Жукова.

— Невже й маршала довелось тобі бачити?

— Не тільки бачив, а й розмовляв у Берліні. Я йому дещо розказував. Ну, ніколи не думав, що такий високий начальник про мене згадає. Хіба мало було сержантів таких, як я? А він не забув.

— То давай же вип'ємо, Антоне, і за тебе, і за твоїх друзів!

— Це можна,— сказав Чапела. Всі, хто сидів за столом, підняли свої чарки й випили.

— Ну ти, Антоне, мабуть, світу побачив... Скажи, як воно, ота Європа? — спитав дід Ягор.

— Останніми місяцями мені доводилось водити автобус по трасі Берлін — Магдебург. Ну, іноді бував і в сусідніх країнах. Що ж можна сказати про Європу? Коли зовні глянути — гарні будівлі, культура. Порядок. Чистота. Але їхні землі густо лежать одна біля одної. Справді, ну що це за Європа, коли я за один день об'їхав зразу чотири міста: Дрезден — Прага — Вена — Будапешт. Зупинишся біля показника: до Вени — стільки-то кілометрів, до Праги — стільки, до Братіслави, до Бухареста. Снідаєш у Дрездені, обідаєш у Празі, полуднуєш у Вені, вечеряєш у Будапешті. А у нас тільки з Москви їдеш додому дві доби.

Після випитих чарок повеселішав дід Ягор, згадав, що колись Антон вечорами грав на гармонії:

— Ну, а як же з музикою?

— Якою музикою? — перепитав Антон, не зрозумівши діда.

— У тебе ж перед війною, я пам'ятаю, була гармонія.

— Зберегла,— озвалась мати,— ховала, як вишивані рушники. Є гармонія, є! — І вона вийшла до світлиці й винесла до гостей старанно загорнуту в скатертину трирядку.

— Бери, сину, заграй! Давно і я тебе не чула. Нехай і люди послухають.

— От за це спасибі вам, мамо! Я згадував. Іноді б і на фронті пригодилася, розважав би на дозвіллі товаришів. Ну, та добре, що й не взяв її, може б, пропала, бо доводилось потрапляти у такі сутички, що не до музики було...

— То я знаю,— сказав дід Ягор.— Бували і в нас потасовки штикові: ура! ура!..— І дід, вихопившись із-за стола, узяв біля печі чаплію, уявно показав прийом багнетного бою.— Що було, то було!

Нарешті він вгомонився і сів на своє місце, попросив:

— Ану, заграй, Антоне, якусь пісеньку!

Чапела скинув на плече ремінь, розтягнув міхи, випробовуючи трирядку, й запитав:

— Так хочете, діду Ягоре, послухати новеньку? Заграю вам російську про солдата. Зветься «Белая береза».

Але грати не довелось, бо до хати зайшли дядько Федір, Катя Малинка і Галинка.

— Ну, де тут мій племінник? — голосно спитав високий сивуватий чоловік, одразу побачив Антона й кинувся до нього.— Дайте, люди, дотовпитись. Хочу глянути, хочу обійняти. Ну, драстуй, драстуй, племінничку, герою! Ждав. Довго ждав, а таки діждався...

Антон поглянув на Катерину. В першу хвилину, побачивши у хаті стільки людей, вона так засоромилась і зніяковіла, що не наважувалась одійти від порога і все стояла там. Але її вже помітив Антон і, подякувавши дядькові Федору за гостинці й привітання, поклав на стілець гармонію, а сам підвівся й підійшов до дівчини:

— Чого ж ти, Катю, стоїш біля порога? Сідай до столу, отут, поряд зі мною. Я дуже тобі радий, так хотів тебе бачити...

— І я,— сказала дівчина, і враз очі її налилися сльозами.— Тільки не смію... поряд...

Антон при всіх людях обійняв, поцілував дівчину в губи.

— Чого ж ти, Катю? Чому засоромилась? Ходімо сядемо поряд. Я хочу дивитися на тебе, хочу слухати твій голос... Ходімо, ходім! — І він, обійнявши її за плечі, повів до столу.

— Пісеньку ти, Антоне, обіцявся нам,— нагадав дід Ягор.

— Обіцяв, то заграю,— охоче сказав матрос і знову взяв трирядку.

З-під пальців гармонії вирвалися журливі звуки мелодії.

У багатьох жінок, що зійшлися до цієї хати, не було уже чоловіків, а лежали жалобні «чорнові», і майже кожна землячка витирала кінчиком хустки очі.

Розійшлися по домівках люди. Спорожніла вулиця, тільки лишались там ще двоє молодих, що не поспішаючи, прямували кудись у вечірніх присмерках, а на них позиркував із високого неба молодий місяць, ніби милувався їхньою красою і щастям, що сяяло, іскрилося в очах, сповняло радістю нероздільні у своїй любові й хвилюванні душі...

34

Так лише колись охайні господині квітчали свої хати, які вони тинькували білою глиною, додавши до того звичайного розчину трохи синьки, аби хата була принаднішою. Старанно тинькувалася у багатьох селах на Україні жовтогарячою глиною призьба, замащувалась гладенько кожна щілінка. І стояла потім така хата, мов лялечка, чепурна та приваблива.

А вже про внутрішню обробку хати нема чого й казати! Першою окрасою ставала піч, розписана зозулястими півниками та квітами дивовижних кольорів. Скрашали стіни не менш вигадливі узорі й орнаменти, вишивані полотняні рушники чорними та червоними нитками, що нагадували господиням про їхню молодість і передану в спадщину від матерів та бабусь захоплюючу народну творчість, таку живучу й давню, як саме життя.

...Щось урочисто-красиве нагадував і поїзд з невеличкого містечка Фюрстенвальде з демобілізованими фронтовиками — доблесними героями битв за Берлін, що вирушали з вокзалу першим ешеленом на рідну Батьківщину.

Чим тільки не оздобили цей перший поїзд!

Куди не поглянь — скрізь квіти. Все сплелося в якусь казково-прекрасну райдугу й грало перед очима, мигтіло, і чарувало, і звеселяло душу кожному бійцеві.

Тут було не тільки садове й оранжерейне цвітіння, а збирали гвардійці квіти і в лугах, і в долинах, і в ярочках; заглядали і в ліси, де можна зламати чи зелену брость горобини, чи пахучу гілку черемхи. І все те несли до поїзда й прикрашали його весняним цвітом.

А один боєць приніс мало не снопик холодної м'яти й, розтрусивши її по підлозі вагона, говорив товаришам-однополчанам:

— І мати моя розтрушувала в хаті по долівці, та і я сам люблю ці пахощі з дитинства. Чуєте, як рідною домівкою запахло?

Степовики-солдати прибували до поїзда з жмутками рясного полину, розминали його в долонях, залюбки вбирали терпкий, але приємний для них дух степів.

— У наших краях цього добра вистачає. Бувало, малими поведемо пасти коней у нічне. Місяць світить, а полин під ним виблискує, ну як іній, і пахне, пахне на всенький степ.

Почалися мирні спогади, наче у ці хвилини забулися і війна, і смерть, і різні пригоди, і найтяжчі бої, які вони пережили нещодавно у проклятому Берліні. Хтось із солдатів зауважив:

— Тепер він уже не буде проклятим! Хай новим життям живе, та не забуває нас, бо великою кров'ю ми заплатили за це нове народження,— сумовито сказав боєць і розім'яв пучкою м'яку і духмяну стеблинку полину.

— Я також у степу зростав,— озвався сусіда.— І так само водив у нічне колгоспних коней...

Знову починалися розмови про мирне життя і мирну працю, до яких так прагли солдатські руки...

Сьогодні видався ясний сонячний день. Колонами, повзводно рухались бійці до вокзалу, де на них уже чекав заздалегідь підготовлений і прикрашений клечанням та квітами ешелон. Скатки через плече, фляжки біля поясів. Гімнастерки у всіх випрані й випрасувані, чоботи начищені до блиску. Так само святковий мають вигляд демобілізовані з армії дівчата — телефоністки, радистки, санітарки. До кишень їхніх гімнастерок прикріплені квіти. Попереду — оркестр, і над колонами пливе розлога російська пісня. На грудях демобілізованих сяють ордени і медалі, гвардійські значки, червоні й золоті нашивки — свідки про рани.

Пролинув гудок паровоза, і поїзд рушив з місця. У дверях вагонів стоять демобілізовані бійці, махають руками. Над ешелonom прогрімало голосне «ура!».

— Прощайте, бойові товариші! — кричать з вагонів тим, що залишилися ще тут, у Берліні.

І раптом з натовпу проводжаючих вискакує з маленькою сумочкою дівчина, одягнена у простеньку ситцеву сукню й старенькі, трохи завеликі черевики, пов'язана білою хустинкою вузликом, по-сільському.

— Я трохи запізнилася,— говорить вона, хвилюючись,—

але я бачила... Я чула його... Я мушу наздогнати... — І вона вискочила просто на колію й з усіх ніг побігла з криком уперед, розмахуючи рукою машиністові: — Ой дядечку машиністе, зупиніть поїзд!.. Зупиніть дядечку... Чуєте? Я ж бачила його... Дядечку! Я його так тут шукала... І знайшла... І чула... Сама чула...

Дівчина захлиналися од швидкого бігу. З її ноги спав черевичок, але вона не зважала, бігла далі, наздоганяла останній вагон, і її побачили санітарки і простягали до неї руки, щоб якось підхопити. Чи те помітив машиніст, чи хтось йому вже сказав, але він, нарешті, пригальмував паровоза. Знесилена дівчина ледве встигла схопитися за поручень і впала на перший приступець, де вже її підхопили дівчата-санітарки й завели до вагона, перев'язали збиті до крові ноги.

Коли дівчина трохи отямилась, санітарки запитали:

— Хто ти? Чому так бігла за поїздом?

— Чому я бігла за поїздом? — перепитала вона.— Я колишня рабіня! Я розшукувала батька. Він фронтовик. Я по всіх військових частинах про нього питалася і таки знайшла!

— Хто ж він, твій батько?

— Командир! Я його здалеку побачила. Тільки не встигла до нього підійти. Було багато людей. Не протиснулась. І я чула його голос. А тоді поїзд чомусь рушив... і я не встигла. Я тільки побачила, коли він сів до вагона.

— Так все ж таки, хто твій батько?

— Хто? — спитала вона і, перевівши подих, твердо й гордовито вимовила: — Командир Черниш!.. Он хто!

Саме в цю хвилину до розчинених дверей вагона підійшов полковник.

Побачивши дівчину, яка щойно бігла за поїздом, розвів руки, зрадів скрикнув до неї:

— Азо, донечко моя!..

Вона почула зблизька рідний батьків голос і встигла простягнути до нього тільки загрубілі від роботи руки...

— Таточку мій! Таточку... рідненький!..

У перші хвилини Аза не могла навіть розмовляти, а лише обхопила батька за шию, і схудле, виснажене її тіло билосся й тремтіло, як осиковий листочок...

Пролунав третій гудок, почулася команда капітана:

— Віддати кінці! — І пасажирський пароплав, що курсував між Києвом і Херсоном, почав відчалувати від київської пристані. На пристані стояли проводжаючі, привітно махаючи руками знайомим і близьким, що від'їжджали з Києва.

На палубі в лозяному кріслі сидів демобілізований гвардієць в орденах та медалях, старший сержант Іван Крутояр і з цікавістю розглядав навколо все, що потрапляло на очі.

Багато будинків зяло ранами від минулих боїв, які проgrimіли у Києві. Стояли вони чорні, спалені, у страшних руїнах, з обваленими стінами, з обгорілими вікнами, повсюди купи каміння й сміття, ще не прибраних з дворів та вулиць.

Жахливим був і колишній Хрещатик, що ним проходив нещодавно сержант до пристані: все нагадувало тут про небувалий смерч недавньої війни, який пронісся над рідною землею, лишивши по собі пожарища, горе й смерть...

Та Іван Крутояр не хотів зараз думати про війну, бо у душі, як зелена трава повесні, буяла радість перемоги над жорстоким ворогом, якого довелось і йому добивати разом з іншими гвардійцями у фашистському лігві...

Один за одним минали дніпровські причали, а Іван Крутояр, забувши навіть про те, що пора б уже щось і під'їсти, все дивився на правий берег, не зводячи з нього очей, ніби бачив його уперше в житті.

У затоплених повіддю лозах та надбережних густих вербових гаях витьохкували солов'ї, а Іван Крутояр аж скинувся, аж збунтувалася в його жилах кров од того давно чутого дива. Цей спів нагадав йому інші, довоєнні часи. Тільки тоді він слухав солов'їні рулади не сам, а з нею...

Образ Тетяни Туркан постав перед ним так зримо, наче вона сиділа поряд і він бачив її обличчя, очі під густими довгими віями і навіть відчував тепло її рук і саме дихання...

Щемливе почуття стисло йому груди.

Закурив, а думка від Тетяни перескочила до матері. Згадка про неї болісно відгукнулася в серці. Він писав же їй листи-трикутники. І не тільки їй, а й своєму хрещеному, Сидорові Антоновичу Гаркуші, але відповіді не одержав. І нічого досі не знав про материну долю.

Схід сонця зустрів на палубі у тому ж таки лозяному

кріслі, яке припало йому до смаку. Все далі й далі линув пароплав, розрізаючи кілем тиху-тиху воду. Лежала та вода, ніби дзеркало, і в ній відбивалася рожева ранкова зоря, що засвітилася за обрійними лісами Сокирного. Та ось уже визирнув мовби із-за далеких лугів багрянний обідок сонця, освітив своїм сяйвечком безмежні дніпровські простори, замріяні заводи й далечінь, що їй, здавалося, не було кінця-краю.

Рум'янилась вода, рум'янилися береги з надбережними гаями. Багрянцевими полісками відсвічувалися лози й припишкві верби. Не добрати, чи десь там бовваніють якісь будівлі, чи то стоїть непорушно, мов степовий міраж за великої спеки, сизувата юга. І це рідкісне диво помічає Іван Крутояр і так захоплюється ним, що не може одірвати очей від нього.

Чи із заплав, чи з прирічкової заводи спурхнув табунець диких качок, трохи покружляв й несподівано опустився попереду пароплава на чисте дзеркальне плесо. Качки ніби й не зважали на пароплав. Та коли пролунав гудок, табунець миттю знявся і прошурхотів низько над водою, обрав собі інше, зручніше й більш спокійне місце.

І цей спокій, і цей ранок, і це сонце, й птахи заспокоювали Іванову душу. Ні про що не хотілося думати, а тільки насолоджуватись оцим мирним затишком.

Але ж затишку не було. Що ближче підпливав пароплав до причалу Сокирного, тим сильніше якась німа тривога лягала йому на серце, непокоїла душу, повертала до реальної дійсності.

Пришвартувався пасажирський пароплав, поклали на причал невеликий трап, і кілька пасажирів, а з ними й Іван Крутояр зійшли на берег.

Люди з цікавістю оглядали воїна. Дивився на тих людей і Крутояр, але ці люди були йому незнайомі.

Біля причалу кілька підлітків ловили вудками рибу. Вони особливо пильно розглядали військового. Іван також звернув увагу на підлітків, але вони за ці роки так підросли, що він нікого не впізнавав. І від того йому стало трохи гірко. Тільки й запитав:

— А що, хлопці, клює?

Старший відповів:

— Так собі, дрібнота! А щоб вчепився гарний окунь, чи густірка, чи лящ, то не дуже. Хоч сидимо ми тут від самісінького досвітку. А ви, дядю, з війни йдете? З Сталінграда чи з Берліна?

Іван посміхнувся.

— Побував і в Сталінграді, а війну закінчував у Берліні. Оце зараз прямо з Німеччини.

— Еге! То ви, дядю, не перший... Першим прибув звідти вчора поїздом дядько Сава Булат. Чули про такого? А батько не знав, що його Шнирок був у партизанах і заслужив там орден Червоної Зірки і медаль партизанську. Та ви, мабуть, їх побачите. А до кого ж ви йдете, дядю?

— Я? — чомусь перепитав Іван.— Я йду додому.

— Можна спитати: хто ж ви будете?

— Можна. Я — Іван Крутояр...

Хлопчики враз притихли. Личка їхні спохмурніли, і вже нічого вони більше ні про що не питали.

Крутояр поспішав, тому тільки рукою махнув до підлітків, обминув причал, поклав собі на плечі піхотинський рюкзак і попростував стежкою, що пролягла до гаю, а потім звертала до лісу й там губилася.

Уже згодом Іван згадав про підлітків, і згадав саме ту мить, коли вони чомусь, дізнавшись про нього, раптом знітилися і замовкли. «Чому ж замовкли? Чому? — допитувався сам у себе, й відчуття якоїсь незримої тривоги впало йому на душу.— Чому? Чому раптом замовкли? Може, щось чули від дорослих про весілля з лісничим?»

Але ж ці хлопчики були тоді ще маленькими і не могли знати, що трапилось того дня в сільраді перед самісінькою війною. «Ну навіщо я й справді про таке думаю? — покартав себе за нерозважливість.— Прийду додому, то сам і дізнаюся про все від матері...»

І одігнав геть сторонні думки. Стежка, і верби, і початок лісу — все тут було йому знайомим з дитинства. Тільки молоденькі дерева за ці роки помітно підросли, стовбури потовщали, покучерявішали крони. Радісніше зробилося на душі. І ця радість побільшувалася ще й від того, що повсюди виспівували солов'ї, зустрічаючи погожий, теплий і сонячний ранок.

Іван Крутояр прямував знайомою дорогою далі. Чим ближче підходив до рідного села, тим бентежніше билось серце: «Чого я так хвилююсь! Може, все гаразд. Всі живі-здорові й радітимуть, побачивши мене». І знову зринула неспокійна й тривожна думка про підлітків-рибалок: «І все-таки, чому вони відразу всі замовкли? Що могло трапитися вдома? Ну що?» Він не міг ні пояснити, ні розгадати своєї тривоги. Тільки прискорив ходу і допитливо придивлявся до знайомого села, що розкинулося перед ним.

Дніпро перетинав збудований саперами для Червоної Армії міст, через який форсувалася могутня ріка. Там же зводилася, підіймаючись під гору, дорога, вигиналася і мовби вросла у першу сільську вулицю, де не було хат і замість них лежало згарище. Але на садибах зеленіла городина і де-не-де визирали тимчасово збудовані оселі-хижки.

Іван Крутояр дивився на садиби й на ті хати, що вціліли, пригадував їхніх господарів, які тут жили. Дехто з жінок, помітивши солдата, мовчки придивлявся до нього. Тоді Крутояр підходив ближче, вітався з ними. Жінки радісно всміхалися, запитували:

— Так це ти, Іване, йдеш із війни? Вертаєшся героєм? Ну, слава богу, що лишився живим!

Та ось вулиця звернула ліворуч. Іван аж зупинився, ніби хтось несподівано ударив його у спину ножем. Але він не скрикнув. Він лише зупинився і заляк ніби вкопаний, не відчуваючи ні рук, ні ніг. Очі його прикипіли до рідної садиби, на якій височів знайомий журавель і лежало на цямрині криниці діряве й нікому не потрібне відро.

Ні хати, ні охайного паркана не було, як не було добротних воріт і хвіртки. «Це вже, мабуть, люди розтягли», — промайнула, мов блискавка, в голові думка й зупинилась на образі матері, й він навіть скрикнув:

— Мамо! Ма-а-а!! — І зірвався з місця. Той крик почули сусіди й діти, підбігли до своїх тинів, сумовито позиркували на Івана, що завернув з вулиці на рідне подвір'я. Він уже нікого не бачив перед собою і нічого не чув, начеб оглух. Зупинився на тому місці, де стояли ворота й була хвіртка, зупинився на тій стежці, по якій ступали колись його босі ноженята: стояв, як німий, і дивився на почорнілу безформну купу землі, недогорілих брусків та одвірків.

Несподівано упав на спориш біля воріт. Його серце, його душа не витримали. Він встиг тільки закрити ліктем очі й так заридав, що люди, які збіглися сюди, теж почали втирати очі. В якусь мить до його свідомості доскочили співчутливо-жалісливі слова:

— Та це ж, мабуть, ридає Іванко Крутояр...

Він почув той голос, пізнав його і, зрозумівши, що його оточили сусіди, обірвав ридання, підвівся, поглянув на тих людей і сказав:

— Добрий ранок, земляки! Ну, ось я і повернувся додому.— Він вийняв з кишені хустинку, витер очі, ще раз шанобливо вклонився всім і додав: — Вітаю вас із перемогою над фашистами!

Люди загомоніли навколо нього.

— Спасибі тобі! Спасибі Червоній Армії. Бач, яким героєм повернувся. Видно, що воював ти, Ваню, добре! — сказала сусідка. — Тільки не побивайся так тяжко. Хати нема — нову побудуєш, а поки що можна й у нашому курені перебути. Разом з нами житимеш, потіснимосся.

— Та й до нас можна, — докинула інша сусідка.

— І в нашому курені для тебе місце знайдеться, — озвався ще хтось. — І харч буде. Ти не журися. До своїх земляків повернувся. Коли ми німецьке лихоліття витримали і живі зараз, то тепер уже, якщо німців повалили, жити будемо! Ми і наші діти житимуть! Житимуть!

— Спасибі! Спасибі вам, дорогі! — подякував Іван. — А місце, в кого житиму, я собі знайду...

Люди намагалися його заспокоїти й розважити, ладні поділитися всім, що мали. І це добре розумів Іван Крутояр і тут же згадав про свого хрещеного Сидора Антоновича Гаркушу.

— Він уже вдома, — сказала сусідка. — Цими днями повернувся з вакуації. Тільки у нього горе. Двоє синів полягло: Максим і Гордій. А третього, Михайла, жде. Може, повернеться з війни.

— От, бач, яке в їхній сім'ї горе, — скрушно похитав головою Іван. — Треба провідати, то я, мабуть, піду...

— Іди, йди з богом! — доброзичливо загомоніли сусіди, і Крутояр ще раз оглянув рідне подвір'я, пішов уздовж вулиці далі.

Так йому поки що ніхто і не сказав правди про матір, сподіваючись, що про все розповість хрещений. Люди не хотіли засмучувати і ятрити душу Іванові.

Він підійшов до знайомих воріт, до хатини, що ховалася у густому саду, який він пам'ятав з дитинства.

Тітка Устина крізь шибку відразу й помітила його.

— Ой! — скрикнула вона, і з її рук вислизнула тарілка, яку вона мила, й розбилася на скалки об долівку. — Чи, бува, не наш Михайло йде?!

Сидора Антоновича мовби хто струснув. Він саме майстрував дерев'яним «човником» рибальську сіть, бо надходила неділя і Гаркуша збирався поїхати удосвіта до Дніпра.

— Де? — тільки і встиг запитати у дружини і прикипів очима до військового, що й справді повертав до хвіртки.

— Ой божечко! — метушилася по хаті вкрай розгублена і зворушена Устина. — Та нічого ж не писав... Ніякої вісточки не дав... Ми б же його на причалі зустріли...

Устина кинулася до дверей. Слідом за нею вискочив і Сидір Антонович. У нього чомусь тремтіли руки. Цокнула клямка, і на подвір'я ступив гість.

Якусь мить вони мовчки дивилися один на одного.

— Щось ви, тату, уже й не впізнаєте свого хрещеника? — мовив Іван. — Здрастуйте!

Але першою пізнала Крутояра Устина:

— Ваню! Дорогий! Невже це ти?..

Кинулась до нього, обняла, поцілувала, і вже потім сказала:

— Та чого ж ти тут зупинився? Заходь до хати! От не ждали тебе зараз і не сподівалися... Ти йдеш, а я крізь вікно побачила і кричу моему старому: «Михайло прийшов!» Я ж таки подумала, що це наш Михайло повернувся з війни...

— Я вже чув від людей про ваше горе.

Крутояр помив руки, обличчя й шию пахучим милом, встиг навіть пришити новий комірець до своєї гімнастерки. Чистий, вимитий, постав перед хрещеним батьком. А тим часом тітка Устина встигла приготувати смаженю з сала і свіжих добірних яечок, наварила картоплі, дістала квашеної капусти, помідорів з тугою, мов яблука, шкіркою.

Сіли за стіл, і в цю мить на порозі виріс кремезний, високий Сава Тарасович Булат.

— Ну, як добре, Іване, що я тебе тут застав! — вигукнув він. — Радий, радий, що зустрівся з тобою! Ти пароплавом додому добирався, а я трохи затримався у Києві, бо хотілося дещо купити для сім'ї...

Булат несподівано замовк, наче відняло йому відразу мову. Тільки трохи перегадом сказав:

— Я ж нічого не знав і не відав, що подарунки мої нікому вдома не потрібні...

Він тяжко зітхнув й опустив долу сумні очі. Щось роздумував, а тоді мовив:

— Хоч і не хотілося б тобі, Іване, розповідати, але совість наша, фронтова дружба не дозволяють мені утаювати нічого. Знай, якщо досі тобі ніхто ще про це не сказав правди: твою матір разом з іншими людьми спалили фашисти у школі...

Іван Крутояр поклав на стіл виделку і, вражений несподіваною звісткою, перепитав:

— Як це спалили? За віщо?

Хрещений, опустивши голову, мовчав. А продовжував далі жакливу розповідь все той же Булат:

— Ти слухай, Іване, слухай і не перебивай. Хіба ти не чув про печі Майданека, Освенціма і катування?.. Ти ж все це знаєш. Тому кріпися! У школі згоріла не тільки твоя мати. Туди зігнали родини багатьох активістів. Там горіли матері, жінки з дітьми, старі люди. Там згоріла і моя дружина з дітьми. Врятувався випадково тільки один мій Коля. Він усе те страхіття бачив на власні очі.

Крутояр схилився на стіл, плечі його здригнулись.

Ще довго розмовляли за гостинним Гаркушиним столом. У кожного було своє горе, і в цьому горі вони прагли підтримати одне одного. Так здавен водилося у них, цій традиції не зрадили й тепер.

36

Невідомо, хто з людей передав Тетяні Туркан, мовляв, прибув з фронту Іван, і вона мало не впала на радощах від тієї звістки. Все гірке, образливе з минулого забулося, ніби його ніколи й не було в житті.

Тільки кількою шпигонуло їй у серце весілля з лісничим Борисом Івановичем. Що, як Іван не забув того випадку і затаїв у своїй душі на неї давній гнів? А що, як він знайшов собі іншу, якусь там фронтовичку й давно уже не згадує про неї, Тетяну, не згадує й про їхню давню юнацьку любов?

В її уяві поставав він, Іван, з крутим розгоном чорних брів, карими очима, статечний, сильний, єдиний у світі, про кого вона думала потім не раз у партизанському загоні. І кожного разу ці згадки були для неї дорогими й жаданими... Іноді здавалося, що чує вона його кроки...

Різні думки усі ці роки тривожили серце й душу дівчини. І хіба могла вона зараз всидіти вдома?

Одягла своє краще вбрання — ляну вишивану кофтинку й темно-синю спідницю, озула нові черевички, причепурилася, почепила кілька разків намиста. Мати помітила, як нарядилася донька, і звичайно, спитала:

— Куди збираєшся, доню? До кого?

— Ой мамо! — аж скрикнула Тетяна якимсь особливо щасливим голосом. — Переказала мені одна дівчина із Сокирного, що сьогодні повернувся з війни Іван Крутояр.

— Іван? — чомусь здивувалась, не повіривши, мати. — Може, піддурила, піджартувала, бо знає, що ти його ждеш.

— Не піддурила. Сама вона його бачила. Піду я, мамо,

хоч подивлюся на нього, який він тепер став. Голос його почую...

Ніяка сила не могла зараз утримати у хаті Тетяну. Не сказала вона ні сусідам, ні навіть найдушевнішій подружці Малинці про свою радість. З тією таємницею й вийшла з хати, з нею й ступила на Гаркушине подвір'я.

Помітила її тільки тітка Устина, сказала:

— Гість до нас... Чи, либонь, не Санька?

Зиркнув і Крутояр крізь шибку, але майнула лише шовкова квітчаста косинка. Хто ж бо то? Іванові очі прикипіли до хатніх дверей. Він чув, як дівчина увійшла в сімці, легенько постукала в двері.

— Та заходь, заходь,— припросила Устина.

Тетяна глянула на стіл і замість привітатися, як то годилося б, тихо мовила:

— Правда! А мама думали, що мене одурили. Тепер сама бачу — правда!

Аж тоді привіталася, а очі — навколо стола, за яким сидів Крутояр, гарний, вродливий, сильний. «Чи радий він моему приходу? — подумала вона.— Чи ще любить і досі?» Думка так і лишилась нерозгаданою, бо в цю мить Іван вислизнув із-за стола.

— Таню! Прийшла! Ти прийшла?..— І простягнув до неї руки, і, схопивши її за плечі, відчув, наче доторкнувся до чогось чарівно прекрасного, але тільки обійняв, легенько поцілував в обидві щоки, може, засоромився хрещеного і дядька Савки. Він умів себе тримати навіть у такі хвилини, чемно привітався з дівчиною, яку любив понад усе. Так же чемно взяв її під лікоть, повів до столу.

— Сідай, Таню! Сідай! Добре, що прийшла. Спасибі тобі,— говорив він щиро, хоч його очі промовляли інші слова, і їх вона розуміла без вимови.

Тітка Устина поставила перед Тетяною чисту тарілку, а хрещений, оглядаючи дівчину, з гордістю сказав:

— Вона у нас теж герой. Має і ордени — аж два! І має партизанську медаль!

— Ти була партизанкою? — здивувався Іван, і Тетяна відповіла:

— Уся наша родина була там: батько пішов до Морозенкового загону першим, а потім уже й ми з мамою.

— Добре, Таню, дуже добре! — похвалив її Іван.

— Вона, моя хрещениця, не тільки добре й хоробро воювала з німцями,— знову озвався Сидір Антонович.— Вона не забувала й про колгосп. Пригнала до стайні мало не

цілий табун партизанських коней. Сам командир Морозенко розпорядився виділити тих коней для нашого господарства.

— І хто ж їх зараз доглядає? — спитав Іван.

— А Давидко Віхоть, колишній наш конюх. Він, кажуть, і в загоні з кіньми мав справу, а коли загін розформували, відпустили й Давидка додому. Він сам одбирав коней для колгоспу. Вибрав таких, як треба. Люди вже не копають поля лопатами — орють кіньми. Ще й корів до цього діла підпрягли. А тепер ждемо тракторів. Мусять і нам підсобити тими тракторами, — розповідав Сидір Антонович та усе хвалив Морозенка, що тепер знову став секретарем райкому партії. — Лишився у райкомі працювати й колишній комісар загону Арсен Сергійович Баришев — другим секретарем його обрали. Діла у нас дуже багато після війни. Ой, багато! Бач, я тобі, Іване, майже всі новини розповів.

— Спасибі! Мені теж потрібна якась робота. Не буду ж я байдики бити, — сказав Крутояр. — Трохи перепочину, а потім і за роботу.

— Ти ж мав учитися далі, хотів бути чи лісничим, чи агрономом, — натякнув Сидір Антонович.

— Змінилися обставини... За війну... Я, мабуть, лишуся в колгоспі. Буду хліб вирощувати. Працюватиму біля землі, піду на курси трактористів або комбайнерів.

— Зажди, не поспішай, Іване! — зауважив на те Гаркуша. — Про те, ким тобі бути, ми ще з тобою порадимось. Хіба лісничим погано? Отже, подумаємо, поміркуємо.

— Я б теж хотіла, щоб він був лісничим, — вставила слова Тетяна. — І сама я ще думаю вчитися далі.

— Цікаво, де? — спитав Сидір Антонович.

— Мріяла вступити до Київського педінституту. І брат Нестор радить мені. Вчителів у селі нема. Спалили Ніну Сергіївну німці. А я хочу бути, як вона, — біологом.

— Але діло це не просте, — сказав Гаркуша.

Тоді озвався Сава Тарасович Булат:

— А може, ти, Іване, до моєї будівельної бригади підеш? Станеш добрим теслярем. Село ж треба відбудовувати...

— Маємо час, поміркуємо, що та як, — розрадив його Сидір Антонович. — Так зопалу важливої справи не роблять.

Надвечір до Гаркуш завітала Санька. Вона не сподівалася на таку зустріч і вочевидь розгубилась перед Іваном Крутояром.

- Ой Іване, то це ти чи й не ти? Повернувся!
- Підросла ти, Саню, змужніла, хоч заміж видавай. Санька сприйняла його слова як жарт і відповіла:
- Де ж тих женихів набрати?
- Це правда. Немало полягло молодих хлопців...

Санька зрозуміла, що давні юнацькі почуття пригасли у ній за ці роки. Вона все частіше думала про Перелюба та його синочка Валерика, за яким скучила і згадувала хлопчика щодня. Але ж нічого не могла вдіяти, бо знала, що він одружений, хоча...

Поглянула на Тетяну. Розуміла, що вона отак зодяглася сьогодні заради Івана. Ще помітила, як світилися його очі, коли він дивився на Тетяну, яку того вечора проводжав додому.

37

До хати вбіг сусідський хлопчик і ще з порога сказав:
— Ой діду Сидоре! Якийсь солдат сидить біля вашого двору.

Сидір Антонович підхопився з дивана, випустивши з рук газету, яку читав.

«Може, Михайло з війни повернувся? — стрільнула перша думка, але він одразу й відкинув її: — Навіщо Михайлові під двором сидіти? Він би мерщій зайшов до хати». А в хлопця перепитав:

— Де сидить?

— Кажу ж: у вас на лавочці сидить, біля двору.

Сполошилася й Устина, бо вона теж почувала, що говорив хлопчик, і в чому стояла біля печі, в тому й вибігла з хати.

— Здоровенькі були! — сказав солдат. — А я оце до вас, Сидоре Антоновичу, зайшов побачитись і погомоніти.

Устина приглядалася до його схудлого, змарнілого обличчя і зиркала на гімнастерку, на якій виблискували медалі й вишнево палахкотів один-єдиний орден Червоної Зірки.

— То це ти, Степане? — нарешті озвалася господиня. — Степан Помадка?

— Він самий! — весело підтвердив колишній швець. — Демобілізувався з Німеччини — добивав Гітлера в його барлозі, а оце зараз добираюся додому...

Сидір Антонович підійшов ближче, привітався з Степаном.

— А я думав, наш Михайло повернувся з війни. Ждемо його, виглядаємо день при дні. Ну, заходь же до хати,— запросив господар і розчинив перед ним хвіртку, шанобливо пропускаяючи солдата на подвір'я.

— Я оце йшов до вас, та трошки мені боязно стало.

— Таким героєм прибув з війни... Чого ж тобі боятися?

— Ви ж, мабуть, чули, що я на початку війни служив у поліції. Примусили мене, а потім я спокутував свою провину, був у партизанському загоні Морозенка, а пізніше в Червоній Армії, громив фашистів у самій Німеччині. Там мене нагородили орденом і медалями... — Помадка з гордістю випнув свої груди, мовляв, ось вони, бачите.— Все мені простили. Мою провину. Та про це я іншим разом вам розповім.

— Бачу, що і прощений,— сказав Сидір Антонович.— І провину спокутував, інакше тебе не нагородили б отак.

Зайшли до хати. Степан Помадка скинув пілотку, пригладив долонею розколошканий чуб, сів на стілець.

— Пробачте, що в такому вигляді заявився: не поголений. Хотілося мені з вами швидше зустрітися та поговорити...

— То ти ще й по ділу до мене? — здивувався голова.— Яке ж у тебе діло?

Степан Помадка добув з кишені замацаний бумажник, вийняв з нього аркушик паперу.

— Заяву приніс. Соромно мені, що з таким запізненням. Вам відомо: був я, самі знаєте ким. Не розумів тоді, мимо свого щастя проходив. Хотілось власну конячку мати, візникувати, щоб свіжа копійчина завжди в кишені бряжчала. Ну... промахнувся в цьому ділі. Дуже промахнувся. Вже не молодий. Ні дружини в мене, ні дітей. Нікого нема. Уже пізніше, в партизанах, збагнув, що так жити далі не можна. Коли вже став на іншу дорогу, то й інший світ переді мною відкрився. Не хочу так більше жити, як жив досі! Приніс ось вам заяву. Хочу бути колгоспником! Хочу доживати віку чесно, як усі добрі люди.

— А що ж ти можеш робити? — поцікавився Сидір Антонович.

— Та все, що інші роблять біля землі. Ви, мабуть, забули, Сидоре Антоновичу, що я замолоду шевцював. Я можу і чоботи пошити, і полагодити приношене взуття. Зорганізую в колгоспі шевську майстерню, учнів наберу, буду їх вчити. Шитимуть і чоботи, і черевики, і туфельки

модні дівчатам. Даром колгоспний хліб не їстиму. Даю слово фронтовика!

— Що ж, Степане, я не проти. Нам майстри-шевці завжди будуть потрібні. Поговорю з членами правління, а потім і з колгоспниками на загальних зборах.

— От спасібі вам! — І Помадка на radoщах схопив руку Сидора Антоновича й хотів поцілувати, але той попередливо зупинив його:

— Ну що ти, Степане?! Хіба ж можна таке робити? Я не пан, не поміщик і не піп...

— Та це я на radoщах! — широко сказав Помадка. — Аж на душі в мене посвітлішало. До живого життя доторкаюся. Ким я був? Як би жив досі? А все моя темнота, все нестатки та бідність мене з колії вибили. Тепер — квит! Очі й розум мій прояснилися. Інший світ бачу перед собою, у цьому світі хочу жити і працювати, бачити себе справжньою людиною.

— Правильно! — сказав Сидір Антонович. — Радянська влада — добра влада! Вона допоможе нам. Та й ми самі не будемо сидіти склавши руки. Наш народ звик працювати. Цими днями викликав мене до себе секретар райпарткому Морозенко Василь Маркіянович. «Я знаю, — сказав він, — що ваш колгосп був перед війною мільйонером. Народ добре трудився». — «Ми й зараз, — відповідаю йому, — стараємось з усіх сил, бо кожний розуміє, що село треба відбудовувати після тих руїн та пожеж, що їх залишили фашисти». — «Розумію, — продовжував Морозенко, — я був у вашому селі й бачив, яким воно стало після окупації. І хочу вас порадувати. Всесоюзний уряд виділив для України техніку, пальне, мінеральні добрива. Буде також озиме та яре насіння, а ще насіння льону-довгунця, конопель, олійних культур, трав. І братні республіки допомагають українським хліборобам. З Башкирії уже пригнали табуни коней, стада корів, овець, свиней. З Азербайджану транспортують нафту й пальне. Допомога Україні від братніх республік, як бачите, велика, і ми, звичайно, дуже вдячні їм за це! І ніколи цього не забудемо. Ви, Сидоре Антоновичу, скоро цю допомогу відчуєте в своєму колгоспі». — «Оце радість для усіх нас, колгоспників, — сказав я йому, — ну, ми й самі працюємо, не шкодуємо сил, Василю Маркіяновичу». — «Я знаю, — провадив далі секретар, — бо не раз бував у вас і до війни, і після війни. Народ трудовий, до роботи звичний, охочий. Тому ми вас і підтримуємо за вашу добру працю!..»

— Ну і я обіцяю вам, Сидоре Антоновичу, працювати на совість. Не підведу! Можете не сумніватися. І наперед вам вдячний, що так прийняли душевно. Спасибі вам! Я тепер почну думати про майстерню! — гаряче запевнив Гаркушу Степан Помадка.

— Сам нічого не зробиш. Я скажу нашому завгоспові, і на правлінні твою заяву прочитаю, і на загальних зборах поговоримо. А тоді, коли тебе люди приймуть до колгоспу, тоді виділимо й гроші для майстерні. Майстерня мусить бути добротна, довговічна!

— Про це вже я дбатиму. Ну, ще раз спасибі вам за добре слово. Вірите, ожив я! Правду кажу. Є тепер у мене мета в житті! — І Помадка низенько вклонився й пройшов до порога.— Бувайте здоровенькі!

— Ходи щасливо! — відповів Сидір Антонович і провів Степана Помадку аж за ворота...

38

Просто від хвіртки до приміщення контори колгоспу прослалась асфальтова доріжка, а обабіч пишно та буйно розрослися мало не до самого ганку квіти. Уже зацвітали пахуча красоля, сальвія, ружа. Наливалися соком куці троянд. У кінці доріжки перед самим ганком контори зеленіли молоді липи і два дубочки, що добре бралися вгору, до сонця.

Доріжкою йшов до контори колгоспний конюх Давидко Віхоть. Він залюбки вбирив пахуче повітря, милувався кольорами цвіту й думав: «Чого він мене викликає, Сидір Антонович? Чи кудись їхати збирається? Так чому не машиною? Машини ж тепер уже є. І швидко б обернувся туди й назад. А от на ж тобі: викликає Давидка, і квіт!»

І він обережно торкнувся партизанської медалі, зняв кавалерійського кашкета з лакованим козирком, на околишку якого так і лишилася назавжди темнувата смужечка від партизанської стрічки.

— Можна потурбувати?

— Заходь, заходь! — Гаркуша підвівся з-за столу, пішов йому назустріч.

— Кликати? — знову запитав Давидко, ніяково посміхаючись.— Я собі пораюсь на конюшні й не думаю, що хтось може мною цікавитись.

— Здрастуй, Давидку, і що це ти про таке подумав? Ми з тобою вже знаємось не перший рік, вивчили один одного.

А конферма стала у нас кращою, аніж була до війни. Хіба не так?

— То правда. Є що згадати, нам, Сидоре Антоновичу. Пригадати тільки, як ми колись куркулів громили. Ну, правда, й вони нас не милували. Марко Крутояр лежить на їхній душі! І підпали, і агітація всяка проти колгоспу — теж на їхній чорній совісті!

— Так, так,— погодився Гаркуша.— Тяжкі були роки. Нічого не забулося з минулого. А таки наше вийшло звверху!

— І мусило бути звверху, бо ми виявились сильніші! За нами, як крем'яна гора, стояла Радянська влада, народ і нове життя!

— Сідай, Давидку, я хоч гляну на тебе, яким ти став.

— Ге! — посміхнувся конюх.— Я іще дай боже всякому! Коли б не старість...

— Підкрадається й до тебе?

— Та підкрадається, хай їй грець! Ну, я не здаюся, Сидоре! Не здаюсь! Не хочу здаватися! Я оце, коли йшов до тебе та побачив контору, та глянув, які ти квіти і деревця посадив, то й подумав: «Хіба ж я ще сили не маю? А чи лінь заважає?» Так я на таку хворобу ще не хворів ніколи. Змалечку знаю і люблю працю. І я, Сидоре, надумався залишити по собі пам'ять.

— Пам'ять? — поцікавився голова.

— Гадаєш, що я не знаю твоїх думок? Я тебе добре зрозумів. Твої липи і твої дубки шумітимуть довго-довго...

— Можливо, можливо,— якось розчулено мовив Сидір Антонович.

— Отож і я хочу обсадити нашу стайню деревами.

— Добре діло зробиш. А зараз я викликав тебе знаєш по якому ділу?

— Не вгадаю,— щиро зізнався Давидко.— Кудись їхати збираєшся?

— Ні. Тут не машина потрібна, а добрі коні-рисаки! — мовив Гаркуша.— І повезуть вони до нового клубу на реєстрацію шлюбу моїх хрещеників.

— То ти б же одразу так і сказав,— вдарив у боки Давидко.— Хто ж вони, твої хрещеники?

— Тетяна Туркан.

— Лісникова дочка? Наша партизанка? Та я ж її добре знаю ще з дитячих літ. А хто молодий?

— Іван Крутояр.

— Марка Крутояра синок?

— Він. Хлопець бойовий, був у Червоній Армії, захищав Сталінград, громив фашистів у самій Німеччині. Як бачиш, достойні люди...

— Зажди, зажди, Сидоре, — перебив голову Давидко. — Я щось пригадую... Тетяна ж колись виходила заміж за лісничого Владику...

— Там діло ще тоді поламалося! А зараз у моїх молодят справжнє кохання, розумієш? І треба підібрати таких коней-рисаків, щоб як змії були, як буряний вітер. Нехай і люди помилуються і кіньми, і молодими...

— Зрозуміло! — хитнув головою Давидко. — Тільки я хочу бути й кучером при тих конях. Рисаки вже мою руку знають.

— Та ще подбай, Давидку, щоб на тих конях були прикраси весільні — і на упряжці, і в гривах... І на дузі щось таке прироби — ти знаєш. Не дждався погуляти на весіллях у Максима, Гордія й Михайла — рідних синів, то тепер хоч справлю весілля моїх хрещеникам!

Очі Сидора Антоновича враз пойнялись сумом, ніби до серця доторкнулися чимось гострим і гарячим, і він, болісно зітхнувши, тихо сказав:

— Так ти ж дивися там, Давидку, все зроби як слід. Давидко мало не образився:

— Хіба ми не друзі з тобою? Або батьки молодих не були нам друзями? Будь спокійним. Все буде гаразд, як братові обіцяю. Тільки ще хочу в тебе запитати: на який день готувати рисаків?

— Та на цю неділю, що буде.

І Давидко, попрощавшись з Гаркушею, вийшов з контори.

Надійшов вечір. Батько ще був у лісі на обході лісових урочищ, мати варила кашу, щоб гаряченька була, коли він повернеться. Тетяна вийшла на веранду, яку прибудували до нової хати, світлої і просторої, майстри із бригади Сави Булата.

Крізь розчинене вікно так ясно світить місяць, що при його світлі можна читати книжку, але Тетяна не читає. Зіперлася ліктями на підвіконня й задивилася на місяць. Тихий, повновидий, він пронизує хмари і пливе, пливе, ніби по синьому морю, кудись на захід, у невідомі землі й краї.

Тетяна ловить його осяйний непомітний рух, а думки її, як отой місяць, пливають у минуле, пливають, наче ті всі події, що сталися в її житті, відбулися не кілька років тому, а нещодавно — учора чи позавчора. Так постають вони перед нею виразно, з усіма подробицями...

У неділю закінчується її дівоче життя, і вона стане вже молодницею. Мимоволі пригадалися подружки, з якими вчилася разом у школі. І кожна уявно бачилась так зримо і яскраво, що хотілося її обійняти, спитати, почути знайомий голос...

Ось Санька Росяна, бригадирша, найщиріша подружка, часом різка, але завжди справедлива. Ще у школі вони обидві були закохані в Івана Крутояра. «Але, бач, як все повернулося», — думає Тетяна.

Та Саньку заступає собою образ Оксани Смолянець — темноокої, як ніч, смаглявої, чорнобрової дівчини з густим наливом рум'янів і товстою косою, що губилася у рясних барвистих стрічках. Такою вона прийшла перед війною до неї в колишню сторожку, співала з дівчатами весільних пісень. Такою лишилася й до сьогодні у Тетяниній пам'яті — красивою, душевною, з рідкісним голосом. Але Оксани вже немає на світі. Малинка розповіла про її трагічну смерть.

Була ще одна подружка в Тетяни — Наталка Зима. Її теж забрали силоміць до Німеччини. Мати одержала від неї два листи, а потім — ні вісточки, ні писемця. А перед Тетяниними очима постає тиха, мов трава, дівчина у святковому вбранні. Тільки намиста в неї було більше, ніж в її подружок, та очі глибокі, не добереш, якого вони кольору, бо затіняли їх на диво густі й довгі вії.

Пливе місяць, пливе усе далі й далі, а Тетяна дивиться на нього, і пригадується їй той незабутній вечір, як цілою юрбою з лісової дороги на лісникове подвір'я зайшли молодиці й дівчата. Серед них і Санька Росяна.

— Що ж, ми й будемо стояти в тебе перед порогом? — говорила вона, дивлячись на схвильовану і трохи розгублену молоду. — Запрошуй до хати, чи що? Будемо рушники торочити.

Запросила тоді Тетяна і подружок своїх, і молодиць. Всіма командувала Санька:

— Ану, дівчатонька, заходьте! — І тут же сильним і приємним голосом почала, а Оксана Смолянець підхопила й повела ту пісню далі:

Як мене мати в дружки пускала,
Стихенька научала —
Ой, дала мені мати тоненьку голку
Ще й чарівного шовку.
«Ой, іди, іди до дівки Тетяни —
Рушники торочити.
Як поторочиш — приходь додому,—
Не роби поговору,
Бо як тамки та й заночуєш,
То й поговір почувеш...»

А потім уже іншу пісню заспівала Оксана.

Продовжила молодиця, що зналася на весільних обрядах. Голос у молодиці — як малиновий дзвіночок, аж переливається...

І тоді світив місяць. Із минулого впливає у спогадах образ лісничого Бориса Петровича. Ніби місяць відразу сховався у хмарі великій та сизій, ніби холод війнував на душу Тетяні, ніби в огорожу стислося серце, як тоді, у той день, коли вже прибули до лісової сторожки весільні гості й вона, почувши пісню, зблідла. Не чула, що говорила мати. Не розуміла, що говорив їй немилий молодий. Одна думка була тоді в голові: «Що робиш, Тетяно? Зупинись! Зупинись!»

Безвольну і якусь безпам'ятну вивів Борис Петрович її з хати, посадовив у фаєтон, запряжений кіньми, і весільний поїзд рушив до сільради на реєстрацію шлюбу...

Здається, що вона бачить сон, жахливий сон. А жених нахилиється до неї, стиха запитусь: «Таню, що з тобою? Ти така сумна, невесела. Може, в тебе щось болить? Може, тебе хтось образив?..» — «Ні, я здорова. Ніхто мене не образив... Тільки на душі в мене...» Та й затихла. Ні слова більше йому не сказала.

Але він, мов хижак, все розуміючи, не хотів випускати із своїх рук такої здобичі. І вона, Тетяна, ще більше його зненавиділа.

...А місяць і зараз пливе собі далі й далі. Уже він поклав світляну кайму по краю хмари, впливає на широкий, обсипаний зорями, простір.

Тетяні не хочеться йти з веранди.

Мають і сьогодні до неї, як і колись, прибути подружки й молодиці торочити рушники. Та, бач, мабуть, іще запрошені пораються у себе вдома на господарстві, трохи запізняються. Нічого, Тетяна почекає, спішити нема куди, а ніч довга — впораються. Тому наречена спокійна, і в цьому спокої залюбки милується місяцем і небом, вдив-

ляється, куди, розтрусивши ледве видимі зорі, прослався Чумацький Шлях, повитий в неосяжній височині туманцем. Очі Тетяни там, у небі, а думки снують одна за одною, а губи стиха вимовляють: «Прощай, юносте! Прощай назавжди!..» І чогось стає на душі сумно-сумно, бо прощається вона з чимось таким неповторно дорогим, що йому не складеш і ціни.

Тетяна через розчинене вікно бачить і місяць, і неозоре небо, і шумливий удень, але спокійний надвечір ліс. Не ворухнеться там найменший листок. Дрімують дуби, припокоїлись берести, зацімніли ясени. За ці роки вони набагато повищали. Розрослися кроною, обнялися, мов брати, і стоять тихі у мирі та спокої, осяяні таким же тихим місячним сяйвом.

Вийшла на веранду мати:

— Ти що ж, доню, самотою тут сидиш? Де ж твої подружки? Де запрошені на весілля молодиці? Чи придуть же вони сьогодні торочити рушники?

— Прийдуть, мамо. Всі придуть, кого запрошувала,— обіцяли бути!

— А ти все думаєш? — якимось по-особливому щиро запитала мати.

— Думаю, мамо. Пригадувала колишні заручини.

— Мені теж не спалося вечорами, коли за твого батька виходила заміж. Ну, не буду тобі заважати, думай, думай, одній побути краще,— і вона лишила дочку, але перед тим, як зайти до хати, зупинилася, уважно й сумовито поглянула на Тетяну і, жодного слова їй більше не сказавши, тихенько причинила двері.

Тишу місячної ночі розітнули жіночі голоси. Співали весільну пісню «Як мене мати в дружки пускала».

Тетяна аж стрепенулася, і одразу ж серед співачок упізнала Саньку Росяну, упізнала по голосу й кинулась до вікна, виглянула на вулицю, але там нікого не було.

А пісня звучала, набирала сили, розливалася, мов річка у повідь. Вона все ближчала й ближчала і ставала все виразнішою, чіткішою, уже можна було розрізнити й окремі слова. Весільні подруги прямували до хати Турканів. Гострі Тетянині очі зиркнули по вигнутій вулиці, що десь там переходила в лісову дорогу і нарешті помітили під місяцем білі вишивані сорочки дівчат і святкові корсетки молодиць, оздоблені ясним гарусом.

— Ідуть!.. Ідуть мої подруженьки! — скрикнула Тетяна і вибігла подругам назустріч.

Біля двору, перед широко розчиненою хвірткою, стояла Тетяна з підносом і рушником, на якому лежали хліб, сіль, а батько тримав у руках інший піднос з налитими чарками і частував прибулих гостей:

— Попробуйте нашого домашнього вина з агрусу. Таке ж смачне та добре.

Санька поцілувала хліб, поцілувала Тетяну і першою, скуштувавши вина, сказала:

— Справді добре! Веселіше тепер будуть торочитись рушники.

— Пийте, пийте на здоров'я! — припрошував батько і щедро, по самі вінця, наливав у чарку.

А потім, як і колись, Санька задержувато скомандувала:

— Нумо, весільна братіє, заходьте до хати!

Гості пройшли через хвіртку на подвір'я, піднялися приступцями на ганок, а там сінешні й хатні двері уже були розчинені навстіж. Зайшли потім у новозбудований просторий і світлий дім.

— Драстуйте вам у хату! — сказала Санька, і їй відповіли схвильовані хазяїни:

— Здоровенькі й ви будьте! Спасибі, що прийшли. Ми вас давно ждемо.

Гості сіли за стіл, випили ще по чарці того ж агрусового вина, і Санька подала голос:

— Тепер можна й до діла приступати. Хто міситиме тісто на коровай, а хто торочитиме рушники.

— А ти ж, Санько, яку роботу собі обираєш? — спитала Тетянина мати. Санька, повеселішавши од випитого, розсміялася:

— Я, звичайно, як давнішня Тетянина подружка, вибираю для себе чистішу роботу. Я торочитиму рушники.— І тут же заспівала:

Як мене мати в дружки пускала,
Стихенька научала...

Не встигла Санька закінчити, як полинув новий голос Поліни Писанки — дзвінкий, веселий. Підхопили пісню всі дружки й молодіці.

Тетяна слухала, а перед очима в неї знову поставав образ Оксани Смолянець, навіть вчувався її голос, живий, чарівний, незабутній...

Замісили тісто в діжі, а поки воно сходило, досвідчена і теж веселенька коровайниця продовжила розпочату пісню, і її знову підхопили всі дружки:

...А в нашій печі —
Золотії плечі.
А срібні крила,
Щоб коровай гнітила.

І той же голос вів пісню далі:

Ніхто не вгадає,
Хто в нас коровай бгає,
Чи селянки-селяночки —
Хороші коровайнички...

Коли тісто зійшло, коровайниці сіли круг столу, почали на розкачаний з тіста корж ліпити шишки у вигляді зірочок, пташок, приліпили дві свічки, саджають у піч коровай з піснею:

Вечор, мати, вечор,
Коровай в нас не спечен,
Коровайниці п'яні,
Коровай у піч не запхали.

Діжу, в якій місили коровай, накривають віком, поверх якого напинають рушник, на якому кладуть хліб-сіль. Усі коровайниці беруться за діжу, тричі піднімають її до стелі й приспівують:

Піч наша на сохах, на сохах,
Діжу носять на руках, на руках...
Піч наша пече,—
Отакий нам коровай спече!

Коровайниці миють руки, обережно піднімають спечений коровай і ще прикрашають його гіллям зламаної калини та барвінком. При цьому співають:

Піч наша регоче,
Короваю хоче,
А припічок усміхається,—
Короваю дожидається...

А коли коровай спікся, коровайниці сідають за стіл вечеряти.

— А це ось для тебе, візьми! — сказала Санька і вручила молодій поторочений рушник.

— Спасибі тобі, Санько. І вам усім спасибі,— вклонилася Тетяна, вклонилися й батьки.

— Завтра ж п'ятниця, то ви знову приходьте,— сказала мати молодой.— Будемо коровай під гильце ставити. Будемо й гильце прикрашати.

— Прийдемо! — пообіцяла Санька і, як завжди, скомандувала: — Розходьмось, весільна братія, по домівках!

У лісниковій сторожці стало тихо.

...А наступного дня прибула знову вся ватага. Батько молодой приніс із лісу верхівку з найкращої ялини, а мати наламала рясного калинового гілля з не дозрілими ще ягодами.

Але сьогодні до хати завітали хлопці й дівчата, запрошені молодой на гильце. З села Липового прийшли Катерина Малинка з Антоном Чапелою. Радо їх зустріла родина Турканів, бо знала Катю по партизанському загонові, знала й Антона Чапелу, поважала й любила його, мов сина.

— Значить, так,— сказала голосно весела і говірка Санька,— спочатку будемо прикрашати гильце, щоб потім було куди ставити коровай.

Молода вклонилася й подякувала гостям, а тоді запросила їх вечеряти. Після вечері усі розійшлися по домівках.

...А в суботу куховарки варили різні страви.

40

Настала неділя. Давидко раненько вивів із стайні колгоспних коней. Це були не коні, а якесь диво. Аж не вірилося, що такі рисаки знайдуться одразу по війні.

Кінські гриви в косицях, а до них заплетені справжні шовкові стрічки й живі квіти — гвоздики, жоржини, ружі. Так само прикрашені стрічками й квітами вуздечки,— вся упряж у вигадливому оздобленні.

Гості, запрошені на весілля й реєстрацію шлюбу, були вражені, висловлювали Давидкові своє здивування й захоплення.

— Та скільки живу на світі, а такого ще не бачила,— говорила Санька Росяна, милуючись кіньми.— І треба ж було все оте придумати.

— Ти, Санько, ще не таке диво побачиш,— вдоволено говорив Давидко Віхоть.— Це ж наші люди справляють весілля — Гаркушин хрещеник і хрещениця, то ми вже постаралися все зробити якнайкраще!

Давидко та ще два молодих конюхи викотили із сарая фаетон, чудом уцілілий за окупації. Він також був прикрашений найдухмянішими квітами.

— Хай знають всі, що ми справляємо наше колгоспне весілля! — сказав ще раз Давидко і сам почав запрягати рисаків у фаетон.

І ось точно в призначений час на колгоспне подвір'я зайшов Іван Крутояр не сам, з вірними друзками та свахами. У чорному костюмі, на якому виблискували ордени й медалі, молодий видавався ще стрункішим. Зайшов із своїм другом, колишнім фронтовиком Єгором Кудряшем, якому Іван надіслав запрошувальну телеграму на весілля. А разом з ними був і бронебійник, теперішній бригадир будівельної бригади,— Сава Булат. Усі високі, ошатні, красиві.

Іван привітався до людей, познайомив їх із своїм фронтовим другом і, поглянувши на годинник, сказав:

— Що ж, люди добрі, мабуть, будемо вирушати по молоду.

Задзеленчали на дузі дзвоники.

Давидкова тройка летить, як буряний вітер, збиваючи копитами дорожній пил. Так вони й примчали до лісової сторожки; а трохи пізніше з'їхалися сюди і друзки, свахи, решта бояр та всі весільні гості. А потім усі попрямували до колгоспного клубу. Тут духовий оркестр зустрів молодих та їхніх весільних гостей урочистим маршем.

На ганок вийшов голова сільради Кіндрат Кузьмич Науменко, той самий Науменко, що був тут і до війни. Вийшов не сам, а з своїм давнім і вірним другом — головою колгоспу Гаркушею і обоє вони запросили людей до клубу.

...Зал, де має відбутися урочиста реєстрація шлюбу, святково прибрано: гірлянди з квітів, вазони. Десь роздобули навіть розкішні південні пальми. Над сценою вітальний лозунг: «Щастя вам, молодята!»

Подружки нареченої стають у ряд з букетами квітів, утворюючи урочисту доріжку для молодих. З'являються молоді в супроводі найближчої рідні. Духовий оркестр зустрічає їх знову урочистим маршем. Молоді наближаються до дверей, зупиняються. Назустріч їм виходить весільний староста з перев'язаним через плече рушником. Запрошуючи молодих до приміщення, вручає їм коровай.

В дверях залу урочистої реєстрації шлюбу дорогу молодим перетинає червона стрічка, яку розрізає голова

сільради, і молоді йдуть далі. З-за столу підводиться секретар сільської Ради і говорить:

— До Сокирненської сільської Ради депутатів трудящих шостою липня цього року надійшла заява від громадянина нашого села Крутояра Івана Марковича і Туркан Тетяни Власівни, які бажають вступити в законний шлюб.

Духовий оркестр грає туш.

— Шановні товариші,— продовжує секретар.— Перед тим як розпочати реєстрацію вашого шлюбу, дозвольте вас запитати: ви, Іване Марковичу, добровільно вступаєте в шлюб з Тетяною Власівною?

— Так.

— Ви, Тетяно Власівно, також добровільно вступаєте в шлюб з Іваном Марковичем?

— Так.

— Отже, з цієї хвилини ви скріплюєте свою любов власноручними підписами в актових записах. Бажаємо вам щастя і здоров'я. Ми впевнені, що вас сюди привела взаємна і щира любов. Хай нескінченним, осяйним буде ваше щастя — на все життя!

Від імені виконкому Сокирненської сільської Ради депутатів трудящих вітає молодих депутат сільської Ради, він же голова колгоспу, Сидір Антонович Гаркуша:

— Дорогі мої друзі, Іване Макаровичу і Тетяно Власівно! Сьогодні всі присутні в цьому залі є свідками народження молодої сім'ї. З неповторної хвилини починається ваше родинне життя. Нехай цей день стане для вас великим радісним святом! Від щирого серця, від усієї душі вітаю вас із законним шлюбом! Бажаю вам великого щастя, доброго здоров'я і довгих та радісних років хорошого життя!

Дружки, якими верховодила Санька Росяна, заспівали:

Хай дні ваші будуть веселі, щасливі,
Хай родяться діти хороші, вродливі,
Хай вірних вам друзів життя посилає,
Хай ваша любов у серцях не згасає.
Як сонце весняне, ласкаво
Хай світить вам доля ясна.
Прийшли ви до щастя стежками,
Якими приходять весна!

Сидір Антонович продовжує:

— Бажаю вам добре прожити, дітей женити, внуків діждати, на золотому весіллі гуляти!

І знову пісню підхоплює з друзками Санька Росяна:

І в radoшах світлої долі,
Ми славімо в ріднім краю,
В широкому полі, в весільному колі.
Щасливу радянську сім'ю!

Через деякий час всі виходять з клубу і рушають до молодої. Перед хатою весь кортеж зупиняється. Дружки викликають піснею з хати батьків молодої. Вони з'являються на порозі. Батько тримає хліб-сінь і вітає молодих.

— Стрічаю вас хлібом-сіллю, щастям, здоров'ям, віком довгим. Батька й матір щоб не забували й добрих людей поважали.

Молоді дякують і перед ними дружки розкидають із задалегідь зірваного снопика білі ромашки — на щастя!

Молода сідає за столом, а молодого до неї не пускають. Дружки співають:

Що то за ворона
Стоїть у порога?
Руки розставила,
Хоче нас поїсти,—
Коло молодої сісти.

Світилки з свашками їм підспівують:

Ми ворони та не бачили,
Щоб вам очі повилазили;
За нашу причину
Колок вам у спину!

Молодий повинен викупити собі місце біля молодої. Після цього він пов'язує свою молоду рушником поверх коси, потім сідає поряд з нею. Батько молодої обходить столи, тримаючи тарілку з чарками. Дружки співають.

Раптом розчиняються двері. Через хатній поріг переступає жданий гість.

— Нестор?! — скрикнула Тетянина мати і, як нестямна, кинулась до порога, впала синові на груди й заридала:
— А ми ж тебе ждемо, так ждемо...

— Трохи довелося затриматись,— мовив Нестор.— Була невідкладна операція. Але я радий, що не запізнився на сестрине весілля.

Він підійшов до Тетяни, обняв, поцілував, а потім — до Крутояра:

— А я ж тебе, Іване, пам'ятаю ще школярем!
Батько, обіймаючи Нестора, зворушено сказав:

— Я вже думав, що не приїдеш! Ну, спасибі тобі, синку! Радий, дуже радий...

Завирувало весілля. Співали дружки, і Нестор, який давно не бував на таких святах, залюбки слухав дівчат і їхні злагоджені, мелодійні, а часом приправлені гумором весільні пісні.

Розійшлися весільні гості. Іван з молодою дружиною вийшли на веранду, розчинили навстіж вікна й задивились на ясний місяць.

— Таню! — промовляє схвильований Крутояр. — Яке це щастя бути разом з тобою...

Вона простягає до нього руки — гарячі, тремтливі, довірливі...

А місяць світить ясно-ясно, плине і плине безмежно високим небом, усіяним зорями, мов перлинами, сяючими, незгасними, вічними...

Київ